

BİLGİ, 23 (1)

Sosyal Bilimler Dergisi [Journal of Social Sciences]

2021 Bahar, Cilt 23, Sayı 1 [2021 Spring, Volume 23, Number 1]

ISSN: 1302-1761 ▪ E-ISSN: 2645-9051

Kerim Eser **Afşar** ve Egemen Can **Toker** ▪ Türkiye’de *İkinci En İyi Teorisi* Bağlamında Covid-19 Pandemisinde Uygulanan Kısıtlayıcı Önlemlerin Etkinliği

Beyza **Bağrıyanık** ▪ İhracat Çeşitliliği ve Ekonomik Büyümenin Karbon Emisyonu Üzerindeki Etkileri: BRİCS Ülkeleri Üzerine Bir Çalışma

Mehmet Ali **Yücel** ▪ Çevresel Sürdürülebilirliğin Değerlendirilmesi: Dinamik Mekânsal Panel Veri Yaklaşımı

Serpil **Sümer** ▪ Effect of the Exchange Rate and Oil Price on the *Borsa İstanbul* Industrial Index: Co-integration and Causality Analysis

Aziz **Tuncer** ▪ Higher Capacity with Limited Competence, Regional Development Agencies in Unitary States: The Case of the Emilia-Romagna

Ahmet **Efe** ▪ Kalkınma Ajanslarında Stratejik Hedef Basamakları Yaklaşımının Uygulanabilirliği Üzerine Kavramsal Modelleme

Zehra **Erol-Karaca** ve Dilek **Nam** ▪ Kronik Bir Sosyal Sorun: Engellilere Yönelik Ayrımcılık

Zihniye **Okray** ▪ Kuşaklar Arasındaki Köprü: Canfeza ve Gaza

▪ Alper **Bodur** ▪ KİTAP İNCELEMESİ ▪ Bülent Batuman (2019), **Milletin Mimarisi: Yeni İslamcı Ulus İnşasının Kent ve Mekân Siyaseti**, İstanbul: Metis.

▪ **Sahibi / Owner**

Değişim Yayınları

▪ **Sorumlu Yazışleri Müdürü / Managing Editor**

Demir Can **Dilek**

▪ **Editörler / Editors**

M. Kemal **Aydın** ve Engin **Yıldırım**

▪ **Yayın Editörleri / Publication Editors**

Cihan **Selek-Öz**, Avni Önder **Hanedar** ve Ayla **Akdoğan**

▪ **Yardımcı Editörler / Assistant Editors**

Sezgin **Uysal** ve Eyüp Ensar **Çakmak**

▪ **Yazım ve Dil Editörü**

Elifnaz **Özkan**

▪ **Yabancı Dil Editörü**

Ünsal Ozan **Kahraman**

▪ **Yayın Kurulu / Editorial Board**

Gencer **Özcan** [İstanbul Bilgi Üniversitesi], Elmas **Yaldız-Hanedar** [Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi], Yunus **Yiğit** [Sakarya Üniversitesi], Şener **Aktürk** [Koç Üniversitesi], Cavit **Çolakoğlu** [Artvin Çoruh Üniversitesi], Abdülkadir **Şenkal** [Kocaeli Üniversitesi], İrem **Gür-Yiğit** [İstanbul Üniversitesi], İbrahim **Efe** [Lancaster University], Özer **Köseoğlu** [Sakarya Üniversitesi], Asena **Boztaş** [Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi], John **McSweeney** [The University of Manchester], Suna Gülfer **Ihlamur Öner** [Marmara Üniversitesi], Serdar **Orhan** [Sakarya Üniversitesi]

- Yılda iki kez yayınlanan *Bilgi*, hakemli bir dergidir.
- *Bilgi* is a peer-reviewed journal, published bi-annually.
- Dergide yayımlanan yazı ve makaleler kaynak gösterilmek koşuluyla iktibas edilebilir. Yazıların ve makalelerin tüm sorumluluğu yazarına / yazarlarına aittir.
- The articles and papers published in the journal may be quoted provided that the source indicated. All the responsibility of the articles and papers belongs to author(s).

▪ **Taranan Endeksler / Indexed by**

- EBSCO
- Index Islamicus
- Pro Quest Political Science
- SOBIAD

▪ **Yazışma Adresi / Contact**

Değişim Yayınları [<http://www.değişimyayinlari.net>]
Semerciler Mahallesi, Postane Sokak, No 3
Adapazarı, Sakarya, Türkiye
▪ 0264 278 56 39 ▪ 0533 318 90 01

• **Uluslararası Danışma Kurulu / International Advisory Board**

- Hamza **Al** [Sakarya Üniversitesi] • Sevda **Alankuş** [Kadir Has Üniversitesi] • Atilla **Arkan** [Sakarya Üniversitesi] • Muhittin **Ataman** [Yıldırım Beyazıt Üniversitesi] • Ayhan **Aytaç** [Trakya Üniversitesi] • Mehmet **Barca** [Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi] • Jürgen **Bellers** [Universitaet Siegen] • Arif **Bilgin** [Sakarya Üniversitesi] • Veysel **Bozkurt** [İstanbul Üniversitesi] • Esra **Dil** [Sakarya Üniversitesi] • Michael **Dillon** [Lancaster University] • B. **Duran** [İbni Haldun Üniversitesi] • Ümit **Ekin** [Sakarya Üniversitesi] • Tuba **Çevik-Ergin** [Sakarya Üniversitesi] • Bedri **Gencer** [Yıldız Teknik Üniversitesi] • İrfan **Haşlak** [Sakarya Üniversitesi] • Mustafa **Hatipler** [Trakya Üniversitesi] • İsmail **Hira** [Sakarya Üniversitesi] • Kemal **İnat** [Sakarya Üniversitesi] • Ahmet **İnsel** [Galatasaray Üniversitesi] • Tim **Jacoby** [The University of Manchester] • Aristotle **Kallis** [Keele University] • Osman **Karamustafa** [Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi] • Tuncay **Kardaş** [Sakarya Üniversitesi] • Özgür **Kayalca** [İstanbul Teknik Üniversitesi] • Aziz **Kutlar** [Sakarya Üniversitesi] • Ahmet **Makal** [Ankara Üniversitesi] • Nicholas **Onuf** [Florida International University] • M. **Porsche-Ludwig** [National Dong-Hwa University] • Şükrü **Özen** [İzmir Ekonomi Üniversitesi] • Esat **Pınarbaşı** [Balıkesir Üniversitesi] • Jürgen **Bellers** [Siegen Üniversitesi] • Hakan **Poyraz** [Mimar Sinan Üniversitesi] • Köksal **Şahin** [Sakarya Üniversitesi] • Erol **Taymaz** [Ortadoğu Teknik Üniversitesi] • Turan **Yıldırım** [Marmara Üniversitesi] • Ensar **Yılmaz** [Yıldız Teknik Üniversitesi] • F. **Yılmaz** [Uludağ Üniversitesi] • Kerim **Özdemir** [Balıkesir Üniversitesi] • Murat **Tozan** [Ege Üniversitesi] • İsmail **Altay** [Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi] • Aykut **Güner** [İstanbul Üniversitesi]

▪ **Bu Sayının Hakemleri** [Alfabetik]

- Doç. Dr. Aziz **Tuncer** [Sakarya Üniversitesi]
- Dr. Barış **Ayhan** [Serhat Kalkınma Ajansı]
- Doç. Dr. Cansel **Oskay** [Mersin Üniversitesi]
- Dr. Öğretim Üyesi Cahit **Nuri** [Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi]
- Dr. Çağdaş **Cengiz** [Dokuz Eylül Üniversitesi]
- Doç. Dr. Ece **Emre-Müezzın** [Kıbrıs Sosyal Bilimler Üniversitesi]
- Doç. Dr. Elmas. **Yaldız-Hanedar** [Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi]
- Öğr. Gör. E. Durukan **Abdulahkimoğulları** [Jandarma Sahil Güvenlik Akademisi]
- Dr. Öğretim Üyesi Esat **Pınarbaşı** [Balıkesir Üniversitesi]
- Dr. Öğretim Üyesi Gül Şerife **Huyugüzel-Kısla** [Ege Üniversitesi]
- Dr. Öğretim Üyesi Halil İbrahim **Keskin** [Çukurova Üniversitesi]
- Prof. Dr. İsmail **Mazgıt** [Dokuz Eylül Üniversitesi]
- Dr. Öğretim Üyesi Kerim Eser **Afşar** [Dokuz Eylül Üniversitesi]
- Doç. Dr. Mehmet Kenan **Terzioğlu** [Trakya Üniversitesi]
- Doç. Dr. Özer **Köseoğlu** [Sakarya Üniversitesi]
- Prof. Dr. Selim **Coşkun** [Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi]
- Doç. Dr. Serdar **Orhan** [Sakarya Üniversitesi]
- Dr. Öğretim Üyesi Sergender **Sezer** [Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi]
- Doç. Dr. Sinem **Yıldırım al p** [Sakarya Üniversitesi]
- Dr. Öğretim Üyesi Şerif **Canbay** [Düzce Üniversitesi]
- Araştırma Görevlisi Tunç **İnce** [Sakarya Üniversitesi]
- Dr. Öğretim Üyesi Utku **Akseki** [Ege Üniversitesi]
- Doç. Dr. Zeynel Abidin **Kılıç** [Sakarya Üniversitesi]

- Kerim Eser **Afşar** ve Egemen Can **Toker** • Türkiye’de *İkinci En İyi Teorisi* Bağlamında Covid-19 Pandemisinde Uygulanan Kısıtlayıcı Önlemlerin Etkinliği [1-29]
- Beyza **Bağrıyanık** • İhracat Çeşitliliği ve Ekonomik Büyümenin Karbon Emisyonu Üzerindeki Etkileri: BRİCS Ülkeleri Üzerine Bir Çalışma [30-52]
- Mehmet Ali **Yücel** • Çevresel Sürdürülebilirliğin Değerlendirilmesi: Dinamik Mekânsal Panel Veri Yaklaşımı [53-90]
- Serpil **Sümer** • Effect of the Exchange Rate and Oil Price on the *Borsa İstanbul* Industrial Index: Co-integration and Causality Analysis [91-108]
- Aziz **Tuncer** • Higher Capacity with Limited Competence, Regional Development Agencies in Unitary States: The Case of the Emilia-Romagna [109-134]
- Ahmet **Efe** • Kalkınma Ajanslarında Stratejik Hedef Basamakları Yaklaşımının Uygulanabilirliği Üzerine Kavramsal Modelleme [135-166]
- Zehra **Erol-Karaca** ve Dilek **Nam** • Kronik Bir Sosyal Sorun: Engellilere Yönelik Ayrımcılık [167-194]
- Zihniye **Okray** • Kuşaklar Arasındaki Köprü: Canfeza ve Gaza [195-221]
-

• Alper **Bodur** • KİTAP İNCELEMESİ • Bülent Batuman (2019), **Milletin Mimarisi: Yeni İslamcı Ulus İnşasının Kent ve Mekân Siyaseti**, İstanbul: Metis.

Türkiye’de İkinci En İyi Teorisi Bağlamında Covid-19 Pandemisinde Uygulanan Kısıtlayıcı Önlemlerin Etkinliği¹

Kerim Eser Afşar²

Egemen Can Toker³

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi / Submitted: 04.05.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 09.05.2021

Yayın Tarihi / Online Publication: 31.05.2021

Özet: Covid-19 Pandemisini bitirmek için diğer ülkeler gibi Türkiye’de de sokağa çıkma yasağı, hayati olmayan sektörlerin kapatılması gibi müdahaleler yapıldı. Bu müdahalelerin temel amacı toplumsal hareketliliği azaltıp yani teması düşürüp salgının hızını yavaşlatmak ve bulaş hızını kesmektir. En iyi sonucun sadece tam kapanmayla ortaya çıkmadığı bununla birlikte yaygın test ve sıkı kontrollerin de gerektiği kısa sürede anlaşıldı. Türkiye ise tam kapanma ve yaygın test politikaları gü-

1. Bu çalışma, 9-11 Nisan 2021 tarihinde düzenlenen 7. *International Conference on Economics*’te (IceTea2021) “Covid-19 Pandemisine Yapılan Müdahalelerin Etkinliği” adıyla sunulmuş olan bildirinin genişletilmiş halidir.

2. Dr. Öğretim Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, eser.afsar@deu.edu.tr

3. Araştırma Görevlisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, egemencantoker@gmail.com

medi. Bunlar yerine kısıtları ekonomik kaybı ve oy kaybını en aza indirmek olan politikalar üretildi. Bu çalışmada bu önleyici politikaların etkinliğini Türkiye özelinde ikinci en iyi teorisi bağlamında tartışıyoruz. Bu tartışmayı Google Topluluk Hareketliliği Raporları, Covid-19 vaka sayısı ve Türkiye'de alınan önlemler çerçevesinde yürütüyoruz. Önsel sonuçlarımız arasında, önlemler alınmadan önce insanların korku ve panik ile hareketliliği azaltıp, konutlarında daha çok vakit geçirmeye başladığını görüyoruz. Ayrıca alınan önlemler hala uygulanmaktayken, hareketliliğin artmaya başladığını gözlemledik. Kısacası, önlemlerin yapısı ve yarattığı kafa karışıklığı da düşünülünce, bu önlemlerin etkili olmadığı sonucuna ulaşabiliriz. Bu çerçevede davranışsal iktisat argümanlarıyla desteklenen ve gönüllü davranış değişikliklerine odaklanan dürtme stratejilerinin tam kapanma ve yaygın test uygulanamayan durumlarda ikinci en iyi olarak başarılı olabileceği kanısındayız.

Anahtar Kelimeler: Topluluk Hareketliliği, Covid-19, Kamu Politikası, *İkinci En İyi Teorisi*

1. GİRİŞ

2020 yılının tamamında Covid-19 pandemisi gündemi belirleyen temel olgu oldu ve hayatın her alanını istisnasız etkiledi. Pandeminin olumsuz etkilerinin azaltılması veya yok edilmesi için hükümetler, sivil toplum kuruluşları ve akademisyenler kendi pozisyonlarını da doğrulayacak biçimde sayısız politika önerisi sundular. Tüm strateji ve politika setlerinin beklentisi aşısı veya ilacın ortaya çıkmasına kadar hastalığın sağlık sisteminde bir çökmeye neden olamaması ve negatif ekonomik etkilerin azaltılması hedefiyle şekillendi.¹ Aşısı veya ilacın yokluğunda pandeminin bulaş katsayısını azaltmak için geliştirilen farmasötik olmayan müdahalelere dayalı stratejiler, temel halk sağlığı politikası olarak hemen hemen tüm ülkelerde benimsendi ve birçok ülkede bu stratejiler uygulamaya konuldu.

Bu stratejiler temelde azaltma ve bastırma olarak adlandırılan iki kategori altında toplulaştırılabilir. Azaltma stratejisiyle hastalığın sağlık

sistemi üzerindeki yükü azaltacak geçici önlemler, bastırma stratejisi ile bulaş katsayısını kalıcı biçimde düşürecek politikalar hayata geçirilir.² Bu alanda yapılan çalışmalar salgının başlarında hayata geçirilen tam kapatmanın ve sonrasında uygulanacak sıkı takip sisteminin en optimal durum olduğunu iddia etmektedir.³ Bu stratejiyi izleyen Yeni Zelanda, Avustralya ve Güney Kore gibi ülkelerde salgının kontrol altına alınmasının yanında tam kapatmanın ortaya çıkardığı ekonomik maliyetlerinin orta ve uzun dönemde ortadan kalkması, teorisyenlerin iddialarını doğruladı. Biz bu stratejiyi birinci en iyi durum (the first best) olarak tanımlıyoruz. Salgın yönetiminde en kötü stratejinin İngiltere, Brezilya gibi ülkelerin uyguladığı sürü bağışıklığı stratejisi olduğu kısa zaman içinde anlaşıldı ve bu stratejiden ivedilikle vazgeçildi. Türkiye'nin de içinde yer aldığı bazı ülkeler hiçbir zaman birinci en iyi stratejiyi uygulamadılar veya uygulayamadılar. 2018 yılında deneyimlediği finansal krizin etkilerinden tam olarak kurtulamamışken böyle bir ikinci şok ile sarsılan Türkiye'nin virüse karşı aldığı önlemlerin yapısını belirleyen temel unsurlar iktisadiydi.⁴ Hükümet; pandemiyle mücadele kapsamında iş yeri kapatmalarını, geçmiş uygulamalar dikkate alındığında, keyfi gerekçelerin rol oynadığı çıkarımının rahatlıkla yapılabileceği “hayati olmayan” hizmet sunumlarıyla sınırlandırdı.⁵ Sokağa çıkma yasaklarını aktif olmayan nüfusla sınırlı tuttu ve bununla yetinmeyerek aktif olmayan nüfusun istihdam edilen unsurlarını bu yasağın kapsamı dışında tuttu. Ekonomik teşvik paketlerinde ise sektör ayrımı gözetmedi. Salgının seyrine bağlı olarak kısıtlamalar gevşetildi ya da sıkılaştırıldı. Salgın yönetimi bağlamında hükümetin normalleşme olarak adlandırdığı gevşemeler uzmanlar tarafından eleştirildi, her sıkılaştırma adımı desteklendi.

Tüm bu süreç içinde birinci en iyinin yakalanamadığı aşıkârken sadece politikacılar tarafından değil, akademisyenlerce de *İkinci En İyi Teorisi (The Theory of the Second Best)* unutulmuş gözüküyor. Lipsey ve Lancaster (1956), birinci en iyi durumu sağlayan koşulların bozulması durumunda birinci en iyiye en yakın durumların optimal sonuçlar

vermiyor olabileceğini, bazı durumlarda birinci en iyiden uzaklaşmanın toplam toplumsal refahı arttırdığını teorik olarak gösterdiler. Biz bu çalışmamızda pandemi yönetiminde birinci en iyi stratejinin uygulanmadığı durumda birinci en iyiye yakın durumların ikinci en iyi olmadığını savunuyoruz. Tam kapanmanın uygulanmadığı veya uygulanmadığı durumlarda kısmi kapanma uygulamaları yerine gönüllü davranış değişikliklerini doğru yönde teşvik eden dürtme stratejilerinin ikinci en iyi strateji olduğunu iddia ediyoruz. Salgının başlarında bu stratejiyi savunan davranışsal iktisatçılar, farklı bir perspektif sundukları halde sürü bağışıklığı yaklaşımının iflası nedeniyle bu iddialarını devam ettirmediler.⁶ Bizim bu çalışmadaki katkımız dürtme stratejilerini pandemiye karşı uygulanabilecek ikinci en iyi strateji olarak konumlandırmak, birinci en iyi stratejinin dışındaki tüm kısıtlayıcı önlemlerin kalıcı bir başarı sağlayamayacağı ve pandeminin olumsuz etkilerini ortadan kaldıramayacağını teorik ve ampirik olarak göstermektir.⁷ Bu alanda davranışsal iktisat literatürünü takip ediyor ve bu alanda geliştirilen argümanları kullanıyoruz.⁸ Bu alanda bireysel önlemler üzerinden ele alınan dürtme stratejilerinin tek başına yeterli olamayacağını, toplumsal bir olgu olan pandemiyle salt bireysel önlemlerle mücadele edilemeyeceği bağlamında eleştirel bir katkı koyuyoruz.⁹ Argümanlarımızı sunmak için Türkiye'yi örnek ülke olarak seçtik. Salgının seyrine bağlı olarak azaltma stratejileri uygulayan Türkiye, Nisan 2021'de nüfusa oranla en yüksek vaka sayısına ulaşmış durumdadır.¹⁰ Amacımız Türkiye'de uygulanan kısıtlayıcı müdahalelerin etkilerini altı farklı kategoride düzenlenen *Google Topluluk Hareketliliği Endeksi* üzerinden tartışmak ve ikinci en iyi stratejimizin politika önerilerini alt kategoriler bağlamında sunmaktır. Tüm kısıtlamaların odağı topluluk hareketliliğini azaltarak bulaşın azalması ve bunun vaka sayılarına yansımasıdır. Biz Türkiye'de topluluk hareketliliğini azaltan temel faktörün uygulanan kısıtlayıcı önlemler olmadığını, daha çok korku ve panik gibi duyguların sürüklediği davranış değişikliklerinin topluluk hareketliliğini azalttığını düşünüyoruz. *İkinci en iyi* stratejimizde

koru ve panik gibi duyguların doğru dürtme stratejileriyle pandemi yönetimde başarıyla kullanılabilceğı kanaatindeyiz.

Pandemi yönetimde uygulanacak dürtme stratejilerini ikinci en iyi kategorisi altında değerlendirerek sürü bağışıklığı stratejisiyle ilişkilendirilmesini önlüyoruz ve bu nedenle davranışsal iktisat literatürüne katkı koyduğumuzu düşünüyoruz. İkinci en iyi stratejimiz işyerlerinde bulaş azaltacak sıkı önlemlerin, hanehalkında bulaş azaltacak ve açık hava etkinliklerini teşvik edecek dürtme stratejilerinin üzerine kuruludur. İkinci en iyi teorisini, Covid-19 pandemisini ele alan halk sağığı ve kamu politikaları alanındaki literatürde ilk kullanılan çalışmalardan birisidir. Önerimizin birinci en iyi stratejiyi uygulayan veya uygulayamayan ülkelerin pandemi yönetimine katkı sağılayacağına inanıyoruz. Az gelişmiş ülkelerdeki yoksul insanların popüler deyimle hayatlarının eve sığamadığını, sokağına çıkma yasaklarının bu insanların ölümlerini engellemediğini, pandemi esnasında otoriteler tarafından kolaylıkla kapatılan eğitim, eğlence, turizm vs. gibi sektörlerin bu insanların ve toplumların hayatlarında son derece önemli bir parça olduğunu düşünüyoruz.

Çalışmamızın ilk bölümünde kullandığımız veri setlerini ve metodolojik bakışımızı özetliyoruz. İkinci bölümde ise kısıtlayıcı önlemlerin topluluk hareketliliğı üzerindeki etkilerini ele alıyoruz ve bunların vaka sayısı ile ilişkisini farklı yönleriyle tartışıyoruz. Üçüncü bölümde farklı topluluk hareketlilik kategorileri için ikinci en iyi kapsamındaki politika önerilerimizi sunuyoruz. Çalışmamız sonuç ve gelecek çalışmalar için yapılacak önerilerle sonlanıyor.

2. VERİ SETİ VE METODOLOJİ

Bu bölümde araştırma sorumuza cevap verebilmek adına, kullandığımız iki temel veri setini, bu veri setlerinin zayıf ve güçlü yönlerini göstererek tartışacağız. Değerlendireceğimiz ilk veri setimiz Sağlık Bakanlığı tarafından açıklanan günlük yeni vaka sayısıdır. İkinci olarak Google tarafından hazırlanan Topluluk Hareketliliğı veri setini

tartışacağız. Bu bölümde son olarak da halkın hareketlilik değerleri üzerinde önemli etkileri olan devlet müdahaleleri ve davranış değişikliği oluşturabilecek açıklamalara yer vereceğiz.

2.1. COVID-19 Günlük Yeni Vaka Sayısı

Türkiye’de COVID-19 hastalığının sağlık sistemi ile ilişkili olan bütün istatistikleri Sağlık Bakanlığı tarafından derlenmekte ve açıklanmaktadır.¹¹ Bu veriler ülkemizin de üyesi olduğu Dünya Sağlık Örgütü (WHO) ile eşanlı olarak paylaşılmaktadır. Bu çalışmada kullandığımız günlük yeni vaka sayısı bilgisini aldığımız kaynak Dünya Sağlık Örgütü resmî internet sitesidir.¹²

Türkiye’de pandemi sürecinde açıklanan istatistikler arasında günlük yeni vaka sayısı en çok tartışılan veri olmuştur. Bu veri setinde 29 Temmuz 2020 tarihinde bir yöntem değişikliği yapıldığı da Sağlık Bakanlığı tarafından açıklanmıştır. Sağlık Bakanlığı, başlangıçta sadece semptomlu kişilere test yaptığını, 29 Temmuz ve sonrasında testlerin semptomsuz kişilere de yapılmasına rağmen veri tutarlılığını bozmamak adına “vaka sayısı” adı altında sadece semptomlu olup PCR testi pozitif çıkanları vermeye devam ettiğini belirtmiştir. Bu husustaki düzeltme 25 Kasım’da yapılmış ve geriye dönük düzeltme de 10 Aralık günü Dünya Sağlık Örgütü’ne bildirilmiştir. Bu durum düzeltildikten sonra ise semptomlu olup PCR testi pozitif çıkanlar “hasta” olarak kayıtlanmış; semptomsuz olup PCR testi pozitif çıkanlar ise hasta kategorisini kapsayacak şekilde “vaka” olarak adlandırılmıştır. Yani günlük yeni hasta sayısı bilgisini salgının ilk gününe kadar takip etmek mümkünken, günlük yeni vaka sayısı bilgisini 29 Temmuz’a kadar takip etmek mümkündür.

Günlük yeni hasta sayısı ve günlük yeni vaka sayısı arasındaki tartışmaya rağmen bu seriyi biz günlük yeni vaka sayısı olarak adlandıracamız çünkü bu seri halka her daim o gün için açıklanan “günlük yeni vaka sayısı” değerini içermektedir. Ayrıca araştırma sorumluluğumuzla uyumlu olarak sadece 25 Kasım gününden sonra yapılan düzeltmeyi dikkate

alıyoruz. Bunun amacı araştırma sorumuzda da belirttiğimiz gibi açıklanan günlük yeni vaka sayısının insanların hareketlilik düzeyleri üzerinde bir etkisi olup olmadığını anlama çabamızdır. Bu düzeltme farkı nedeniyle günlük yeni vaka sayısı veri setimizde 25 Kasım gününe denk gelen ani bir sıçrama görülmektedir.

2.2. Google Topluluk Hareketliliği¹³

Google Topluluk Hareketliliği raporları pandemi sürecinde toplumsal yarar oluşturacağı düşüncesiyle birlikte Google tarafından kamusal olarak paylaşılmaya başlanmıştır. Topluluk hareketliliği raporları bir internet arama motoru olan Google tarafından sadece konum geçmişi özelliği açık Android işletim sistemli mobil cihazlardan alınan tekil konum bilgilerinin toplulaştırılıp anonimleştirilmesi sırasında hazırlanmaktadır. Google, farklı yerlerdeki ziyaretlerin veya kalış sürelerinin bir baz değere kıyasla nasıl değiştiğine dair bir endeks oluşturmak için bu konum geçmişi özelliğini kullanmaktadır.

Bu konum bilgileri ile Google'ın haritalar uygulamasındaki işaretçiler aracılığıyla altı farklı kategoride hareketlilik gözlenmektedir. Bu kategoriler; Perakende Satış ve Rekreasyon, Marketler ve Eczaneler, Parklar, Toplu Taşıma Durakları, İşyerleri ve Konut Hareketliliğidir. Android işletim sistemli telefonların yaygınlığı düşünüldüğünde, bu veri setinin hareketlilik değişimlerini temsil ettiği söylenebilir.¹⁴

Bu veri setinin hazırlanışında kategoriler arasında yöntemsel farklılıklar vardır. Konut hareketliliği hariç diğer bütün hareketlilik tipleri, toplam ziyaretçi sayısındaki değişim yüzdesini ifade etmektedir. Bu nedenle bu hareketlilik tiplerindeki referans güne göre değişim yüksek oranlarda gerçekleşebilmektedir. Bu değişimin sınırı çoğunlukla nüfus ve bu bölgelerin toplam kapasitesi ile sınırlıdır. Yani bu beş kategorideki değişikliğin yüzdesini sınırsız olarak görebiliriz. Konut hareketliliğindeki yöntemsel farklılık ise; ziyaretçi sayısı ile değil, konut bölgesinde geçirilen toplam zaman üzerinden hesaplanmasıdır. Bir başka deyişle, insanların -uyku süresi dâhil- referans zamanda konutlarında

günde yaklaşık on altı saat civarı geçirdiği düşünülürse -sekiz saatlik çalışma süresi göz önüne alındığında- sokağa çıkma yasağı halinde evde kalma süresinin yirmi dört saati geçemeyeceği gerçeğiyle birlikte bu hareketlilik değişiminin en yüksek ihtimalde dahi yüzde 50'yi geçmesi beklenmemelidir. Hatta bazı hafta sonu günlerinde konut hareketliliğinin referans süresi on altı saatin çok üzerinde olabileceği için hafta sonu sokağa çıkma yasaklarında konut hareketliliği artışı daha düşük değerler de alabilir. Bu sanki konutlarda daha az zaman geçirilmiş gibi bir düşünce yaratmamalıdır. Sonuçta hafta sonu bir gündeki değişim değeri daha önceki hafta sonlarının ortalama değerine göre oluşan sapmayı ifade etmektedir.

Günlük yeni vaka sayılarını konut bölgesi hareketliliği ile ilişkilendirerek kullanacağız. Bunun sebebi, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de yürütülen Covid-19 ile mücadele kampanyasının temel ifadelerinin zamanımızı evde geçirmeyi tavsiye etmesindedir. Ayrıca doğası gereği, konut hareketliliği serisinin aldığı değerlerin, diğer beş kategorinin tam tersini ifade etmesi de ilişki açısından açıklayıcı olacaktır. Bu ilişkiyi, vaka sayısının değişiminde başlangıçtaki yüksek yüzdeli dalgalanmaları aşabilmek için yüzüncü vakanın görüldüğü günden başlayarak kuracağız.

2.3. Önlemler ve Açıklamalar

Bütün bunlara ek olarak özellikle altı alt kategoride oluşan hareketlilik kırılmalarının nedenlerini anlamak da bizim temel amaçlarımız arasında yer aldığından devlet tarafından uygulanan önemli kararlar ve yaptırımlar ile halkı davranış değişikliğine itebilecek açıklama ve duyurular da incelememizin gücünü arttıracak bir diğer unsurdur. İlaç ya da aşı gibi farmasötik tedavi ya da önleme yöntemleri hariç uygulamaya konulan bütün kısıtlayıcı önlemler devlet müdahalesi kategorisinde değerlendirilebilir. Ayrıca halk üzerinde etkisi olabilecek kişi ve kurumlarca yapılan açıklamalar da topluluk hareketliliği üzerinde etkili olacaktır.

Tablo 1. 2020 yılında Covid-19 Pandemisi İçin Alınan Önlemler ve Yapılan Açıklamalar

1	ilk vakanın görülmesi ve ilk önlemlerin alınması	11 Mart
2	ilk hafta sonu sokağa çıkma yasaklarının başlaması	11 Nisan
3	iyileşen sayısının vaka sayısını geçmesi	24 Nisan
4	ilk normalleşme hamlesinin başlangıcı	1 Haziran
5	vaka ile hasta sayısı arasındaki farkın başlangıcı	29 Temmuz
6	“her vaka hasta değildir” açıklamasının yapılması	30 Eylül
7	yeni bir dizi önlemin ilan edilmesi	18 Kasım
8	hafta sonu sokağa çıkma yasağının yeniden Uygulamaya konması	21 Kasım
9	vaka sayısı ile hasta sayısının ayrı ayrı ilan edilmeye başlaması	25 Kasım
10	aşıların gelmesi beklenen ilk tarih	11 Aralık
11	yeni vaka sayısının tekrar azalmaya başlaması	15 Aralık
12	ilk aşının uygulanması	14 Ocak

Kaynak: TÜBA COVID-19 Küresel Salgın Değerlendirme Raporu¹⁵

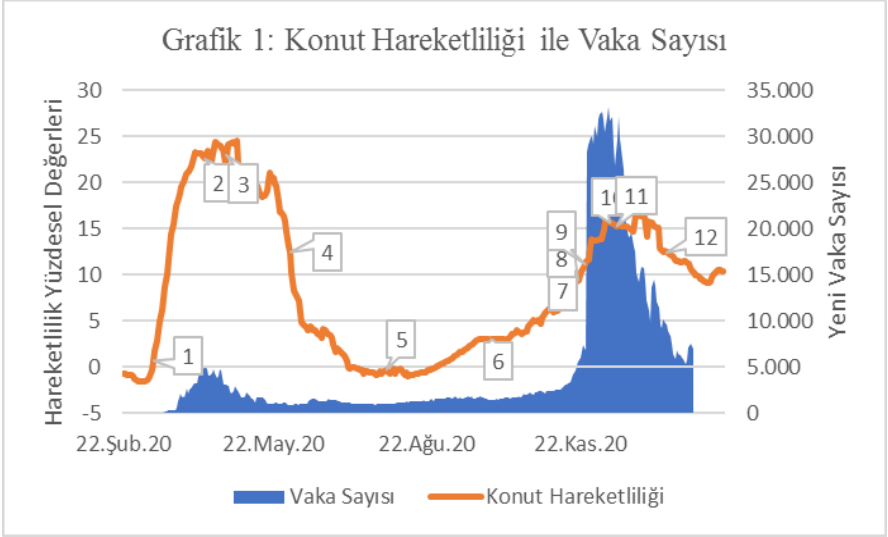
Süreç içinde otoriteler tarafından çok sayıda açıklama yapılmış ve önlem ilan edilmiştir. Bu açıklamaların ve önlemlerin büyük bir çoğunluğu yakın zaman aralıklarında olduğu için önlem ve açıklamaları yukarıdaki tabloda (1) 12 temel kategoride toplulaştırdık.

3. ÖNLEMLER, VAKA SAYILARI VE HAREKETLİLİK İLİŞKİSİ

Türkiye’de uygulanan strateji “hayat eve sığar” olarak motto haline getirilmiştir. Grafik 1, Türkiye’de ilk vakanın görüldüğü 11 Mart 2020’den 15 Şubat 2021 tarihine kadar vaka sayısı ile konut hareketliliği arasındaki ilişkiyi bağlamında “hayat eve sığar” mottosunun geçerliliğini ve başarısını temsil etmektedir.

Grafik 1, her iki değişken arasında yüksek bir korelasyon olduğunu göstermektedir. Ancak Türkiye’de açıklanan vaka sayılarının gü-

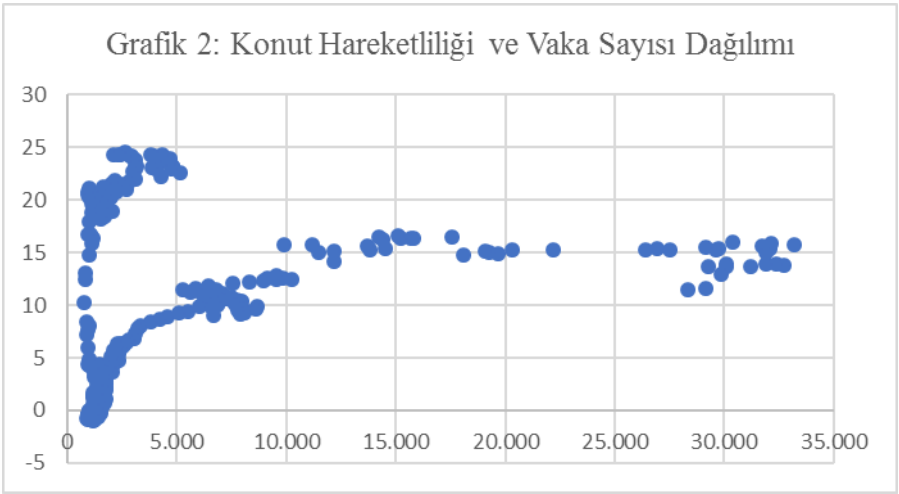
venilir olmaması nedeniyle yapılan nedensellik analizleri anlamlı sonuçlar vermemiştir. Bu nedenle istatistiksel olarak nedenselliğin yönünü saptamak mümkün değildir.

Kaynak: <https://covid19.who.int/region/euro/country/tr>
<https://www.google.com/covid19/>

Grafik 1’de gösterilen on iki nokta, Tablo 1’de gösterilen önlemlerin ve açıklamaların oluş sırasına göre bu grafiğe ve sonraki grafiklere de aynı şekilde aktarılmış halidir. Buna karşın uygulanan kısıtlayıcı önlemlere nazaran vaka sayıları ve vaka sayılarındaki değişimin, insanların evde kalma kararını verirken daha fazla dikkate aldığı, kısıtlayıcı önlemlerin devam ettiği durumda bile vaka sayılarındaki azalmanın evde kalma kararını azalttığı 2020 yılı Nisan ayının ve 2021 yılı Ocak ayının ikinci yarısına bakarak görülebilir. Vaka sayılarının daha düşük düzeyde olduğu veya daha düşük düzeyde algılanmasını sağlayan veri dağıtım sistemi, topluluk hareketliliğini arttırmaktadır. Özellikle vaka sayılarındaki en küçük azalma karşısında düzenleyici yetkililerin

anında hayata geçirdiği ulusal başarı hikâyelerinin bu sonucu yarattığı sezgisel olarak söylenebilir. Uygulanan kısıtlayıcı önlemlerin en zayıf noktası, ağır iktisadi sorunlar ve davranış yorgunluğu yaratan uygulamaların kaldırılmasıyla başlayan normalleşme dönemlerinin yönetilebilmesinin zor olmasıdır. Toplum tarafından vaka sayılarındaki azalma ve normalleşme olarak adlandırılan kısıtlayıcı önlemlerin kaldırılmasının, pandemide “sona yaklaşıldığı” olarak algılanması veya siyasi başarı amacıyla otoriteler tarafından bu biçimde sunulması, topluluk hareketliliğini artırıp vaka sayılarının daha yüksek düzeylerde ortaya çıkmasını sağlayabilmektedir.

Kaynak: <https://covid19.who.int/region/euro/country/tr>
<https://www.google.com/covid19/>

Türkiye'nin pandemi yönetiminin en temel zafiyeti, verilerin güvenilirliğinin de sorgulanmasının temel nedeni olarak kabul edebileceğimiz pandemiden bir ulusal başarı hikâyesi çıkarma isteğidir. Bir başka deyişle başarı söylemi başarısızlığa neden olmaktadır. Grafik 2, konut hareketliliği ile vaka sayıları arasındaki ilişkinin XY dağılı-

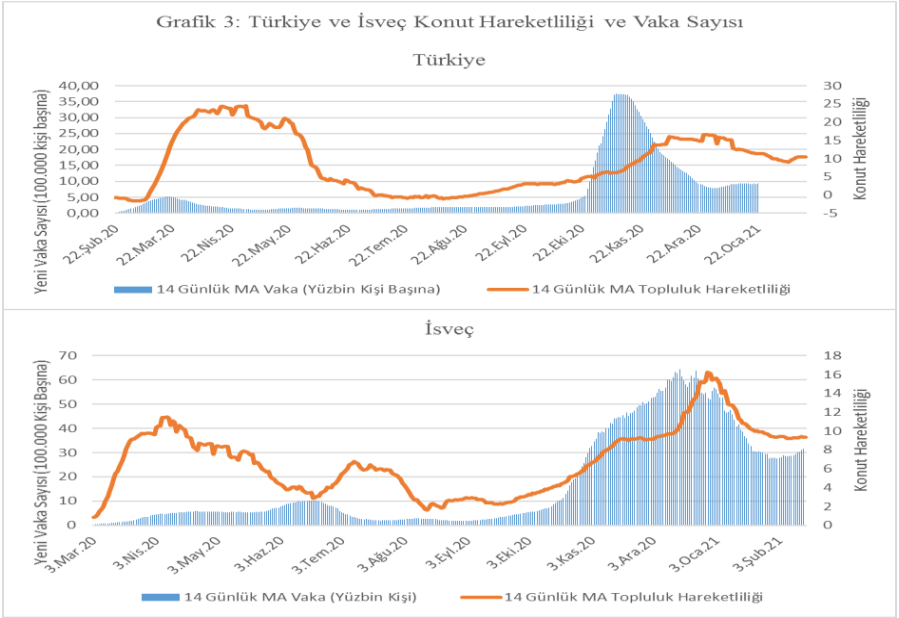
masını göstermektedir.

Grafik 2, pandeminin ilk kez bin ile ifade edilen dört haneli vaka sayılarına ulaşılmasının, toplum için bir kritik değer olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Ortaya çıkan korku ve panik duygusu ile Sağlık Bakanlığı'nın süreç yönetimini üstlenerek başarılı müdahale biçimleri, toplumun uyarı ve politikalara uyum göstermesini sağlamıştır. Pandeminin ilerleyen dönemlerinde vaka sayılarının çok daha yüksek seviyelere ulaşmasına rağmen hiçbir vaka sayısının kritik değer olarak değerlendirilmediği Grafik 2'den görülmektedir. Pandemi yönetiminde belirli durumların kritik değer olarak dürtme mekanizmalarıyla topluma empoze edilebileceğini düşünüyoruz.

Birinci en iyinin olmadığı durumlarda salgınlarda ikinci en iyiyi sağlayabilmek için kısıtlayıcı önlemlerden ziyade gönüllü katılımı teşvik eden dürtme stratejilerinin geçmiş pandemilerde başarılı olduğuna dair kanıtlar mevcuttur.¹⁶ Tam kapanma stratejilerinin tek başına Covid-19 karşısında genel kanı kadar etkin olmadığına dair kanıtlar da mevcuttur.¹⁷ Örneğin İsveç kapanma gibi stratejilere başvurmeyen ülkelerden birisidir. Ülkelerce alınan önlemleri değerlendiren bir endeks de mevcuttur.¹⁸ Bu endekste Türkiye'nin aldığı en yüksek değer yüz üzerinden seksen civarında iken İsveç'in en yüksek değeri sadece altmış civarındadır. Öte yandan Covid-19 döneminde İsveç, şeffaflık endeksinde 18inci sırada yer almaktadır. Türkiye ise şeffaflık endeksinde 97nci sıradadır.¹⁹ Grafik 3, Türkiye ve İsveç'in vaka sayısı ile topluluk hareketliliği ilişkisini iki ayrı panelde göstermektedir.

Grafik gösterimindeki amacımız iki ülkenin sosyo-kültürel, demografik, iktisadi vs. özelliklerinin farklı olması nedeniyle topluluk hareketliliği ve vaka sayılarının karşılaştırması değildir. Bu gösterimde dikkate alınması gereken temel olgu, vaka sayılarındaki değişimin, uygulanan kısıtlayıcı önlemlerden bağımsız olarak, her iki ülkede de konut hareketliliğinde benzer etkiler göstermesidir. Şeffaflığın temel alındığı bir veri yönetimi, topluluğun tehdidi algılamasını sağlayarak hareketliliği, kısıtlayıcı önlemler almaksızın azaltmaktadır.²⁰ İsveç'in

Covid-19 pandemisini başarıyla yönettiğini iddia etmiyoruz. Ülkelerin sosyo-kültürel özelliklerinden bağımsız olarak sadece gerçek vaka sayılarının ve mevcut durumun gerçekçi biçimde sunulmasının korku ve panik duygusunu besleyerek kalıcı davranış değişikliğini ortaya çıkarabileceğini iddia ediyoruz.²¹ Bu çerçevede kamu otoriteleri herhangi bir ikinci en iyi politikası üretmese dahi salgının kendi gidişatının yarattığı davranışsal değişiklikler ikinci en iyiye benzer sonuçlar üretebilmiştir diyebiliriz.

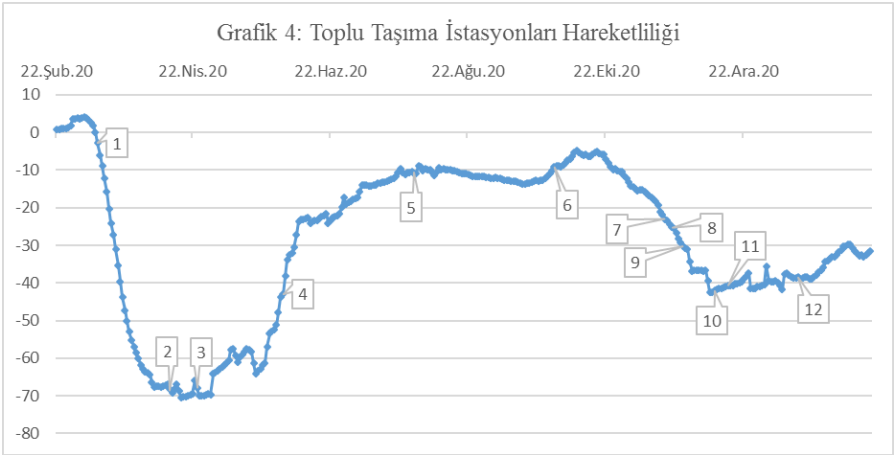
Kaynak: <https://covid19.who.int/region/euro/country/tr>
<https://www.google.com/covid19/>

4. ÖNLEMLER VE KATEGORİK HAREKETLİLİKLER

Bu bölümde Google Topluluk Hareketliliği Raporlarından türettiğimiz kategoriler altında Türkiye’de uygulanan kısıtlayıcı önlemlerin etkinliğini tartışıyor ve politika önerilerimizi sunuyoruz.

4.1. Toplu Taşıma İstasyonları Hareketliliği

Toplu Taşıma etkileşimi, pandeminin başından beri toplum tarafından bulaş riskinin en yüksek olduğu alan olarak çerçeveselenmiştir. Bu durum Grafik 4’te görülmektedir. Pandeminin başlangıcında transit taşımacılığın referans değerden yüzde 70 civarında uzaklaştığı görülmektedir. Diğer tüm kategoriler içinde topluluk hareketliliğinin en fazla azaldığı alan transit taşımacılık, sürecin tamamında referans değerini sürekli altındadır.

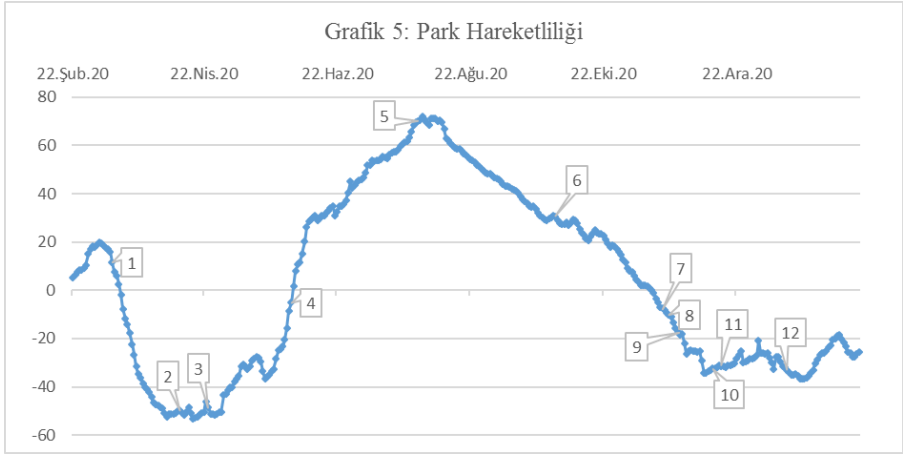
Kaynak: <https://www.google.com/covid19/>

Yapılan çalışmalar, toplu taşımanın yüksek bulaş yaratmadığını²² iddia eden sonuçlara ulaşmalarına rağmen topluluk toplu taşımadan uzaklaşmıştır.²³ Bizim iddiamız bu uzaklaşmanın temel nedeninin hastalığın bireylerin öteki olarak kabul ettiği diğer kesimlerden geldiğine inanmasını teşvik eden uzman açıklamaları ve medyadır. Bireyler hastalığın belirli yerlerden, özellikle “öteki” olarak tanımlanan insanlardan gelebileceğine inanmakta ve bu nedenle toplu taşıma gibi öteki ile karşılaştığı alanlarda dikkatli davranmaktadır. İddiamız, bi-

reyler tarafından özellikle bulaşın yüksek olduğu hanehalkı²⁴ ve işyerlerinin²⁵ de toplu taşıma gibi çapalanmasını sağlayacak dürtme uyarılarının bulaş katsayısını azaltacağıdır. Özellikle vaka sayılarının arttığı her durumda transit taşımacılıktaki hareketliliğin azalması, iddiamızı desteklemektedir.

4.2. Park Hareketliliği

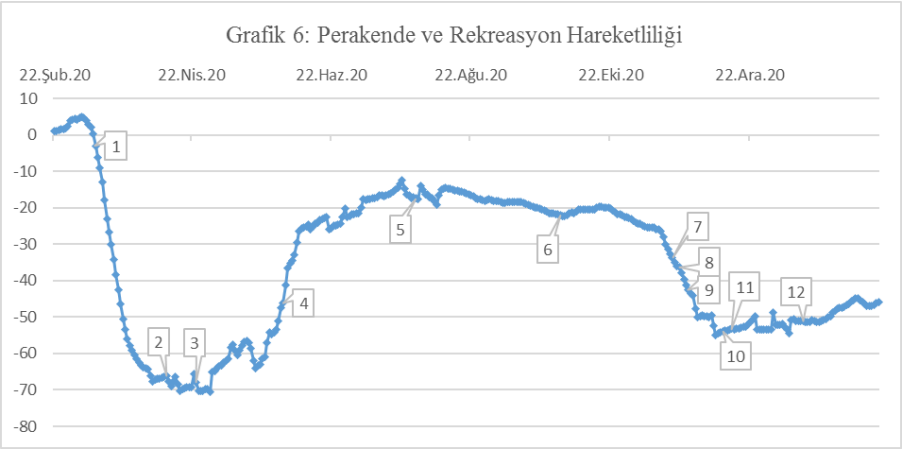
Park ve sahil gibi açık hava ortamlarının kullanımıyla vaka sayısının artışı arasında bir ilişki olmadığı çalışmalarda ortaya çıkmıştır.²⁶ Türkiye’de uygulanan kısıtlamaların neden etkin olmadığı sadece park ve sahil hareketliliğinin incelenmesiyle görülebilir.

Kaynak: <https://www.google.com/covid19/>

Grafik 5, park ve sahil hareketliliğindeki değişimi göstermektedir. Türkiye’de kısıtlamaların uygulandığı dönemlerde park ve sahil hareketliliği yüzde 40-50 civarında referans değer altına düşmüş, kısıtlamaların uygulanmadığı dönemde ise en yüksek değeri yüzde 70 olarak kaydedilen ve tüm dönem boyunca referans değer üzerinde seyreden bir eğilim göstermiştir. Bu çalışmada başarılı bir pandemi yöne-

timinin, bu durumun tam tersini teşvik etmesi gerektiğini savunuyoruz. Çeşitli dürtme mekanizmalarıyla kişilerin açık havada fiziki mesafe kurallarına riayet ederek fiziki aktivitede bulunmalarının ve sosyalleşmelerinin davranış yorgunluğunu ortadan kaldıracığını iddia ediyoruz.²⁷ Bu durumda bireyler bulaş katsayısının riskli olduğu ortamlarda maske ve mesafe gibi kurallara daha rahat uyabilecek ve önlemleri gönüllü olarak uygulayabileceklerdir.

Kaynak: <https://www.google.com/covid19/>

4.3. Perakende ve Rekreasyon Hareketliliği

Restoran, kafe, alış-veriş merkezi (AVM) ve sinema vb. yerleri kapsayan bu hareketlilik kategorisinde hakkında idari kararlar alınmamış veya kapatılmamış tek yer AVM'lerdir. Bu nedenle Türkiye'de bu kategoriye giren ve hareketliliğin en yüksek olduğu yerlerin alışveriş merkezleri olduğu söylenebilir.

Grafik 6'da gösterilen perakende ve rekreasyon kategorisi hareketliliği verileri, toplumun kendi iradesiyle riskli gördükleri AVM'lerden uzaklaştığını göstermektedir. Ancak idari bir kararla AVM'lerin açıl-

ması, toplum nezdinde bu mekânların risklilik algısını azaltarak hareketliliğin bir anda artmasına neden olmuştur. Normalleşme dönemlerinde açılan her mekân, toplum nezdinde “sinyal etkisi” yaratarak hareketliliği arttırmıştır.

Perakende ve rekreasyon kategorisindeki hareketlilik, bu çalışmada savunduğumuz “kalıcı davranış değişikliğini sağlayan dürtme mekanizmaları etkin bir müdahale biçimidir” olarak ifade edilen temel iddiamızı doğrulamaktadır. Bu süreçte AVM’lerin kullandığı havalandırma sistemleri pek çok kere basında tehlike unsuru olarak anılmıştır. Daha önemlisi bu süreçte klimaların bulaşı arttırdığına dair kanıtlar içeren raporlar da basında yer almıştır.²⁸ Türkiye’de AVM’ler süreç boyunca hiçbir zaman idari bir kararla kapatılmamıştır. Sadece belirli dönemlerde kişi ve saat kısıtlaması uygulaması hayata geçirilmiştir. Pandeminin ilk dalgasındaki korku ve panik AVM’lerdeki hareketliliği referans değerın yüzde 70 düzeyinin altına indirmiştir. Bu nedenle AVM’ler gönüllü olarak kapatma kararı vermiştir.

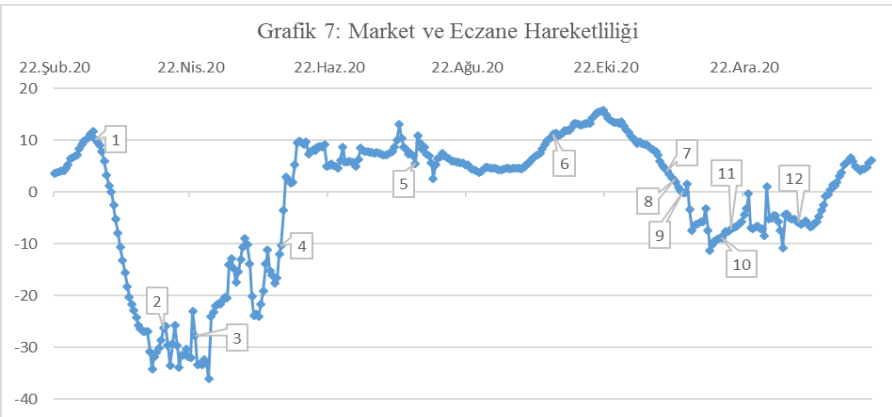
Özellikle yaz aylarında önemli derecede hareketlilik artışı görülen bu alanda, hareketlilik hiçbir zaman referans değere dönmemiştir. Bu en çok da AVM’lerin bu süreçte toplu taşımalar gibi ötekiyle temasa geçilen yer olarak görülmesinden ve korku kaynaklı kaçınmanın bu kategoride yoğunlaşmasındandır. Vaka sayılarındaki artışla birlikte 2020’nin son aylarında referans değerden tekrardan çok hızlı bir biçimde uzaklaşmış ve hareketliliğin görece en düşük olduğu alanlardan birisi olmuştur.

4.4. Marketler ve Eczaneler Hareketliliği

Gıda satışı yapılan marketlerin önemli bir bulaş sahası olduğu çalışmalarda kanıtlanmıştır. Bu alanda bulaşa dair alınacak önlemlerin etkinliği üzerine çalışmalar da mevcuttur.²⁹ Grafik 7, market ve eczane hareketliliğini göstermektedir.

Türkiye’de pandemi sürecinde market ve eczane hareketliliği, volatilesi en yüksek kategoridir. Volatilitenin bir nedeni pandeminin ya-

rattığı korku ve panik duygusunun sürüklediği tüketim kalıbındaki değişim, bir diğer nedeni ise hafta sonlarında uygulanan sokağa çıkma yasaklarıdır. Pandemi yönetiminin zorunlu bir hareketlilik türü olarak değerlendirilen marketlerdeki hareketliliği durağan hale getirecek önlemleri hayata geçirmesinin, daha uygun bir strateji olduğunu düşünüyoruz. Marketlerdeki saat kısıtlaması ve hafta sonu yasakları market hareketliliğini hem günün belli saatlerine sıkıştırmış hem de haftanın belli günlerinde yüksek bir yoğunluğa neden olmuştur. Marketlerin muhtemel yayılım alanı olmasındaki bir diğer unsur da marketlere girişte ateş ölçümü veya HES kodu takibinin zorunlu olmamasıdır. Normalde pek çok yere -örneğin, restoranlara, kafelere vb.- girişte yapılan bu işlemlerin marketlerde gerçekleştirilmemesi bu ihtimali ortaya çıkarmıştır. Bu alanda bir uyarının olmaması, potansiyel olarak marketlerin bulaş alanı olarak risk düzeyini arttırmaktadır.

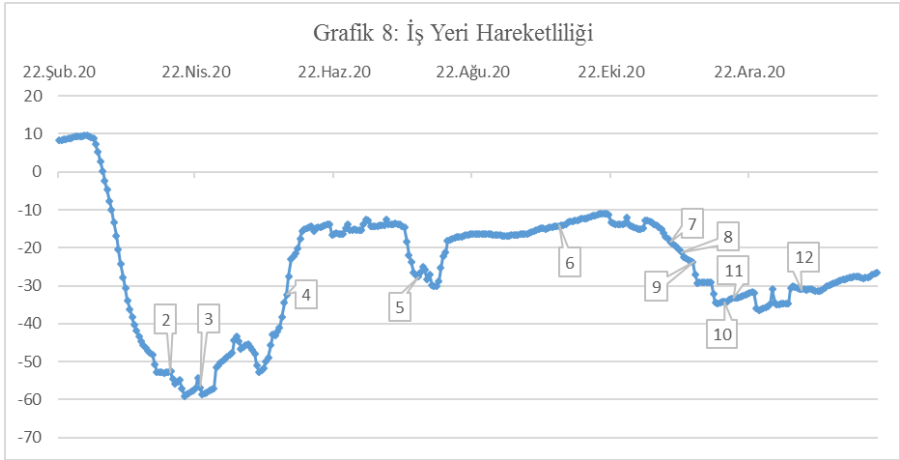
Kaynak: <https://www.google.com/covid19/>

4.5. İşyeri Hareketliliği

İşyerleri bulaş katsayısının yüksek olduğu yerlerdir.³⁰ Çoğu işyerinde fiziki mesafe kurallarına uyulmasını düzenlemek çok maliyetli-

dir ve bazı işkollarında imkânsızdır. Grafik 8, Türkiye’deki işyeri hareketliliğinin süreç boyunca değişimini göstermektedir.

Türkiye, pandemi dönemi boyunca iktisadi saiklerle topyekûn bir işyeri kapatma kararı almamıştır. Sadece “hayati” olmadığı düşünülen ve insanların “öteki” insanlarla temas ettiği berber, kuaför, lokanta, kafeterya, eğlence yerleri, kurs yerleri, okullar, sinema ve tiyatro salonları gibi hizmetler sektörüne giren iş yerleri için kapatılma kararları verilmiştir. Bazı işkollarında şirketler, kendi inisiyatifleriyle uzaktan çalışma yoluna gitmişlerdir ki bu durum gönüllülük vurgumuzun geçerliliğini doğrulamaktadır. Kamu kesimine ait işyerlerinde de saat kısıtlaması, esnek mesai gibi uygulamalarla işyeri hareketliliği azaltılmıştır.

Kaynak: <https://www.google.com/covid19/>

Sürecin belirsizliği nedeniyle topyekûn işyeri kapatma kararı verilmemesinin, bir başka deyişle *birinci en iyi* stratejinin seçilmemesinin anlaşılabilir bir karar olduğunu düşünüyoruz. On dört günlük sokağa çıkma yasaklarını uygulayan ülkelerde vaka sayıları yeniden eski seviyelerine kısa zaman içinde yükselmiştir. Yüksek bulaş katsayısı nede-

niyle on dört günlük değil yirmi sekiz günlük bir sokağa çıkma yasağı bulaşın net bir biçimde düşmesine neden olabilir. Bir aylık kapatmanın ardından ise uluslararası hareketliliği kısıtlayan uygulamaların devam etmesi ve yaygın takip sistemi hastalığın seyrini makul düzeylere taşıyabilir. Bu durumun Türkiye gibi ülkelerde sürdürülebilirliğinin zor olduğunu ve bu nedenle doğru uyarılarla desteklenen gönüllü bireysel tercih değişikliklerinin daha başarılı sonuçlar vereceğini düşünüyoruz.

İşyerlerinde bulaş katsayısının düşürülmesi için, pandemi gibi durumların iş sağlığı ve iş yeri güvenliği kategorisinde ele alınmasının bir gereklilik olduğunu düşünüyoruz.³¹ Bu düzenlemeler, aynı zamanda uzaktan çalışabilecek çalışanların uzaktan çalıştırılmasını da teşvik edecektir.³²

5. SONUÇ

Bu çalışmada Google'ın altı kategoriye ayırarak yayınladığı *Topluluk Hareketliliği Endeksi*'ni kullanarak Türkiye'de pandemi döneminde uygulanan kısıtlayıcı önlemlerin etkinliğini tartıştık. Çalışma bulgularına göre bireyler vaka sayılarını evde kalma kararını verirken daha fazla dikkate almaktadır. Pandemiye ilk kez bin ile ifade edilen dört haneli vaka sayılarına ulaşılması, toplum için bir kritik değer olarak işlevi görmektedir. Tüm kategoriler içinde topluluk hareketliliğinin en fazla azaldığı alan transit taşımacılıktır. Türkiye'de kısıtlamaların uygulandığı dönemlerde park ve sahil hareketliliği referans değer in sürekli altına düşmekte, kısıtlamaların uygulanmadığı dönemde ise referans değer in üzerinde seyreden bir eğilim göstermektedir. Perakende ve rekreasyon hareketliliği verileri, toplumun kendi iradesiyle riskli gördükleri AVM'lerden uzaklaştığını göstermektedir. Türkiye'de pandemi sürecinde market ve eczane hareketliliği, volatilitesi en yüksek kategoridir. İş yeri hareketliliği verilerine göre kamu kesimine ait işyerlerinde saat kısıtlaması, esnek mesai vb. uygulamalar işyeri hareketliliğinin temel belirleyenleridir.

Bulgulara göre uygulanan kısıtlayıcı önlemlerin topluluk hareket-

liliği üzerinde kalıcı bir etki yaratmadığı, önlemlerin devam ettiği süre boyunca ortaya çıkan davranış yorgunluğu nedeniyle hareketliliğin yeniden yükselişe geçmesi çalışmanın ilk çıkarımıdır. Kısıtlayıcı önlemlerin etkinliği bağlamında öne çıkan ikinci çıkarım, bulaş katsayısı üzerinden tanımlanan risk düzeyinin, düzenleyiciler tarafından yeterince dikkate alınmaması nedeniyle hareketliliğin risksiz alanlardan riskli alanlara kaymasıdır. Elde edilen bulgulara göre park ve sahil hareketliliğinin azalışı en yüksek düzeydedir. Hayatın eve sığmasının mümkün olmadığı durumlarda hayatın risksiz alanlara ve aktivitelere doğru dürtme mekanizmalarıyla genişletilmesi, davranış yorgunluğu yaratmadan bulaş katsayısını azaltacaktır.

Çalışmamızda bulaşın hanehalkı içinde en yüksek düzeyde olduğu varsayımı altında, dürtme mekanizmalarının devreye girerek bireylerin kendi önlemlerini gönüllü olarak alması durumunda, pandeminin kontrol altına alınabileceğini savunarak davranışsal iktisat literatürünü takip ediyoruz. İşyeri önlemleri konusunda gönüllü önlemler yerine zorunlu düzenlemeler yapılmasını savunarak davranışsal iktisat literatüründen ayrılıyoruz. Pandemi yönetiminde, en iyi koşulların sağlanamadığı durumlarda, birinci en iyiye en yakın durumların refahı her zaman arttırmadığını gösteren ikinci en iyi teorisinin işlevsel olduğunu iddia ediyoruz. Lipsey ve Lancaster (1956) sıkı denetim altında bulunan kamu sektörü üzerindeki denetimin azalması ve/veya gevşek denetim altında bulunan özel sektör üzerindeki denetimin artırılmasının etkinliği arttırdığını iddia etmektedir. Çoğu ülke gibi Türkiye’de bulaşın yüksek olduğu kategoriler bağlamında gönüllülüğe (özel sektör), bulaşın düşük olduğu kategoriler (kamusal alan ve kamu sektörü) bağlamında kısıtlayıcı önlemlere bel bağlayarak pandemi ile mücadele etme yoluna gitmiştir. Bu durumun ikinci en iyi olmadığı ve refahı olumsuz etkilediğini savunuyoruz.

Çalışmamızın üçüncü çıkarımı, korku ve panik duygusunun pandemi yönetiminde kullanılabileceğidir. Bu bağlamda verilerin doğru aktarımıyla desteklenen ve bireyleri pasifize etmeyen iletişim stratejileri,

kalıcı davranış değişikliklerini teşvik edecektir. Pandemiye sona yaklaşıldığına dair “başarı” söylemlerinin ise, pandemi yönetimine zarar verdiğini iddia ediyoruz. Verilerin doğru aktarılması ve riskin kaynağının doğru biçimde sunulmasının, topluluk hareketliliğini bulaşı azaltacak biçimde kendiliğinden değiştirebileceğini düşünüyoruz.

Çalışmamızda öne sürdüğümüz bazı hipotezler, verilerin yokluğu veya verilerin kalitesi nedeniyle kantitatif tekniklerle ispatlanamamıştır. Gelecek çalışmalarda bu verilerin elde edilmesiyle daha kesin sonuçlar elde edilebilir. Bu nedenle çalışmamız verilerin daha güvenilir olduğu ülkeler kapsamında ve karşılaştırmalı çalışmalar bağlamında genişletilebilir.

Effectiveness of Measures Applied in Covid-19 Pandemic in the Context of the Theory of the Second Best in Turkey

Abstract: In order to prevent the Covid-19 pandemic, interventions such as curfew and closing of non-vital sectors have been made in Turkey, as in other countries. The primary purpose of the interventions is to slow down the transmission of the Covid-19 virus by way of reducing community mobility. Only the policy that applied with total closure and widespread test policy could result in the first best. It was quickly realized that total lockdown does not work without a widespread testing policy. Turkey did not follow a total lockdown and widespread test policies. Instead, policies in Turkey follow the constraints that minimize economic loss and vote loss for the ruling party. We discuss the effectiveness of policies that follow these constraints within the framework of the theory of second best. In this study, we discuss the effectiveness of these measures in the context of the theory of second best in Turkey. We are conducting this discussion within the framework of Google Community Mobility Reports, the number of Covid-19 cases and the measures taken in Turkey. Among our preliminary results, we see that before the measures were taken, people started to spend more time in their homes, reducing mobility with fear and

panic. In addition, while the measures taken were still being implemented, we observed that the mobility started to increase. In short, considering the nature of the measures and the confusion they create, we can conclude that these measures are not effective. In this context, we believe that behavioral public policy strategies, supported by behavioral economics arguments and focusing on voluntary behavioral changes, can be successful as the second-best in cases where complete closure and widespread testing cannot be applied.

Keywords: Community Mobility, COVID-19, Public Policy, The Theory of Second Best.

Kaynaklar

Acemoglu, D., V. Chernozhukov, I. Werning and M. D. Whinston (2020), “Optimal Targeted Lockdowns in a Multi-Group SIR Model”, **National Bureau of Economic Research (NBER)**, Working Paper, Number 27102.

Adıgüzel, M. (2020), “Covid-19 Pandemisinin Türkiye Ekonomisine Etkilerinin Makroekonomik Analizi”, **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2020 Bahar (Covid19-Özel Ek), 191-221.
<https://dergipark.org.tr/en/pub/iticusbe/issue/55168/755499>

Alvarez, F., D. Argente and F. Lippi (2020), “A Simple Planning Problem for COVID-19 Lockdown”, **National Bureau of Economic Research (NBER)**, Working Paper Number 26981.

Bahar, O., ve N. Ç. İlal (2015), “Coronavirüsün (Covid-19) Turizm Sektörü Üzerindeki Ekonomik Etkileri”, **Journal of Social Sciences and Education Research**, 6 (1): 125-139

Heng, R., K. and M. S. R. Shawon (2020), “Dynamic Interventions to Control COVID-19 Pandemic: A Multivariate Prediction Modeling Study Comparing 16 Worldwide Countries”, **European Journal of Epidemiology**, 35: 389-399. <https://doi.org/10.1007/s10654-020-00649-w>

Cifuentes-Faura, J. (2020a). Fake news during COVID-19: how to detect them? **Comunicación**, 42, pp. 100-103. DOI: <http://dx.doi.org/10.18566/comunica.n42.a07>

Cifuentes-Faura, J. (2020b), “The Importance of Behavioral Economics during COVID-19”, **Journal of Economics and Behavioral Studies**, AMH International, 12 (3): 70-74. DOI: 10.22610/jebs.v12i3(J).3038.

Çağatay, S. (2020). **COVID-19 Pandemisinden Kaynaklanan Dış ve İç Ekonomik Gelişmelerin Türkiye Üzerindeki Olumsuz Etkilerinin Tahmini: Bu Etkilerin Giderilmesi İçin Alternatif Politika Paketlerinin Önerilmesi.** Tübitak Projesi No: 120K548

<http://iktisatbolumu.akdeniz.edu.tr/wp-content/uploads/2021/03/COVID-19-Pandemisinden-Kaynaklanan-D%C4%B1%C5%9F-ve-%C4%B0%C3%A7-Ekonomik-Geli%C5%9Fmelerin-T%C3%BCrkiye-%C3%9Czerindeki-Olumsuz-Etkilerinin-Tahmini-Bu-Etkilerin-Giderilmesi-%C4%B0%C3%A7in-Alternatif-Politika-Paketlerinin-%C3%96nerilmesi.pdf>

Erkal, E., A. G. Ses, S. Aydın ve D. Çalışkan (2020). Covid-19’un Toplumda Yayılımını Önlemeye Yönelik İlaç Dışı Halk Sağlığı Önlemler. **ESTÜDAM Halk Sağlığı Dergisi**, (5): 79-95.

Gino, F., M., I. Norton and R. A. Weber (2016), “Motivated Bayesians: Feeling Moral While Acting Egoistically”, **Journal of Economic Perspectives**, 30: 189-212.

Göktepe, S. ve G. Çetin (2020), “Effects of the COVID-19 Pandemic on the Tourism Industry”, in (eds.) D. Demirbas, V. Bozkurt ve S. Yorgun (2020), **The COVID-19 Pandemic and Its Economic, Social and Political Impacts**, Istanbul: Istanbul University Press, p.59-70.

Güler, İ. (2020), “The Effort to Reduce Negative Externality in Post Covid-19 Period in Turkish Economy: Example of Transportation Sector”, **Gaziantep University Journal of Social Sciences**, 19 (COVID-19 Special Issue), s.702-727. <https://doi.org/10.21547/jss.755475>

Gürsu, İ. (2020), “Pandemi Sürecinde Bilgilendirme Tasarımı”, **İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi**, 6 (1): 1-13.

Hale, T., N., Angrist, R. Goldszmidt (2021), “A Global Panel Database of Pandemic Policies: Oxford COVID-19 Government Response Tracker”, **Nature Human Behavior**, 5: 529-538. DOI: <https://doi.org/10.1038/s41562-021-01079-8>

Howland, R. E., N. R. Cowan, S. S. Wang, M. L. Moss and S. Glied (2020), Public Transportation and Transmission of Viral Respiratory Dis-

ease: Evidence from Influenza Deaths in 121 Cities in the United States”, **PLoS ONE**, 15 (12), e0242990.

<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0242990>

<https://ailevecalisma.gov.tr/covid19/>

Hu, M., H., Lin, J., Wang, C., Xu, A., Tatem, B., Meng, X., Zhang, Y., Liu, P., Wang, G., Wu, H., Xie ve S. Lai (2020). The risk of COVID-19 transmission in train passengers: an epidemiological and modelling study. **Clinical Infectious Diseases**, 72(4).

<https://doi.org/10.1093/cid/ciaa1057>

Johnson, T. F., L. A., Hordley, M. P., Greenwell ve L. C. Evans (2021), “Effect of Park Use and Landscape Structure on COVID-19 Transmission rates. **MedRxiv**, 2020.10.20.20215731.

<https://doi.org/10.1101/2020.10.20.20215731>

Lai, S., N., Ruktanonchai, L., Zhou, O., Prosper, W., Luo, J., Floyd, A., Wesolowski, M., Santillana, C., Zhang, X., Du, H., Yu ve A. Tatem (2020). Effect of non-pharmaceutical interventions to contain COVID-19 in China. **Nature**, 585(7825), 410-413.

Lan, F.Y., C.F., Wei, Y.T., Hsu, D.C., Christiani, ve S.N., Kales, (2020). Work-related COVID-19 transmission in six Asian countries/areas: A follow-up study. **PLoS ONE**, 15(5).

<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0233588>

Qian, G., N., Yang, A., Yan Ma, L., Wang, G., Li, X., Chen ve X. Chen (2020). COVID-19 Transmission Within a Family Cluster by Pre-symptomatic Carriers in China. **Clinical Infectious Diseases**, 75(15), 861-862. <https://doi.org/10.1093/cid/ciaa316>

Saad-Filho, A. (2020). From COVID-19 to the End of Neoliberalism. **Critical Sociology**, 46(4–5), 477–485.

<https://doi.org/10.1177/0896920520929966>

Sahu, KK., AJ., Mishra, ve A. Lal (2020). Trajectory of the COVID-19 pandemic: chasing a moving target. **Ann Transl Med**, 8(11), 694.

Shumsky, RA., L., Debo, RM., Lebeaux, QP., Nguyen ve AG. Hoen, (2021). Retail store customer flow and COVID-19 transmission. **Proceedings of the National Academy of Sciences Mar**, 118 (11) e2019225118; DOI: 10.1073/pnas.2019225118

Sibony, A. L. (2020). The UK covid-19 response: A behavioural irony?

European Journal of Risk Regulation, 11(2), 350–357.

<https://doi.org/10.1017/err.2020.22>

Taymaz, E. (2020). “Salgın devam ederken ekonomi düzelebilir mi? – Bir mikrosimülasyon analizi”. **Sarkaç**, 09 Temmuz 2020.

<https://sarkac.org/2020/07/salgın-devam-ederken-ekonomi-duzelebilir-mi/>

Tirachini, A., ve O. **Cats** (2020). COVID-19 and Public Transportation: Current Assessment, Prospects, and Research Needs. **Journal of Public Transportation**, 22(1). <https://doi.org/10.5038/2375-0901.22.1.1>

Van Bavel, J.J., K., **Baicker**, P. S., **Boggio**, V., **Capraro**, A., **Cichocka**, M., **Cikara**, M. J., **Crockett**, A. J., **Crum**, K. M., **Douglas**, J. N. **Druckman**, J., **Drury**, O., **Dube**, N., **Ellemers**, E. J., **Finkel**, J. H., **Fowler**, M., **Gelfand**, S., **Han**, S. A., **Haslam**, J., **Jetten**, S., **Kitayama**, ... R. **Willer** (2020). Using social and behavioural science to support COVID-19 pandemic response. **Nature Human Behaviour**. 4, 460–471. DOI:

<https://doi.org/10.1038/s41562-020-0884-z>

Voyvoda, E., ve E. **Yeldan** (2020), **COVID-19 Salgının Türkiye Ekonomisi Üzerine Etkileri ve Politika Alternatiflerinin Makroekonomik Genel Denge Analizi**. Tübitak Projesi No: 120K541

https://yeldane.files.wordpress.com/2020/05/covid_voyvodayeldan_v2_31_mayis.pdf

Witte, K. ve M. **Allen** (2000). A meta-analysis of fear appeals: implications for effective public health campaigns, **Health Educ. Behav**, 27: 591-615

Notlar

1. Genel denge analizi ile yapılan ve farklı senaryolar altında olası dalgalanmalar için bkz. **Voyvoda ve Yeldan (2020)**, **Taymaz (2020)**, **Çağatay ve diğerleri (2020)**.

2. **Sahu ve diğerleri (2020)**, bastırma stratejisini uygulayan ülkelerden sadece Çin ve Güney Kore'nin başarılı olduğunu tespit etmiştir. **Chowdhury ve diğerleri (2020b)** azaltma stratejilerinin salgının artış hızını azaltmakta olsa da uzun vadede sosyal ve ekonomik bozulmalara sebep olduğunu ve birçok ülkenin bu sebepten dolayı bulaşı yeniden eski seviyesine getirecek serbestleşme adımlarını hayata geçirdiklerini iddia etmektedir. Erkal

ve diğerleri (2020) Covid-19 salgını karşısında farmakolojik olmayan müdahalelerin farklı ülkelerde farklı şekillerde uygulandığını, ancak süreç uzadıkça kısıtlamalara uyumun da azaldığını iddia etmektedir.

3. Detaylı bilgi için bkz. Acemoğlu (2020), Alvares (2020).

4. Detaylı bilgi için bkz. Adıgüzel (2020).

5. Türkiye’de pandeminin iktisadi etkilerini tespit etmeye dönük olarak sektörel düzeyde yapılmış çalışmalar için bkz. Göktepe (2020), Öztürk ve diğerleri (2020), Bahar ve İlal (2020), Güler (2020).

6. Farklı perspektiflere bir örnek için bkz. Sibony (2020).

7. Lai ve diğerlerinin (2020) Çin’de farmasötik olmayan müdahalelerin uygulanmaması durumunda vaka sayılarınının 67 kat yüksek çıkacağını modelleyen çalışması, en kötü senaryoları baz alan modeller için iyi bir örnektir. Çin, müdahalelerin başarıları, İtalya ise müdahalesizliğin olumsuz sonuçları için referans alınan ülkeler olmuştur.

8. Davranışsal iktisat argümanlarının pandemi süresince nasıl işlevsel kullanılabileceği ile ilgili geniş bilgi için bkz. Van Bavel (2020), Cifuentes-Faura (2020b).

9. Pandeminin toplumsallığı bağlamında eleştirel bir değerlendirme için bkz. Saad-Filho (2020).

10. Türkiye’nin vaka sayısı açısından dünyadaki yeri için bkz.

<https://covid19.who.int/table>

11. Sağlık Bakanlığı tarafından açıklanan resmi istatistikler için bkz.

<https://covid19.saglik.gov.tr/>

12. Dünya Sağlık Örgütü tarafından paylaşılan istatistiklere ulaşmak için bkz. <https://covid19.who.int/region/euro/country/tr>

13. Google’ın hazırladığı COVID-19 Topluluk Hareket Raporları için bkz: <https://www.google.com/covid19/mobility/?hl=tr>

14. Dünya çapındaki akıllı telefon piyasasının yaklaşık %85’i Android işletim sistemli telefonlardan oluşmaktadır.

<https://www.idc.com/promo/smartphone-market-share/os>

15. TÜBA Covid-19 Küresel Salgın Değerlendirme Raporu’nun 6. Versiyonu için bkz. <http://tuba.gov.tr/tr/yayinlar/suresiz-yayinlar/raporlar/6.versiyon-tuba-covid-19-kuresel-salgın-değerlendirme-raporu>

16. Bu kanıtlar hakkında geniş bilgi için bkz. van Bavel vd. (2020). Ya-

zarlar, geçmiş pandemi deneyimlerine dayanarak davranışsal argümanların Covid-19 Pandemisinde nasıl kullanılabilceğine dair kapsamlı bir derleme sunmaktadır.

17. COVID-19 salgınında tam kapanmanın etkisizliği hakkında bkz. Meunier, 2020; Nabi and Islam, 2020; Jonas, 2021.

18. Hale vd. (2021), tarafından yayımlanan “Stringency Index” ve “COVID-19 Government Response Tracker” için bkz.

<https://www.bsg.ox.ac.uk/research/research-projects/covid-19-government-response-tracker>

19. Transperancy Index hakkında detaylı bilgi için bkz.

<https://www.totalanalysis.com/Covid19/TAIndex>

20. Cifuentes-Faura (2020b) komplo teorileri ve sahte bilgilerin yarattığı önyargıları önlemek için pandemi yönetimini yürüten otoritelere davranışsal iktisat perspektifinden pandeminin etkisini azaltmak için gerçeklerin, eylem planlarının ve vatandaşların beklenen rolünün açık ve zamanında iletilmesinin gerekliliğini vurgulamaktadır. Gürsu (2020), pandemi sürecinde doğru ve hızlı bilgi paylaşımının önemi ve kullanılan iletişim mecralarını ele almış ve bilgilendirme tasarımının en az bilginin niteliği kadar önemli olduğunu iddia etmektedir.

21. Witte ve Allen’e (2000) göre korku ve panik, insanların tehditle başa çıkabileceklerini hissetmeleri halinde davranış değişikliğini teşvik etmektedir.

22. Tirachini ve Cats (2020), en yoğun saatlerde dahi, eğer kişisel korunma ekipmanları (maske vb.) doğru kullanılırsa bulaş gerçekleşmesi ihtimalinin düşüklüğüne vurgu yapmaktadırlar. Howland vd. (2020), COVID-19 çalışmalarına ek olarak, toplu taşımanın Enflüanza bulaşı ile toplu taşıma kullanımı arasında bir ilişki olduğuna dair herhangi bir kanıt bulamamışlardır

23. Hu ve diğerleri (2020), tren yolculuklarını temel aldıkları çalışmalarında fiziki mesafenin yokluğu ve seyahat süresinin uzun sürdüğü durumlarda bulaş riskinin ortaya çıktığını bulmuştur. Kısa mesafeli ve havalandırmanın sağlandığı yolculuklarda bulaş riski çok düşük düzeydedir.

24. Qian ve diğerleri (2020), hane içindeki bulaş riskinin yüksekliğine dikkat çekmektedirler.

25. Lan ve diğerleri (2020), işyeri bulaşına özellikle pandeminin başlangıcı sürecinde yüksek önem atfetmektedirler.

26. Johnson ve diğerleri (2020), park ve sahillerde sosyalleşmenin vaka sayısında gerçekleşen artışlar ile herhangi bir ilişkisini bulamamışlardır.

27. Sahu ve diğerleri (2020), topluluk hareketliliği verilerini baz alarak kısıtlayıcı önlemlerin dizayn edilmesini önermekte ve hareketliliğin yüksek olduğu kategoriler için önlemlerin alınmasıyla kalıcı davranış değişikliklerinin sağlanabileceğini iddia etmektedir. Stratejinin, uygulanacağı kesime uygun olmaması durumunda, istenen fayda, karşılaşılan olumsuz etkiler karşısında anlamını kaybetmektedir.

28. Bu konuda Leibniz Troposferik Araştırmalar Enstitüsü tarafından yayınlanmış rapora ulaşmak için bkz: <https://www.tropos.de/en/current-issues/press-releases/details/coronavirus-sars-cov-2-breitet-sich-bei-niedriger-luftfeuchtigkeit-in-innenraeumen-staerker-aus> Son Erişim Tarihi: 13.03.2021 Ayrıca klimaların olumsuz etkisi hakkında yapılmış bir habere ulaşmak için bkz: <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/koronavirus-arastirmasi-klima-hastaligi-yayiyor-1760406> Son Erişim Tarihi: 13.03.2021

29. Shumsky ve diğerleri (2021), gıda mağazalarında bulaşın yoğunluğunu vurgulamış ve bunlara çözüm önerilerini aynı makalede sıralamıştır.

30. Lan ve diğerleri (2020) işyerinin bulaş gerçekleşmesi konusunda yüksek riskli alanların başında geldiğini vurgulamaktadır.

31. İşyerleri için dürtme mekanizmaları ahlaki karar verme belirsizliği problemini doğurmaktadır. Ahlaki karar verme belirsizliği, iş yerlerindeki sosyal etkileşimlerin bulaş yaratacağı kesin olmadığı için etkileşimlerin pandemi kurallarına göre düzenlenmesinin faydasının belirsiz olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle bireyler başkaları için fedakârlık yapmaya daha az istekli olabilir. Bu nedenle işyerlerinde gönüllü davranış değişiklikleri yerine katı kuralların uygulanması ve sorumluluğun işverende olması gerektiğini savunuyoruz. Bu konuda geniş bilgi için Gino vd. (2016).

32. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü'nün hazırladığı broşürlerde ve raporlarda Covid-19 Pandemisiyle ilgili işyerleri için alınan önlemlerin daha çok tavsiye niteliğinde olduğu görülmektedir. Geniş bilgi için bkz. <https://csgb.gov.tr/covid19/>

İhracat Çeşitliliği ve Ekonomik Büyümenin Karbon Emisyonu Üzerindeki Etkileri: BRİCS Ülkeleri Üzerine Bir Çalışma¹

Beyza **Bağrıyanık**²

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi / Submitted: 21.12.2020

Kabul Tarihi / Accepted: 22.03.2021

Yayın Tarihi / Online Publication: 31.05.2021

Özet: Ekonomik büyüme tarih boyunca tüm ülkeler için önemli bir konu olarak ele alınmıştır. Ülkeler sanayi devriminden sonra hızla büyüme içerisine girmişlerdir ve böylece ülkeler çevre kirliliği gibi bir sorun ile karşı karşıya kalmıştır. Çevre kirliliğinin iklim değişikliği, küresel ısınma gibi birçok soruna yol açtığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden son dönemlerde çevre kirliliğinin de artması ile birlikte çevresel sorunlar araştırmacıların ve uygulayıcıların ilgi odağı olmaya başlamıştır. Bununla birlikte bu çalışmanın amacı ihracat çeşitliliği, ekonomik büyüme ve karbon (CO₂) emisyonu ilişkisini ortaya koymaktır. Bu amaç ile 2002-2014 dönemi içerisinde BRICS (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika) ülkeleri panel veri analizi ile test edilmiştir. Ampirik bulgulara göre, parametreler arasında yatay kesit bağımlılığı olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Swamy homojenlik testi uygulanmıştır. Swamy testine göre değişkenlerin heterojen ol-

1. Bu makale 12 Mart 2021 tarihinde Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi'nde sunulan "İhracat Çeşitliliği, Çevre Kirliliği ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Seçilmiş Latin Amerika Ülkeleri" isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

2. Yüksek Lisans Öğrencisi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı. beyzabagriyanikk@gmail

duğu ortaya çıkmıştır. Değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığı olduğu ve değişkenlerin heterojen olması halinde uygulanan CIPS birim kök testine göre ise değişkenlerin birinci faklarında durağanlık olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca genişletilmiş ortalama grup (AMG) tahmincisine göre ihracat çeşitliliği ve ekonomik büyümenin CO₂ emisyonunu pozitif yönde etkilediği anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: CO₂ Emisyonu, İhracat Çeşitliliği, Ekonomik Büyüme.

1. GİRİŞ

1960’lardan sonra iklim değişikliği ve küresel ısınmayla birlikte ekonomik büyüme ve çevresel bozulmalar arasındaki ilişki araştırılmaya başlanmıştır (Çetintaş ve diğerleri, 2016). Bu araştırmalar, çevresel bozulmaların artmasından kaynaklı olarak daha temiz üretim gerçekleştiren teknolojilere olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır (Artan ve diğerleri, 2015). Ancak az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler, ekonomik büyümelerini gerçekleştirirken başlangıçta çevresel bozulmaları dikkate almamaktadırlar. Bu durumun temel sebebi ise söz konusu ülkeler için çevresel bozulmaları azaltacak teknolojilerin maliyetli olmasıdır (Artan ve diğerleri, 2015). Böylece az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler çevre kirliliği, iklim değişikliği gibi sorunlarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Fakat bu ülkeler, belirli bir eşik gelir düzeyine ulaştıktan sonra temiz çevreye olan talepleri arttığından çevresel bozulmaların azaltılması için çaba göstermektedirler (Artan ve diğerleri, 2015).

Son yıllarda dünya ekonomik tabanının değişmesinden kaynaklı enerji talebinde artışlar meydana gelmektedir. Bu değişiklik, enerji talebi için yeni etkenlerin oluşmasını desteklemiştir ve bu etkenlerden bir tanesi ihracatta ürün çeşitliliğidir. İhracatta ürün çeşitliliği, bir ülkenin ihracat yapısının değişmesi olarak nitelendirilmektedir (Adewuyi ve Awodumi, 2016). Berthelemy ve Chauvin (2000) “ihracat çeşitliliğini, üretimin sektörel anlamda yaygın bir şekilde kullanılması” ola-

rak ifade etmektedir. Samen (2010) tarafından yapılan çalışmada ise, “bir ülkenin ihracat yapısında geleneksellikten yenilikçiliğe doğru bir geçiş” olduğu belirtilmiştir. Söz konusu geçiş sürecinde ihracat malları farklılaştırılır ya da aynı ihracat malları yenileştirilir, teknolojik alt yapı ile güçlendirilerek çeşitlilik artırılmaktadır (Samen, 2010). Ali ve diğerleri (1991) tarafından yapılan çalışmada, “ihracat çeşitliliği, ihracat ürün grubundaki değişiklik” olarak ifade edilmektedir. İhracat eşitliliği iki farklı şekilde meydana gelmektedir ve bunlar; yatay ve dikey çeşitlendirme diye iki ayrı gruba ayrılmaktadır (Ali ve diğerleri, 1991). Herzer Nowak-Lehmann (2006) “yatay çeşitlendirme, aynı sektörde yalnızca birincil enerji miktarındaki artış ile birlikte olan performans farklılığıdır. Ayrıca yatay çeşitliliğe bağlı olarak ihracat sektörlerindeki ürün çeşitliliğinde de artışlar meydana gelmektedir. Böylece yüksek fiyat ve hacim dalgalanmalarıyla karşı karşıya kalan az miktardaki emtialara bağımlılık azaltılabilmektedir”. Dikey eşitlendirme ise, katma değere sahip olan bir sektörün üretim ve pazarlama süreciyle ilgili var olan mal sepetinde önemli bir değişiklik oluşturulması ya da yeni bir mal sepetinin meydana gelmesiyle birlikte oluşan bir süreçtir (Manga, 2019).

Dikey çeşitlendirmenin yatay çeşitlendirmeden farklı bir yönü vardır. Bu farklı yön ise, ikincil, ncl sektörlere veya imalat sektörleri mallarına doğru bir değişikliktir. Böylece uluslararası bilgi paylaşımı, ekonomik büyümenin gerçekleşmesinde büyük rol oynamaktadır. Ek olarak dikey çeşitlendirme yatay çeşitlendirmeye göre daha dinamik dışsallığa sahip olmaktadır. Yani denilebilir ki dikey çeşitlendirme ile ülkeler, uluslararası alanda bilgi paylaşımı sağlayarak farklı sektörlerin oluşmasına ya da var olan sektörlerin gelişimine katkı sağlayabilmektedir (Manga, 2019).

Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yaygın olarak emek yoğun ve tarıma dayalı ürünler ihraç edilmektedir. Tarım ve emek yoğun ürün ihracından uzaklaşmak isteyen bu ülkeler, ihracatta farklı mal eşitleri bulmaya yönelmektedirler. İhracat rn çeşitliliğinde az

gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin başarılı olabilmesi açısından finans, iletişim, sanayi, enerji gibi stratejik sektörler önem arz etmektedir (Manga, 2019).

İhracat çeşitliliği stratejisi ile ekonomik büyümeyi gerçekleştirmek isteyen gelişmekte olan ülkeler artan enerji talebinin sebep olduğu çevresel bozulmaları önlemek için de çaba sarf etmeleri gerekmektedir (Adewuyi ve Awodumi, 2016). Can ve Gözgör (2017) tarafından yapılan çalışma, ülkeler ihracatta ürün çeşitlendirilmesi yaparken sadece ekonomik büyümeyi değil aynı zamanda bu çeşitliliğin CO₂ emisyonunu da artırmakta olduğunu vurgulamaktadır.

İhracatta değişim iki aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşama az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler yüksek gelir seviyesine gelene dek farklı çeşitlerde ürün üretirler. Kırılma noktasından sonra ise ülkeler, ihracatta ürün çeşitliliğinde “ihracat yoğunlaşması” adımı olarak isimlendirilen farklı bir aşamaya geçmektedirler. Bu aşamada ülkeler, geleneksel ürün ihracından uzaklaşır ve teknolojik ürünler üretip ihraç etmeye başlar. Böylece söz konusu çevresel bozulmalarında azalmaya başlaması beklenmektedir (Can ve Gözgör, 2017). Ülkelerin dış ticareti arttıkça daha çok üretim yaparak üretimi verimli bir hale getirmektedirler ve teknolojik ilerleme ile de çevresel bozulmaları iyileştirmeye çalışmaktadırlar (Can ve Gözgör, 2017).

Bu bağlamda çalışmanın amacı 2002-2014 döneminde BRICS ülkelerinde CO₂ emisyonu, ekonomik büyüme ve ihracat çeşitliliği arasındaki ilişkinin panel veri yöntemi ile birlikte test edilerek ilişkinin yönünün ve niteliğinin tespit edilmesidir. Ayrıca ekonomik büyümenin yanı sıra ihracat çeşitliliğinin de CO₂ emisyonu üzerindeki etkisinin ortaya konulması amaçlanmıştır. BRICS ülkelerinin seçilmesindeki temel sebep ise yükselen piyasalar konumunda olmaları ve gelecekte dünya ekonomisinin en iyileri olma beklentisidir. Bunlara ek olarak BRICS ülkeleri için ele alınan veriler incelendiğinde, ihracat çeşitliliğinin dalgalı bir seyir izlediği ancak CO₂ emisyonunda ise sürekli bir artış olduğu görülmektedir. Konuyla ilgili literatür incelendiğinde ise,

BRICS ülkeleri için ekonomik büyüme ve ihracat çeşitliliğinin CO₂ emisyonu üzerindeki etkiyi inceleyen çalışmaların azınlıkta olduğu anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda da çalışma, çeşitli politika önerileri ile desteklenerek konu ile ilgili literatüre katkı sağlanması hedeflenmiştir. Dolayısıyla BRICS ülkeleri üzerine CO₂, ihracat çeşitliliği ve ekonomik büyüme üzerinde ampirik bir çalışma yapılarak ilişkinin yönü ve niteliği belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışma, önümüzdeki kırk yıl içerisinde dünyanın eni iyi beş ekonomisi olacağı düşünülen BRICS ülkeleri için çevre kirliliği göstergesi olarak kullanılan CO₂ emisyonunun, seçilmiş olan ülkelerin GSYİH, ihracat çeşitliliği gibi parametrelerden ne derece etkilendiğini ortaya koymaktadır.

Çalışmanın giriş bölümünde, CO₂ emisyonu ile ilgili genel bir değerlendirme yapılarak, ihracat çeşitliliğinin dönüşümünün öneminden bahsedilmiştir. Ayrıca ihracat çeşitliliği ve ekonomik büyümenin CO₂ emisyonu üzerindeki etkilerine değinilmiştir. Çalışmanın ikinci kısmında literatür taraması üçüncü kısmında veri, model ve yöntem yer almaktadır. Çalışmanın sonraki kısımlarında ise yapılan analizden elde edilen bulgulara değinilerek sonuç bölümüne yer verilmiştir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Çalışmanın bu kısmında CO₂ emisyonu, ekonomik büyüme ve ihracat çeşitliliği arasındaki ilişki üzerine çalışılmış özellikle ampirik çalışmalardan kısaca bahsedilmiştir. CO₂ emisyonu, ekonomik büyüme ve ihracat çeşitliliği arasındaki ilişkinin özellikle ampirik olarak çalışılmış olması bu konunun kapsamlı bir literatürünün oluşmasına fayda sağlamıştır. Ampirik literatür gözden geçirildiğinde genel olarak benzer sonuçlara ulaşılmıştır.

Arouri ve diğeri (2012) tarafından yapılan çalışmada, Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) ülkesi için 1981-2005 döneminde CO₂ emisyonu, reel gayri safi yurt içi hâsıla (GSYİH) ve enerji tüketimi arasındaki ilişki önyükleme panel birim kök, eşbütünleşme testleri ile analiz edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, uzun dönemde enerji

tüketiminin CO₂ emisyonunu pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Reel GSYİH ile CO₂ emisyonu arasındaki ilişkinin ise ikinci dereceden olduğu anlaşılmaktadır.

Adebayo ve Akinsola (2021) tarafından yapılan çalışmada, 1971-2018 dönemi için Tayland'da ekonomik büyüme, enerji tüketimi ve CO₂ emisyonu arasındaki ilişki test edilmiştir. Analiz olarak ise dalgacık tutarlılığı yaklaşımı, geleneksel Granger ve Toda-Yamamoto nedensellik testlerinden yararlanılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, uzun dönemde CO₂ emisyonu ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin pozitif yönlü olduğu ve CO₂ emisyonu ile enerji tüketimi arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Adeyuyi ve Awodumi (2016) tarafından yapılan çalışmada, 1981-2014 döneminde Nijerya için ihracat çeşitlendirmesinin çevre kirliliği üzerindeki etki incelenmiştir. Çalışmada dağıtılmış gecikmeli otoregresif modeli (ARDL) kullanılmıştır. Ek olarak ihracat ürün çeşitliliğinin uzun dönemde CO₂ emisyonu üzerinde olumlu etki oluşturduğu sonucuna varılmıştır.

Bashir ve diğerleri (2021) tarafından yapılan çalışmada, Endonezya'da enerji tüketimi, şehirleşme, ekonomik büyüme ve CO₂ emisyonu arasındaki ilişki 1985-2017 yılları itibarıyla Granger nedensellik ve vektör hata düzeltme yöntemi ile test edilmiştir. Sonuçlara göre, şehirleşmenin ve enerji tüketiminin CO₂ emisyonunu artıracakları ileri sürülmektedir. Ayrıca şehirleşmenin de enerji tüketimini artırdığı anlaşılmaktadır. Son olarak çalışmada, ekonomik büyümenin CO₂ emisyonunu artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Bayar ve Şaşmaz (2016) tarafından yapılan çalışmada, Danimarka, Finlandiya, Hollanda, İsveç, Norveç ülkelerinde 1996-2011 yılları arasında CO₂ vergisi, ekonomik büyüme ve CO₂ emisyonu arasındaki ilişki Dumitrescu-Hurlin nedenselliği ile test edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, ekonomik büyümeden CO₂ emisyonuna doğru tek yönlü bir ilişkinin olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca çalışmada, CO₂ vergisi ile çevre arasında olumlu bir ilişki olmadığı tespit edilmiştir.

Cai ve diğerleri (2018) tarafından yapılan çalışmada, G7 (Almanya, ABD, Birleşik Krallık, Fransa, İtalya, Japonya ve Kanada) lkelerinde 1967-2015 yılları arasında enerji tknetimi, ekonomik büyüme ve CO₂ emisyonu arasındaki ilişki ARDL ve eşbütünleşme testi ile sınanmıştır. Sonuçlara göre, Kanada, Fransa, İtalya, ABD ve Birleşik Krallık'ta kişi başına düşen reel GSYİH, temiz enerji tknetimi ve CO₂ emisyonları arasında eşbütünleşme bulunmamıştır. Kişi başına reel GSYİH ve CO₂ emisyonlarının bağımlı değişkenler olduğu Almanya'da ve CO₂ emisyonlarının bağımlı değişken olduğu Japonya'da eşbütünleşme olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Almanya ve ABD'de enerji tknetiminden CO₂ emisyonuna doğru tek yönlü nedensellik olduğu anlaşılmaktadır.

Chen ve Huang (2013) tarafından yapılan çalışmada, 1981-2009 dönemi içerisinde N-11 (Bangladeş, Mısır, Endonezya, İnan, Meksika, Nijerya, Pakistan, Filipinler, Türkiye, Güney Kore ve Vietnam) lkeleri için CO₂ emisyonu-ekonomik büyüme ilişkisi ele alınmıştır. Çalışmada birim kök, nedensellik ve eşbütünleşme testleri uygulanmıştır. Enerji harcaması, GSYİH ve CO₂ emisyonu arasındaki ilişkinin pozitif yönlü olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Dinda ve Condo (2006) tarafından yapılan çalışmada, 1960-1990 dönemi içerisinde 88 ülke üzerinde gelir ile CO₂ emisyonu arasındaki ilişkinin yönü ve niteliği ortaya konulmuştur. Bu ilişki eşbütünleşme testi, panel nedensellik testi, hata düzeltme modeli ve birim kök testi çerçevesinde incelenmiştir. Çalışmada bulunan sonuçlara göre GSYİH, CO₂ emisyonunu pozitif yönde etkilemektedir.

Doğan ve diğerleri (2020) tarafından yapılan çalışmada, 63 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ihracat kalitesi, ekonomik büyüme, şehirleşme, dış ticaret açıklığı ve enerji kullanımının CO₂ emisyonu üzerindeki etkileri panel nicel regresyon modeli ile analiz edilmiştir. Sonuçlara göre ekonomik büyüme ve enerji kullanımının CO₂ emisyonunu artırdığı, kentleşmenin ise ülkelerin gelir düzeylerine bağlı olarak ihracat kalitesine ve daha yüksek çevresel bozulmaya sebep

olduğu anlaşılmaktadır.

Fang ve diğerleri (2019) tarafından yapılan çalışmada 82 gelişmekte olan ülke ele alınarak 1970-2014 dönemi içerisinde CO₂ emisyonu ile ihracat kalitesi, ekonomik büyüme arasındaki ilişki panel veri analizi ile sınanmıştır. İhracat kalitesi endeksi yanı sıra enerji tüketimi, doğal kaynak kiralaları ve dış ticaret açıklığı göz önünde bulundurulmuştur. Elde edinilen bulgulara göre CO₂, ihracat çeşitliliği ve kişi başına gelir arasındaki ilişkinin yönünün pozitif olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca dış ticaret açıklığı önlemlerinin CO₂ emisyonu üzerindeki etkisinin de pozitif yönlü olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Gözgör ve Can (2016) tarafından yapılan çalışmada, Türkiye’de 1971-2010 döneminde enerji tüketimi, ihracat çeşitliliği ve CO₂ emisyonu arasındaki ilişki tek yapısal birim kök testi, kırılma ve çoklu içsel yapısal kırılmalar eşbütünleşme analizi ile incelenmiştir. Sonuçlara göre, uzun dönemde ihracat çeşitliliği, CO₂ emisyonunu arttırmaktadır.

Karamelikli ve Kesgingöz (2015) tarafından yapılan çalışmada, 1960-2011 yılları arasında Türkiye için enerji harcaması, dış ticaret ile ekonomik büyümenin CO₂ emisyonuna olan etkisi araştırılmıştır. Çalışmada ADRL testi kullanılmıştır. Testte dış ticaret ile ekonomik büyümenin uzun dönemde çevresel bozulmayı artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Liu ve diğerleri (2018) tarafından yapılan çalışmada, 125 ülkede 2000-2014 döneminde ihracat çeşitliliği ile CO₂ emisyonu arasındaki ilişki panel veri analizi ile test edilmiştir. Çalışma, ekonomik gelişmenin ve ihracat çeşitliliğinin farklı gelir gruplarında karşılaştırılmasına imkan tanımıştır. OECD ülkelerinde ekonomik büyüme ve CO₂ emisyonu arasındaki ilişki pozitif yönlü iken, düşük gelirli ülkelerde ise ekonomik büyüme ve CO₂ emisyonu arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır.

Mania (2019) tarafından yapılan çalışmada, gelişmekte ve gelişmiş olan 98 ülkeyi ele almıştır. Bunun yanı sıra ihracat çeşitliliğinin, CO₂

emisyonu üzerindeki etkileri kısa (sistem genelleştirilmiş momentler yöntemi) ve uzun dönem (havuzlanmış ortalama grup) olarak 1995-2013 dönemi içerisinde test edilmiştir. Çalışma, ihracat çeşitliliğinin CO₂ emisyonuna etkisinin pozitif yönlü olduğunu göstermektedir.

Mikayilov ve diğeri (2018) tarafından yapılan çalışmada, 1992-2013 yılları arasında Azerbaycan'da ekonomik büyüme ve CO₂ emisyonu arasındaki ilişki eşbütünleşme analizi, dinamik en küçük kareler yöntemi (DOLS), düzeltilmiş en küçük kareler yöntemi (FMOLS), gecikmesi dağıtılmış otoregresif model (ARDL) ve Johansen testlerinden yararlanılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre ekonomik büyümenin CO₂ emisyonu üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olduğu anlaşılmaktadır.

Moranco ve diğeri (2001) tarafından yapılan çalışmada, seçilmiş on Avrupa Birliği üye ülkesi (Fransa, Yunanistan, İtalya, Portekiz, İspanya, Belçika, Danimarka, İrlanda, Hollanda ve Birleşik Krallık) için 1981-1995 döneminde CO₂ emisyonu ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki panel veri analizi ile test edilmiştir. Bulgulara göre, sanayileşmiş ülkeler ile sanayileşmeden geri kalan ülkeler arasında büyük bir fark olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca ekonomik büyümenin CO₂ emisyonunu pozitif yönde etkilediği ortaya konulmuştur.

Mukhlis (2020) tarafından yapılan çalışmada, 1985-2017 yılları arasında Endonezya için ekonomik büyüme, beşeri sermaye ve enerji tüketiminin CO₂ emisyonu üzerindeki etkisi vektör hata düzeltme modeli ile test edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, kısa dönemde beşeri sermaye, ekonomik büyüme ve enerji tüketiminin CO₂ emisyonuna sebep olduğu anlaşılmaktadır.

Nathaniel ve diğeri (2020) tarafından yapılan çalışmada, seçilmiş Afrika (Eritre, Orta Afrika Cumhuriyeti, Etiyopya, Çad, Nijerya, Güney Sudan ve Sierra-Leone) ülkeleri için 1990-2014 dönemi içerisinde CO₂ emisyonu ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki statik ve dinamik panel veri yöntemleriyle incelenmiştir. Sonuçlar, ekonomik büyüme ile CO₂ emisyonu arasında pozitif yönlü ilişki olduğunu gös-

termektedir. Ayrıca çalışmada, statik ve dinamik yöntemler birbiriyle uyumlu sonuçlar vermektedir.

Pao ve Tsai (2010) tarafından yapılan çalışmada, 1971-2005 döneminde Rusya (1990-2005) hariç BRIC (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin) ülkelerinde CO₂ emisyonu, enerji tüketimi, çıktılar arasındaki ilişki incelenmektedir. Uzun dönemde enerji tüketimi CO₂ emisyonunu pozitif yönde etkilemektedir. Ayrıca değişkenler arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu sonucu elde edilmiştir. Panel nedensellik sonuçları, sırasıyla enerji tüketimi ile CO₂ emisyonu arasındaki ilişkinin çift yönlü ve güçlü bir nedensellik olduğunu göstermektedir. Ek olarak enerji tüketimi ile çıktı arasındaki ilişkinin çift yönlü olduğu, uzun vadede nedensellik ile birlikte CO₂ emisyonu ve enerji tüketiminden çıktıya tek yönlü hem güçlü hem de kısa vadede nedensellik olduğu ortaya konulmuştur.

Paramiti ve diğerleri (2016) tarafından yapılan çalışmada, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde 1995-2012 yılları arasında turizm, ekonomik büyüme ve CO₂ emisyonu arasındaki ilişki panel veri analizi ile test edilmiştir. Sonuçlara göre, turizmin hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkileri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca sonuçlar, turizmin CO₂ emisyonunu gelişmekte olan ülkelere göre gelişmiş ülkelerde daha hızlı azalttığını göstermektedir.

Shahzad ve diğerleri (2020) tarafından yapılan çalışmada, 63 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin 1971-2014 dönemi içindeki verileri incelenerek ihracat ürün çeşitliliği, geniş marj ve yoğun marjın CO₂ emisyonu üzerindeki etkileri, sınırsız sabit etki modeli ve genelleştirilmiş momentler yöntemi (GMM) ile test edilmiştir. Sabit etki modeline göre, ürün çeşitlendirmesi ve yoğun marjın gelişmiş ülkelerde olumsuz bir etki oluşturduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu bulgulara göre, ihracat ürün çeşitliliğinin, gelişmiş ekonomilerde CO₂ emisyonunu azaltması açısından önemli olduğu ortaya konulmuştur.

Wang ve diğerleri (2020) tarafından yapılan çalışmada, G7 (A1-

manya, ABD, Birleşik Krallık, Fransa, İtalya, Japonya ve Kanada) ülkeleri için 1990-2017 yılları arasında ekolojik yenilik, ihracat çeşitliliği ve CO₂ emisyonu arasındaki ilişki ve ayrıca kontrol değişkeni olarak da yenilenebilir enerji tüketimi ele alınmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, ihracat çeşitliliği CO₂ emisyonunu artırmaktadır. Fakat ekolojik yeniliğin CO₂ emisyonunu azalttığı anlaşılmaktadır. Ek olarak kontrol değişkeni olan yenilenebilir enerji tüketimi de CO₂ emisyonunu azaltığı görülmektedir. Çalışmanın en önemli sonucu ise, ekolojik yeniliğin seviyesi arttıkça, ihracat çeşitliliğinin CO₂ emisyonu üzerindeki olumsuzluğun azalmasıdır.

Literatürde genel olarak ekonomik büyüme ve ihracat çeşitliliğinin, CO₂ emisyonu üzerindeki etkisinin pozitif yönlü olduğu ileri sürülmektedir.

3. VERİ, MODEL VE YÖNTEM

Bu çalışmada 2002-2014 döneminde BRICS (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika) ülkelerindeki CO₂ emisyonu ile ekonomik büyüme ve ihracat çeşitliliği arasındaki ilişkinin yönünün ve niteliğinin test edilmesi amaçlanmıştır. 2002-2014 döneminin seçilmesinin sebebi ise veri mevcudiyetinden kaynaklanmaktadır.

Apergis ve Payne (2009) tarafından oluşturulan modelden esinlenerek kurulan ampirik model

$$\ln(\text{CO}_2) = \delta_0 + \delta_1 \ln \text{GDP}_t + \delta_2 \ln \text{EXPD}_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

şeklinde oluşturulmuştur. Modeldeki değişkenler CO₂; karbon emisyonunu temsil etmektedir, GDP; kişi başına gayri safi yurt içi hasılayı, EXPD; ihracat çeşitliliğini ve ε_t ise hata terimini temsil etmektedir. Bu değişkenlerin detayları Tablo 1’de verilmektedir.

Modeldeki değişkenlerin uzun dönemde ilişkinin test edilmesinden önce seriler arasında yatay kesit bağımlılığının sınanması gerekmektedir. Yatay kesit bağımlılığının sınanmasında ise Breusch ve Pagan (1980) tarafından lagrange çarpanı (LM) testi ile Pesaran (2004) tara-

findan oluşturulan yatay kesit bağımlılık testi (CD) testinden yararlanılmıştır. Lagrange çarpanı testinde, $T > N$ olduğunda anlamlı sonuçlar alınmaktadır. Burada N , birimi temsil etmekte T ise gözlem sayısını ifade etmektedir. Ayrıca

$$y_{it} = a_i + \beta_i x_{it} + \varepsilon_{it}, i=1, \dots, N, t=1, \dots, T, \quad (2)$$

biçiminde gösterilmektedir. 2 numaralı denklemde yer alan i yatay kesitin boyutunu, t ise zaman boyutunu göstermektedir.

Bununla birlikte

$$H_0: Cov(\varepsilon_{it}, \varepsilon_{jt}) = 0$$

şeklindeki sıfır hipotezi modeldeki ülkelerin birbirine bağımlılığı olmadığını göstermektedir.

$$H_1: Cov(\varepsilon_{it}, \varepsilon_{jt}) \neq 0$$

şeklindeki alternatif hipotez ise ülkeler arasında bağımlılık olduğunu göstermektedir (Y. Tatoğlu, 2017).

Tablo 1. Modeldeki Değişkenlerin Tanımları

CO₂ (Kişi Başına Metrik Ton)	Karbondioksit emisyonu fosil yakıt kullanımı ile çimento arzından oluşan emisyondur. Katı, sıvı ve gaz yakıtların kullanılması ve ayrıca gaz yakılma esnasında meydana gelen karbondioksiti gösterir (Veri Kaynağı: World Bank Indicator)
GDP (ABD Doları)	2010 sabit fiyatları ile bir ülkedeki yerleşiklerin katma değeridir (Veri Kaynağı: World Bank Indicator).
EXPD	İhracat çeşitliliği, belirli bir ülkenin ya da bir grup ülkenin ihraç ettiği ürün yapısının dünyanın ihraç ettiği ürün yapısından farklılığını ifade etmektedir (Veri Kaynağı: UNCTADSTAT)

Kaynak: World Bank Indicator ve UNCTADSTAT veri tabanlarından alınarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

LM testini doğrulamak için ise Pesaran (2004) tarafından oluşturulan genişletilmiş Dickey-Fuller testi (ADF) regresyonu tahmininde elde edilen bulguların kullanıldığı CD testinden yararlanılmıştır. Bu testte elde edilen CD testinin bulunmasında, her birimin kendisi dışında bütün birimlerle korelasyonu hesaplanmaktadır. Ayrıca N birim boyuttaki korelasyon sayısı, $N*(N-1)$ biçiminde tahmin edilmektedir (Y. Tatoğlu, 2017). Bu testte hipotezler şöyledir:

H_0 : Yatay kesit bağımlılığı yok

H_1 : Yatay kesit bağımlılığı var

Analizde yatay kesit bağımlılığının sınanmasından sonra eğimin homojenliği testi uygulanmaktadır. Bu amaç ile birlikte çalışmada homojenite testi olarak adlandırılan Pesaran ile Yamagata (2008) tarafından türetilen $\tilde{\Delta}$ testi ile sınanmaktadır.

Bu testteki temel hipotezler; $H_0: \beta_i = \beta$. “Eğim katsayılarının homojen olduğunu ifade etmektedir.” $H_1: \beta_i \neq \beta$. “Eğim katsayılarının homojen olmadığını ifade etmektedir.” biçiminde Pesaran ile Yamagata (2008) testi başka bir homojenite testi Swamy (1970) testinin genişletilmiş hali olduğu için önce,

$$\tilde{S} = \sum_{i=1}^N (\hat{\beta}_i - \tilde{\beta}_{WFE})' \frac{x_i' M_T x_i}{\hat{\sigma}_i^2} (\hat{\beta}_i - \tilde{\beta}_{WFE}) \quad (3)$$

tahmin edilmektedir. 3 numaralı denklemdeki β_i denklemin havuzlanmış en küçük kareler ile $\tilde{\beta}_{WFE}$ ağırlıklandırılmış sabit etkenler tahmincisi diye nitelendirilmektedir. $\tilde{\sigma}_i^2$, σ_i^2 'nin tahmin edicisidir. Ayrıca M_T , T'nin matrisidir (Y. Tatoğlu, 2017).

Modelde gösterilen serilerin birim kök testi için birimler arasında yatay kesit bağımlılığı olması halinde hesaplanabilen ve Pesaran (2007) tarafından türetilmiş yatay kesit genişletilmiş Im-Pesaran-Shin (Cross-Sectionally Augmented IPS-CIPS) testinden yararlanılmıştır. CIPS testi, Pesaran (2007) tarafından geliştirilmiş olan CADF (Cross-Sectional Augmented Dickey-Fuller) testinin türetilmiş halidir.

$T > N$ ve $N > T$ olması halinde hesaplanan CADF regresyonu

$$\Delta Y_{it} = \alpha_i + \rho_i Y_{i,t-1} + \beta_i \bar{Y}_{t-1} + \sum_{j=0}^k \gamma_{ij} \Delta \bar{Y}_{i,t-1} + \sum_{j=0}^k \delta_{ij} Y_{i,t-1} + \varepsilon_{it} \quad (4)$$

biçiminde gösterilmiştir. (4) numaralı denklemdeki α_i deterministik trenddir. $\bar{Y}_{t-1} = (1/N) \sum_{i=1}^N Y_{i,t-1}$ ve $t_i(N, T)$, ρ_i değeri için kullanılan ADF istatistiğini göstermektedir.

$H_0: \beta_i = 0$ (tüm yatay kesit boyutları için)

$H_1: \beta_i < 0$ ($i=1, 2, \dots, N_i$), $\beta_i = 0$ ($i=N_i+1, N_i+2, \dots, N$) biçimindedir.

Ek olarak Pesaran (2007) tarafından tek tek ülkelerin birim kök test istatistiklerinin ortalaması bulunarak genel panel hesaplanması için bulunan birim kök testlerinden yatay kesit genişletilmiş Im, Pesaran ve Shin (Cross – Sectionally Augmented IPS – CIPS) hesaplanabilir. CADF istatistiğinin ortalaması olan CIPS

$$CIPS = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N t_i(N, T) \quad (5)$$

biçiminde hesaplanmaktadır. 5 numaralı denklemde yer alan i yatay kesitin boyutunu, t ise zaman boyutunu göstermektedir. Ayrıca Kritik değerler Pesaran (2007) tarafından yapılan çalışmadan alınmaktadır (Tatoğlu, 2017).

Değişkenler arasındaki ilişkinin testi Bond ve Eberhardt (2013) tarafından türetilen Augmented Mean Group (AMG) tahmincisi ile yapılmıştır. Modeldeki değişkenlerde yatay kesit bağımlılığı ve ülkelerde heterojenliğin meydana gelmesi halinde uygulanan AMG modelinin avantajlarından biri durağan olmayan değişkenler ile analiz edilmesidir. AMG modeli uygulandıktan sonra 2 adımda hesaplanmaktadır.

AMG 1. Adım:

$$\Delta y_{it} = b' \Delta x_{it} + \sum_{t=2}^T c_t \Delta D_t + e_{it} \Rightarrow \hat{c}_t \equiv \hat{m}_t^* \quad (6)$$

AMG 2. Adım:

$$y_{it} = \alpha_i + b_i'x_{it} + c_i t + d_i \hat{m}_i^* + e_{it} \Rightarrow \hat{b}_{AMG} = N^{-1} \sum_i \hat{b}_i \quad (7)$$

6 numaralı denklem En Küçük Kareler Regresyonunu ifade etmektedir. Eşitlikte ΔD_t ; farkı alınmış serileri göstermektedir. $T-1$ periyot kuklalarını ve \hat{m}_i^* tahmin katsayılarını ifade etmektedir. (7) numaralı denklemdeki \hat{m}_i^* N grup spesifik regresyonu belirtmektedir. $\hat{\beta}_i$ ise Pesaran ile Smith (1995) tarafından türetilen ortalama grup yaklaşımını takip ederek bireysel katsayı tahminlerinin ortalamasını ifade etmektedir (Bond ve Eberhardt, 2013).

Tablo 2. Parametrelere Özgü Tanımlayıcı İstatistikler

	Ortalama	Medyan	Maximum	Minimum
CO₂	0.634	0.756	1.106	-0.015
GDP	3.702	3.858	4.078	2.939
EXPD	-0.814	-0.861	-0.417	-1.082
	Standart Sapma	Çarpıklık	Basıklık	
CO₂	0.380	-0.284	1.485	
GDP	0.363	-0.845	2.253	
EXPD	0.200	0.846	2.552	

4. AMPİRİK BULGULAR

Yapılan analiz çerçevesinde modeli meydana getiren seriler için tanımlayıcı istatistikler gözden geçirilmiştir. Tablo 2’de beş ülke için belirlenmiş olan değişkenlerin tanımlayıcı istatistiklerine yer verilmiştir. Parametrelerin tanımlayıcı istatistikleri Tablo 2’deki gibidir. Tablo 3’de ise parametrelerin yatay kesit bağımlılığı sınavasının sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 3. Yatay Kesit Bağımlılığı Bulguları

	CO ₂	GDP	EXPD
LM	32.877 ***	41.508 ***	17.160 *
CD_{LM}	5.116 ***	7.045 ***	1.601 *
CD	-1.980 **	-2.283 **	-1.629 *

Not: *, **, *** sırasıyla yüzde 10, yüzde 5 ve yüzde 1 anlamlılık düzeyini belirtmektedir.

Elde edilen sonuçlar, belirlenmiş serilerde yatay kesit bağımlılığının olduğu diğer bir ifadeyle, BRICS ülkelerinde ekonomik ve finansal anlamda bağlantıların olduğu anlaşılmaktadır. Tablo 4'te ise ülke ekonomilerinde kendilerine özgü dinamiğe sahip olup olmadığını ortaya koyan Swamy testi sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 4. Swamy Homojenlik Testi Bulguları

	LnCO ₂	LnGDP	LnEXPD
Test İstatistiği	23160.56	4852.18	6073.68
Olasılık Değeri	0.0000	0.0000	0.0000

Swamy testine göre, sıfır hipotezi reddedildiğinde kesitlerin heterojen olduğu anlaşılmaktadır. Test sonuçlarından anlaşılacağı üzere sıfır hipotezi reddedilmekte, yani söz konusu ülkelerin kendilerine özgü dinamikleri olduğu tespit edilmektedir. Elde edilen sonuçlara göre uygulanan birim kök testi ve tahminci seçiminde panel grubunu oluşturan seriler arasında yatay kesit bağımlılığının olması ve parametrelerin heterojen olması halinde kullanılan CIPS birim kök testinden yararlanılmıştır. Tablo 5'te elde edilen birim kök sınavının bulguları gösterilmektedir.

Tablo 5. Birim Kök Testi Bulguları

CIPS Birim Kök Testi		
Değişkenler	Düzyey Seviyede	1. Farkında
CO₂	-1.842	-2.709 **
GDP	-1.518	-2.562 **
EXPD	-2.210	-2.656 **

Not: *, **, *** sırasıyla yüzde 10, yüzde 5 ve yüzde 1 anlamlılık düzeyini belirtmektedir. Kritik değerler şunlardır: yüzde 10; -2.22, yüzde 5; -2.4, yüzde 1; -2.76.

Tablo 6. AMG Katsayı Tahmircisi sonuçları

	EXPD		GDP	
	(a)	(b)	(a)	(b)
Brezilya	0.0540937*	0.1674678	1.188713**	0.7696804
Rusya	0.4654635**	0.3434196	0.12983*	0.2429955
Hindistan	0.2669712 *	0.2393576	0.9888174***	0.229096
Çin	0.6184664***	0.2057344	0.661145***	0.1976876
G. Afrika	0.3602776 **	0.1514089	1.260989*	0.6430687
Panel	0.3530545***	0.0948471	0.845899***	0.2070188

Not: *, **, *** sırasıyla yüzde 10, yüzde 5 ve yüzde 1 anlamlılık düzeyini göstermektedir. (a) katsayıyı (b) ise standart hatayı göstermektedir.

Yapılan testin sonucuna göre, CO₂, GDP ve EXPD değişkenlerinde düzeyde değil fakat birinci farklarında durağanlık I(1) gösterdiği anlaşılmaktadır. Tablo 6'da (1) numaralı denklemdeki değişkenler arasındaki ilişkinin katsayısının belirlenmesi için kullanılan AMG testi sonuçları gösterilmektedir.

Yukarıdaki bulgulara göre, Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Gü-

ney Afrika ülkeleri için EXPD'nin CO₂ emisyonu üzerinde yüzde 1 anlam düzeyinde pozitif etkisi görülmektedir. Öte yandan panelin geneline ait sonuçlar ise EXPD ile CO₂ emisyonu arasındaki pozitif yönlü ilişkiyi teyit etmektedir. AMG tahmincisi sonucuna göre EXPD'de yüzde 1'lik bir artış CO₂ emisyonunu yüzde 0.35 artırmaktadır.

Ayrıca GDP ile CO₂ emisyonu arasındaki ilişkiyi ortaya koyan sonuçlar yine yüzde 1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Söz konusu ülkelerde GDP ile CO₂ emisyonu arasında pozitif yönlü ilişkinin olduğu görülmektedir. Panelin geneline ait sonuçlara göre ise söz konusu pozitif yönlü ilişkiyi desteklemektedir. Ülke bazında ele alındığında ise yine her ülke için EXPD ve GDP, CO₂ emisyonunu pozitif yönde etkilemektedir.

5. SONUÇ

Ekonomik büyüme tarihi süreç içerisinde incelendiğinde, bütün ülkeler için hep önemli bir konu olarak ele alınmıştır. Ülkeler, ekonomik büyüme sorununu çözdükten sonra çevre kirliliğini önlemeye çalışmaktadırlar. Bu yüzden CO₂ emisyonu araştırmacıların dikkatini çekmeye başlamıştır. Araştırmacılar, CO₂ emisyonunun iklim değişikliği ve küresel ısınma gibi problemlere neden olduğunu tespit etmişlerdir. Bu doğrultuda da 1997'de Kyoto Protokolü imzalanmıştır. Söz konusu protokol, çevresel bozulmaları kısıtlamak ve sera gazı etkisini azaltmayı amaçlamıştır.

Çalışmada BRICS ülkeleri için GSYİH, ihracat çeşitliliği ve CO₂ emisyonu yıllık verileri kullanılmıştır. Yatay kesit bağımlılık testi incelendiğinde, değişkenlerde yatay kesit bağımlılığının olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebepten dolayı CIPS birim kök testi uygulanmış olup değişkenlerin birinci farklarında durağan olduğu elde edilmiştir. Birim kök testinden sonra ise değişkenlerin katsayılarını tahmin etmek için AMG tahmincisi kullanılmıştır.

Çalışma sonucunda CO₂, ekonomik büyüme ve ihracat çeşitliliği arasında uzun dönemde bir ilişkinin var olduğu tespit edilmiştir. Elde

edilen bulgulara göre, ekonomik büyümenin ve ihracat çeşitliliğinin CO₂ emisyonu üzerindeki etkisi pozitif yönlüdür. Bu da elde edilen sonucun literatür ile aynı yönde olduğunu göstermektedir.

Ekonometrik bulgulardan anlaşılacağı üzere ülkeler ekonomik büyümelerini gerçekleştirmek için ihracat çeşitliliğini artırdıkça çevresel bozulmalar meydana gelecektir. Ancak bu çeşitlilik yüksek kaliteli teknoloji ile gerçekleştirilirse çevresel bozulmaların azalması beklenmektedir. Söz konusu yüksek kaliteli ve evre dostu teknoloji ile üretim yapmanın maliyeti olduğu için ülkeler kısa dönemde böyle bir yeniliği gerçekleştirmemektedir.

Söz konusu ülkeler, uzun dönemde ekonomik büyümelerini olumsuz yönde etkilemeyecek ancak çevresel bozulmalarını azaltacak yüksek kaliteli ve evre dostu teknoloji ile üretimlerinin gerçekleştirmelidir ve çevresel bozulmaları önleyici politikaları dikkate almalıdır. Bilhassa lkeler tarafından çevresel bozulmaları kontrol altına almak için bu politikalar daha etkin bir Şekilde kullanılmalı ve dünya genelinde de teşvik edilmelidir. Hkmetler, evresel iyileştirme için topluma evre bilincini kazandırmalıdır. Ayrıca politika yapıcıların çevreyi göz ardı etmeyen ihracat çeşitlendirme politikalarını uygulamaları gerekmektedir.

Sonuç olarak ülkelerde, ihracat ürün çeşitliliği gerçekleştirirken evre kirliliğini artıran teknolojilerin kullanılması küresel bazda CO₂ emisyonunu artırmaktadır. Bu yüzden ülkeler, yüksek katma değere sahip sektörlere yatırım yapmalılar ve evre dostu teknolojilerin kullanımını artırmalılardır. Hkmetlerin, sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınma hedeflerine uygun hareket etmeleri, çevresel iyileşme açısından büyük bir önem arz etmektedir. Ayrıca dünya çapında CO₂ emisyonunun daha fazla iklim değişikliği ve küresel ısınma gibi problemlere yol amaması için CO₂ emisyonunun sınırlandırılması gerekmektedir. Ayrıca lkeler, üretimlerini, ihracatlarını ve ihracat eşitlendirmelerini gerçekleştirirken ekolojik kıtlığı ve çevresel bozulmaları göz ardı etmemelilerdir. Son olarak ülkeler, ekonomik

açından sürdürülebilirliğini sağlamak için politikalar uygularken bu politikaların çevre için de uyumlu olması, CO₂ emisyonunun azaltılması açısından büyük bir önem arz etmektedir.

Effects of Export Diversity and Economic Growth on Carbon-Dioxide Emission: A Study on BRICS Countries

Abstract: In recent years, environmental problems have started to be the center of researchers and practitioners attention with the increase of environmental pollution. The study aims to reveal the relationship between carbon (CO₂) emission and export diversity and economic growth. For this purpose, BRICS (Brazil, Russia, India, China, and South Africa) countries were tested with panel data analysis in the period 2002-2014. According to empirical findings, export diversity and economic growth positively affect CO₂ emissions.

Keywords: CO₂ Emissions, Export Diversification, Economic Growth.

Kaynaklar

Arouri, Youssef Mohamed **El Hedi**, Ben **Adel**, Hatem M'henni, Christophe **Rault** (2012), "Energy Consumption, Economic Growth and CO₂ Emissions in Middle East and North African Countries", **Energy Policy**, 45: 342-349.

Adebayo, Tomiwa, S. **Akinsola**, D. **Gbenga** (2021), "Investigating the Causal Linkage among Economic Growth, Energy Consumption and Co2 Emissions in Thailand: an Application of the Wavelet Coherence Approach", *int. Journal of Renewable Energy Development*, 10 (1), 17-26.

Adewuyi, O. Adeolu and B. Olabanji **Awodumi** (2016), "Analysis of the Environmental Pollution Effect of Nigeria's Export Diversification Drive", **Annual Conference of the Nigerian Economic Society**, Holding in Abuja, Nigeria from August 15 to 18, 1-26.

Ali, Ridwan, Jeffrey **Alwang**, B. Paul **Siegel** (1991), "Is Export Diversification the Best Way to Achieve Export Growth and Stability: A Look at Three African Countries", World Bank Publications.

Apergis, Nicholas and James E. Payne (2009), “Energy Consumption and Economic Growth: Evidence from the Commonwealth of Independent States”, **Energy Economics**, 31 (5), 641-647.

Artan, Seyfettin, Pınar **Hayaloğlu** ve Burak **Seyhan** (2015), “Türkiye’de Çevre Kirliliği, Dışa Açıklık ve Ekonomik Büyüme İlişkisi”, **Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, 13: 308-325.

Bashir, Abdul and Didik Suhel **Susetyo** (2021), “Relationships between Urbanization, Economic Growth, Energy Consumption, and CO₂ Emissions: Empirical Evidence from Indonesia”, Korea Distribution Science Association, 8 (3): 79-90.

Bayar, Yılmaz ve Mahir **Şaşmaz** (2016), “Karbon Vergisi, Ekonomik Büyüme ve CO₂ Emisyonu Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Danimarka, Finlandiya, Hollanda, İsveç ve Norveç Örneği”, **International Journal of Applied Economic and Finance Studies**, 1 (1).

Berthelemy, J. Claude and Sophie **Chauvin** (2000), “Structural Changes in Asia and Growth Prospects after the Crisis”, **CEPII Working Papers**.

Breusch, Trevor S. and Adrian **Pagan** (1980), “The Lagrange Multiplier Test and its Applications to Model Specification in Econometrics”, **The Review of Economic Studies**, 47: 239-253.

Bond, Steve and Markus **Eberhardt** (2013), “Accounting for Unobserved Heterogeneity in Panel Time Series Models”, **Working Paper**, University of Oxford, Nuffield College.

Cai-Yifei, Sam, Chuang **Yan** and Tsangyao **Chang** (2018), “Nexus between Clean Energy Consumption, Economic Growth and CO₂ Emissions”, 182 (1), 1001-1011.

Can, Muhlis ve Giray **Gözügör** (2017), “The Impact of Economic Complexity on Carbon Emissions: Evidence from France”, **Environmental Science and Pollution Research**, 24: 16364-16370.

Chen, J. Hui ve Y. Fen **Huang** (2013), “The Study of the Relationship between Carbon Dioxide (CO₂) Emission and Economic Growth”, **Journal of International and Global Economic Studies**, 6: 45-61.

Çetintaş, Hakan, İ. Murat **Bicil** ve Kumru **Türköz** (2016), “Türkiye’de CO₂ Salınımları Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi”, **Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar**, 53: 57-67.

Dinda, S. and D. **Condo** (2006), “Income and Emission: A Panel-Data

Based Co-integration Analysis”, **Ecological Economics**, 57: 167-181.

Doğan, Buhari, Mara **Madaleno**, Kumar, A. **Tiwari** and Shawkat **Hammoudeh** (2020), “Impacts of Export Quality on Environmental Degradation: Does Income Matter”, Springer, 13735-13772.

Fang, Jianchun, Giray **Gözüör**, Zhou **Lu** and Wanshan **Wu** (2019), “Effects of the Export Product Quality on Carbon Dioxide Emissions: Evidence from Developing Economies”, **Environmental Science and Pollution Research**, 26: 12181-12193.

Gözüör, Giray ve Muhlis **Can** (2016), “Export Product Diversification and the Environmental Kuznets Curve: Evidence from Turkey”, Munich Personal RePEc Archive.

Herzer, Dierk and D. Feclitas **Nowak-Lehmann** (2006), “What Does Export Diversification Do for Growth? An Econometric Analysis”, **Applied Economics**, 38: 1825-1838.

Karamelikli, H. ve H. **Kesgingöz** (2015), “Dış Ticaret-Enerji Tüketimi ve Ekonomik Büyümenin CO₂ Emisyonu Üzerine Etkisi”, **Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 9: 7-17.

Liu, Hongbo, Hanho **Kim** and Justin **Choe** (2018), “Export Diversification, CO₂ Emissions and Etc: Panel Data Analysis of 125 Countries”, 61-393.

Manga, Müge (2019), “Orta Gelir Tuzağı Bağlamında İhracatta Ürün Çeşitliliği ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi” **Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 9: 145-168.

Mania, Elodie (2019), “Export Diversification and CO₂ Emissions: An Augmented Environmental Kuznets Curve”, **Journal of International Development**, 3: 168-185.

Mikayilov, Jeyhun, I., Marzio **Galeotti**, and Fakhri, J. **Hasanov** (2018), “The impact of Economic Growth on CO₂ Emissions in Azerbaijan”, *Cleaner Production*, 197 (1), 1558-1572.

Morancho, Bengochea, F. **Tamarit**, and I. **Martínez-Zarzoso** (2001), “Economic Growth and CO₂ Emissions in the European Union”, **Environmental and Resource Economics**, 19 (2): 165-172.

Mukhlis, Mukhlis (2020), “The Causality between Human Capital, Energy Consumption, CO₂ Emissions, and Economic Growth: Empirical Evidence from Indonesia”, SSRN.

Nathaniel, Solomon, Suborna **Barua**, Hamid **Hussain**, and Ngozi **Adeleye** (2020), “The Determinants and Interrelationship of Carbon Emissions and Economic Growth in African Economies: Fresh Insights from Static and Dynamic models”, **Journal of Public Affairs an International**, 21 (1).

Pao, H. Tien and C. Ming **Tsai** (2010), “CO₂ Emissions, Energy Consumption and Economic Growth in BRIC Countries”, **Energy Policy**, 38: 7850-7860.

Paramiti, S. and others (2016), “The Effects of Tourism on Economic Growth and CO₂ Emissions: A Comparison between Developed and Developing Economies”, **Journal of Travel Research**.

Pesaran, M. Hashem (2004), “General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels”, **CESifo Working Paper Series No. 1229**; IZA Discussion Paper No. 1240.

Pesaran, M. Hashem (2007), “A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Ccross-Section Dependence”, **Journal of Applied Econometrics**, 22: 265-312.

Pesaran, M. Hashem and Ron **Smith** (1995), “Estimating Long-Run Relationships from Dynamic Heterogeneous Panels”, **Journal of Econometrics**, 68: 79-113.

Pesaran, M. Hashem and Takashi **Yamagata** (2008), “Testing Slope Homogeneity in Large Panels”, **Journal of Econometrics**, 142: 50-93.

Samen, Salomon (2010), “Export Development, Diversification and Competitiveness: How Some Developing Countries Got it Right”, **World Bank Institute**.

Shahzad, Umer, Diego **Ferraz**, Buhari **Doğan**, and Daisy **Rebelatto** (2020), “Export Product Diversification and Co₂ Emissions: Contextual Evidences FROM Developing and Developed Economies”, **Journal of Clean Production**, 276.

Swamy, P. Aananta (1970), “Efficient inference in a Random Coefficient Regression Model”, **Econometrica: Journal of the Econometric Society**, 311-323.

Wang, Lu and others (2020), “Are Eco-Innovation and Export Diversification Mutually Exclusive to Control Carbon Emissions in G-7 Countries”, **Journal of Environmental Management**.

Tatoğlu, Y (2017), **Panel Zaman Serileri Analizi**, İstanbul: Beta.

Çevresel Sürdürülebilirliğin Değerlendirilmesi: Dinamik Mekânsal Panel Veri Yaklaşımı

Mehmet Ali Yücel¹

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi / Submitted: 02.04.2020

Kabul Tarihi / Accepted: 15.05.2021

Yayın Tarihi / Online Publication: 31.05.2021

Özet: Kitlesele üretime geçilmesiyle birlikte ortaya çıkan hammadde (kaynak) kullanımının hızlanması, enerji kullanımında artış yaşanması ve küreselleşme sonucunda tüketim düzeylerinde ve bireysel alışkanlıklarda değişim yaşanması çevresel bozulmanın temelini oluşturmaktadır. Çevresel yapı üzerindeki olumsuz etkilerin ülke ekonomilerindeki belirli maliyetler-harcamalar ile doğrudan/dolaylı ilişki içerisinde olması, sanayileşmeyle birlikte ülke ekonomilerinin sürdürülebilir olmayan büyüme eğilim sürecine girmesine neden olmaktadır. Ülkelere ilişkin çevresel kirlilik faktörleri üzerinde hem yerel hem de küresel etkiler ön plana çıkmakla birlikte; küresel etkiler kapsamında öncelikle komşuluk ilişkilerinin etkilerinin ortaya konması önem arz etmektedir. Bu çerçevede, çevresel sürdürülebilirliğin komşuluk ilişkileri de göz önüne alınarak değerlendirilmesi için mekânsal ilişkilerin etkisini ortaya çıkartan modellerin kullanılması gerekmektedir. Makale kapsamında, çevresel sürdürülebilirliğin kavramsal çerçevesinde hem dinamik etkilerin hem de mekânsal etkilerin modelleme aşamasındaki önemine değinilerek dinamik mekânsal panel veri yönteminin çevresel sürdürülebilirlik değer-

1. Yüksek Lisans Öğrencisi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, maliyucell@gmail.com

lendirmelerindeki gerekliliğine vurgu yapılması amaçlanmaktadır. Çevresel sürdürülebilirlik politikalarının, komşuluk ilişkilerinden etkilenmesi ve dönemsel (kısa-uzun) etki düzeyinin süreç içerisinde değişmesi nedeniyle dinamik mekânsal panel veri yaklaşımının kullanılmasıyla tutarlı-sapmasız sonuçlar elde edilebileceği gösterilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çevresel Sürdürülebilirlik, Sürdürülebilir Kalkınma, Dinamik Mekânsal Panel Veri.

1. GİRİŞ

Canlıların kendi aralarında ve diğer canlılarla olan ilişkilerinde dengeli / dinamik bir işleyişin mekanizması olarak tanımlanan çevre, havada / suda / toprakta yaşayan canlıların yaşamlarını sürdürmeye yarayan ve canlı-cansız varlıklardan oluşan yaşam destek sistemlerinin bütünü oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle, yaşamsal faaliyetler üzerinde belirli bir süreç dâhilinde, dolaylı / dolaysız olarak biyolojik-kimyasal-fiziksel etkileri içinde barındıran çevre, devamlı bir şekilde üretim / tüketim faaliyetlerinin gerçekleştirildiği yaşamsal sistemler olarak ifade edilmektedir. *Sanayi Devrimi*'nden önce pek önemsenmeyen çevre sorunları, sanayileşmeyle birlikte üretim / tüketim sonucu ortaya çıkan atık ürünlerden kaynaklı ekosistem üzerinde oluşan bozulum sorunsalının sürekli ve dengeli kalkınma çerçevesinde incelenmesi ve ortak sınır ilişkisine sahip ülkelerin-bölgelerin-kentlerin benzer politikalar gösterebilmesi nedeniyle mekânsal ilişkilerin gözetilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Bu kapsamda, çevre ve iklim temeline dayanan sürdürülebilirlik olgusunun makroekonomik değişkenlerle etkileşiminin ortaya çıkarılmasında gerçekleştirilen modelleme-tahminleme süreçlerinde kullanılan yöntem çeşitliği farklı sonuçlar ortaya koymaktadır. Modelleme ve tahminleme aşamalarında kullanılan en uygun ve etkin ekonometrik yöntemin tanıtılması fikrine dayalı olarak gerçekleştirilen çalışma, daha önce ele alınan klasik panel yöntemler veya yatay kesit / panel mekânsal yöntemler yerine dinamik sürecin

dâhil olduğu dinamik mekânsal panel veri yöntemini tanıtmakta ve bu yöntemin kullanılmasıyla elde edilen sonuçlara ait politika süreçlerinin tasarlanması ve etkinliklerinin sorgulanması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Model yapısına ilişkin hipotezlere dinamik etkiler ve mekânsal etkiler dâhil edilerek sürdürülebilirlik ve makroekonomik değişkenler arasındaki yapının değerlendirilmesi gerekliliğine vurgu yapılmaktadır. Ek olarak, yapılan literatür taraması sonucunda hem mekânsal ilişkilerinin gözetilerek çevresel sürdürülebilirliğin değerlendirilmesiyle ilgili hem de dinamik mekânsal panel veri yaklaşımı ile ilgili neredeyse yok denecek kadar az çalışmaya rastlanıldığından, çalışma kapsamında modele ilişkin ayrıntılı teorik bilgi verilerek hem sürdürülebilirlik hem de diğer alanlarda yapılması muhtemel çalışmalara yön gösterilmesi amaçlanmaktadır.

Küreselleşme ile teknolojik ve endüstriyel gelişmeler sonucunda kolay ulaşılabılır pazar yapılarının ortaya çıkması rekabet sürecinde artış yaratırken; doğal kaynaklar ve çevresel değerlerde azalma yaratmaktadır. İnsani-sınai faaliyetlerinin çevre üzerindeki negatif etkisi geleceğe dönük kaygılara sebep olması nedeniyle Brundtland (1987) raporunda, çevresel kaygıları dikkate alan, ekolojik denge ile ekonomik büyümeyi bir bütün olarak gören, kıt kaynakları etkin bir şekilde kullanımını sağlayan ve bugünkü ihtiyaçlar karşılanırken gelecekte ortaya çıkacak ihtiyaçların da karşılanabilmesini ifade eden sürdürülebilir kalkınma kavramı ortaya konmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma, üretim süreçlerinin yanı sıra tüketim modelleri ve tüketicilerin farkındalığını artırmaya yönelik politika uygulamalarını da kapsamakta ve *insan-ekonomi-çevre* olmak üzere birbirini destekleyen üç farklı boyuttan oluşmaktadır.

Sürdürülebilirlik yaklaşımı, üretim süreçlerinin yanı sıra tüketim modelleri ve tüketicilerin bilinçlendirilmesine yönelik politika süreçleri ve uygulamaları kapsamaktadır. Kalkınma kavramı ise bir ülkenin iktisadi olarak üretilen nihai malların / hizmetlerin miktarındaki artışa ve tam istihdam altında kaynakların daha etkin kullanılmasıyla / yöne-

tilmesiyle üretimin arttırılmasına paralel olarak, toplumun ekonomik ve sosyo-kültürel yapısındaki olumlu gelişmeleri / iyileşmeleri ifade etmektedir. Kalkınma kavramı niteliksel bir kavram (toplumun yaşam / refah düzeyi) olma özelliğine sahipken; büyüme niceliksel bir kavram olarak bilinmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde kalkınma, hızlı ve istikrarlı büyüme modelleriyle sağlanabilmektedir. Bir ülkenin üretim yapısını yüksek katma değerli ürünler üretecek şekilde dönüştürmesi, gelirin adaletli bir şekilde dağıtımı ve yaşam standartlarının yükseltilmesi olarak bilinen kalkınma kavramının amaçları arasında, daha yüksek katma değerli ürünler üretilmesi, yaşam standartların yükseltilmesi, istihdam olanaklarını arttırılması, çalışma koşullarını iyileştirilmesi, çevreye en az tahribatın verilmesi, *iktisadi-siyasi-sosyal-uluslararası ilişkiler* bağlamında özgürlük düzeyini yükseltilmesi gibi tanımlar yer almaktadır. Bu çerçevede içinde, kalkınma kavramı yerine yoksulluk-eşitsizlik sorunlarıyla birlikte çevresel tahribatı da dikkate alan sürdürülebilir kalkınma kavramı, refah / yaşam düzeyinde azalma olmaksızın büyümedeki kısıt olarak da ifade edilebilmektedir (Pezzey ve diğerleri, 1989). Ülke ekonomilerindeki sürdürülebilir kalkınma politikası, kurumsal alt yapı, sermaye ve politika uyum eksiliği, çevre sorunları hakkında bilgi / tecrübe eksikliği, politika geliştirmede ve zaman-mekân-yöntem belirlemede yaşanan zorluklar, endüstriyel üretimin yüksek seviyelere çıkması, kamuoyunun katılımının sınırlı olması, politik uygulamalara karşı güvensizlik, kaynak ve uyum yetersizliği gibi sorunsallıkların yanı sıra az gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilerde bulunan fiziki-beşeri altyapı yetersizliği ve sürekli iktisadi büyüme sağlama isteği nedeniyle sekteye uğramaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma, yoksulluğun sonlandırılması, açlığın sonlandırılarak gıda güvenliğini sağlanması, sağlıklı-refah içinde bir yaşam ortamının oluşturulması, nitelikli eğitimin-öğretimin arttırılması, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması, temiz su ve sanitasyonun sağlanması, temiz enerji erişilebilirliğinin sağlanması, tam-üretken istihdam ile verimliliği yüksek faaliyetleri destekleyerek sürdürülebi-

lır ekonomik kalkınmanın sağlanması, sürdürülebilir sanayileşmenin desteklenmesi, tüm alanlarda inovatif faaliyetlerin teşvik edilmesi, ülkeler arasındaki eşitsizliklerin azaltılması, güvenli-sürdürülebilir şehirlerin oluşturulması, üretim-tüketim modellerinin sürdürülebilir hale getirilmesi, iklim değişikliği ve etkileri için alınacak önlemlerin hızlandırılması, su kaynaklarının (tatlı su, nehir, deniz, okyanus gibi) korunması, ekosistemlerin sürdürülebilirliğini sağlayarak biyolojik çeşitliliğin korunması, adalete erişimi sağlanması, kamu-özel kurumların denetleme mekanizmalarının geliştirilmesi, barışçıl-kapsayıcı toplumların tesis edilmesi ve sürdürülebilir kalkınma için küresel bir ortaklık sağlanması gibi hedeflerden / temellerden oluşmaktadır.

Sürdürülebilir kalkınma için yapılan tüm tanımların özünde, insan-ekonomi-çevre üçlüsü yer alırken, insan-ekonomi-çevre arasındaki dengeyi / uyumu korumaya yönelik amaçlar kapsamaktadır. Bu denge / uyum çerçevesinde, ekonomik alanda etkinliğin-verimliliğin artırılması, insani açıdan sosyal adalet-refah düzeyinin sağlanması ve çevre açısından kirliliklerin / atıkların bertaraf edilmesini amaçlanmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma kavramının tanımları arasında; toplumların kalkınmayla birlikte yenilenebilir doğal kaynakların kullanılması ve çevresel kirliliği olabildiğince minimize edilmesi de yer almaktadır. Makale kapsamında, birinci bölümde çevresel sürdürülebilir kavramına değinildikten sonra ikinci bölümde ele alınan ekonometrik modelin teorik yapısı hakkında bilgi verilmekte ve son bölümde model yapısının kullanımının kavram üzerindeki etkinlik kazanımlarına değinilmektedir.

2. ÇEVRESEL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK

Atık azaltma, geri dönüşüm ve ürünlerin / hizmetlerin çevreye daha duyarlı şekilde tasarlanması kapsamında kirliliğin ortaya çıktıktan sonra yok edilmesi olarak tanımlanan “kirlilik kontrolü” yaklaşımları yerini “eko-verimlilik” yaklaşımlarına bırakmaktadır. Kirlilik kontrolü ile tasarım-üretim süreçlerinin sonucu olarak ortaya çıkan kirliliğin

azaltılması ekonomilere maliyet oluşturabilmektedir. Bu kapsamda, ürün / hizmet üretimi ile enerji / kaynak tüketimi arasında negatif yönlü ilişki olmasını savunan, çevresel verimliliği ön planda tutan ve çevresel etkilerin ortaya çıkmadan çözülmesi gerektiğini ifade eden ekoverimlilik yaklaşımı, ekonomilerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılabilmesi noktasında önem arz etmektedir. Bu nedenle, kirlilik kontrol yaklaşımlarının aksine endüstriyel, kentsel, tarımsal vb. çevresel sorunları bir parametre olarak planlama süreçlerine dâhil eden ekoverimlilik yaklaşımı, kaynak maliyetlerinin azaltılmasına, kirlilik kaynaklarının önlenmesine yönelik metotlar ve çevre dostu ürünler aracılığıyla ekonomilerin üretim maliyetlerinin düşürülmesinin yanı sıra çevresel performansın artırılmasını da sağlayabilmektedir. Ürün-hizmet verimliliğinin artırılması, toksik maddelerin çevre üzerindeki yoğunluğunun azaltılması, geri dönüştürülebilirliğin iyileştirilmesi, yenilenemeyen kaynakların tüketiminin azaltılması ve ürün-yaşam döngüsünün iyileştirilmesi gerektiğini savunan ekoverimlilik yaklaşımı, endüstriyel sürdürülebilirliğin sağlanması ve ulusların sürdürülebilir kalkınmasının yönetilmesinde yardımcı olan stratejik-kilit bir alan olarak görülmektedir. Bu nedenle, sürdürülebilir kalkınma kavramının teknolojik-ekonomik kalkınma bileşenlerini içinde barındırması ve çevreye karşı büyüme yerine çevre ve büyüme olgusunu beraber ele alması gerekmektedir.

Ekonomilerin üretim faaliyetleri, kaynakların verimli kullanması, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılabilirliğinin artırılması ve temiz teknolojilerin yaygınlaştırılması, sera gazı emisyonlarının azaltılması ve rekabet koşullarına uyum sağlanabilmesi açısından önem taşımaktadır. Küresel ekonomik ve çevresel krizlerin sürdürülebilir endüstriyel sistemlerine entegre edilmesi konusunda uluslararası çabalar artmaktadır. Bu kapsamda ortaya çıkan ekoverimlilik kavramı, ekolojik etkileri ve kaynak yoğunluğunu yaşam döngüsü boyunca aşamalı olarak azalmasını sağlayarak çevresel etkilerin dünyanın tahmini taşıma kapasitesine uygun bir düzeye çekilmesine olanak sağlamaktadır

(WBCSD, 2006). Küreselleşme ile birlikte artan ve kolay ulaşılabilir hale gelen teknolojik ve endüstriyel gelişmeler sonucunda ortaya çıkan rekabet süreci, doğal kaynaklar ve çevresel değerlerde azalma yaratmaktadır. Ekonomik ve çevresel verimliliği ön planda tutan eko-verimlilik uygulamaları, çevresel etkilerin ortaya çıktıktan sonra değil, kaynağından önlenmesini amaçlamaktadır.

Sanayi Devrimi ile birlikte fosil yakıtlarının kullanılması atmosferdeki sera gazı salınımını artırarak çevre kirliliği ve iklim değişikliği sorununu ön plana çıkarmaktadır (Dereli ve diğerleri, 2019). Küresel sorun haline gelen iklim değişikliği sonucunda çevresel tahribatın azalmasına ve sürdürülebilir kalkınmanın kazanımlarının artırılmasına neden olan kamusal-sektörel boyutta kararların ve önlemlerin alınması gerekmektedir. Bu kapsamda, doğal kaynakların ihtiyaç dâhilinde kullanılarak maksimum üretim yapılmasını içeren eko-verimlilik, çevresel tahribat ile mücadele etme de önemli rol oynamakta ve toplumu olumlu yönde etkileyebilmesi nedeniyle teknolojik gelişme ve ekonomik-sosyal kalkınma ile yakın bir ilişki göstermektedir (Barduchi ve diğerleri, 2020). Toplumların kaynak üretme-tüketme biçimindeki temel değişikliklerin teşvik edilmesi ve yeşil büyümedeki ilerleyişin ölçülmesinde temel parametre olarak tanımlanan eko-verimlilik kavramı, doğal kaynakların kullanımı açısından ekonomik aktivitelerin verimliliğini ifade etmede önemli bir rol oynamaktadır.

Modern toplumlara geçiş aşamasında önemli bir etmen olarak kabul edilen inovasyon, sürdürülebilir kalkınma ve sosyal gelişim / değişim ile ilişkilendirilirken tarihsel süreçte değişime uğrayarak, son dönemlerde teknolojik aktivitelerde yaşanan dönüşümle birlikte çok daha geniş bir anlam yelpazesine sahip olmaktadır (Mota ve Scott, 2014). İnovasyon sürecinde çevreye duyarlı olunmasının yanı sıra diğer faaliyetlerin olumsuz etkilerinin azaltılması ve mümkünse ortadan kaldırılması amaçlanırken, inovasyonun hem ticarileştirilebilir hem de değer yaratma boyutunun tüketiciye yönelik olmasından dolayı inovasyon faaliyetlerinin amaçlara ulaşarak rekabet gücü sağlaması beklenmektedir.

Bu nedenle, günümüzde hem ihtiyaç ve beklentilerin değişmesi hem de ulusal / uluslararası düzenlemeler sonucunda “ekolojik / sürdürülebilir inovasyon” esaslı tanımlarla ifade edilen eko-inovasyonun odağında tüketici ve çevre beraber ele alınmaktadır. Çevresel etkileri minimal seviye indiren, sürdürülebilir çözümlere odaklanan ve küresel çevresel problemlerin çözümünde etkili bir yaklaşım olarak kabul edilen eko-inovasyon kavramı, çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasında önem arz etmektedir. İlgili alternatiflere göre çevresel gelişmelere öncülük eden yeni veya önemli ölçüde geliştirilmiş ürün-hizmet-süreç-pazarlama-organizasyonel-kurumsal düzenlemelerin oluşturulması-uygulanması olarak tanımlanan eko-inovasyon; sürdürülebilir gelişme hedefine ulaşma amacı güden her türlü kayda değer yenilikçiliği kapsamaktadır. Diğer bir ifadeyle, çevre üzerindeki olumsuz etkilerin en aza indirilmesi hedeflenmekte ve enerji dâhil olmak üzere doğal kaynakların daha verimli ve sorumlu bir şekilde kullanılması amaçlanmaktadır. Sürdürülebilirlik olgusu çerçevesinde hem teknoloji hem de tüketim modellerinde eko-inovasyon kilit bir rol oynamaktadır (Jang-Hwan Jo ve diğerleri, 2015).

İnsani ve sınai faaliyetlerin süreç içerisinde giderek artması doğanın kendini yenileyebilmesine engel teşkil ederken, çevresel tahribatın azaltılması ve işletme-ülke düzeyinde sürdürülebilir faydanın sağlanması için çözüm olarak sunulan eko-inovasyon uygulamaları işletme/ülke düzeyinde yeni / geliştirilen ürün-süreç-pazarlama stratejilerini uygulanmasıyla birlikte çevresel etkilerin azaltılmasını ifade etmektedir (Fussler ve James, 1996). Çevresel inovasyon kavramı olarak da ifade edilebilen eko-inovasyonun, işletme-pazar için yeni / geliştirilmiş ürün ve hizmetlerin üretim sürecinde çevresel kaynak kullanımını azaltması (Arundel ve Kemp, 2009), ilgili alternatiflerine göre çevresel gelişmelere öncülük eden ürün-hizmet-süreç-pazarlama-organizasyonel düzenlemelerin uygulanması (OECD, 2009) ve ürün-hizmet süreçlerine ek olarak doğal kaynak kullanımının (malzeme, enerji vb. gibi) ve ürün yaşam döngüsü boyunca toksik maddelerin azaltılması (EIO,

2012) olmak üzere farklı şekillerde tanımlanabilmektedir. Çevresel bozulmaları önlenmesi / azaltılması için yeni veya geliştirilmiş süreç-teknik-uygulama-sistem düzenlemelerinden oluşan eko-inovasyon, maliyetlerin azalmasına ve kalitenin sağlanmasına neden olmakta ve çevresel faydayı, tüketici-üretici için değer yaratacak şekilde sentezlemektedir. Ulusal ve yerel düzeyde çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasına yardımcı olan ve çevresel yükün azalmasına katkıda bulunan yeni fikir-davranış-ürün-süreç düzenlemelerini kapsayan eko-inovasyon kavramı, endüstriyel faaliyetlerin çevresel beklentilere uyumlu hale getirilmesiyle birlikte başarıya ulaşabilmektedir. Çevresel düzenlemelerin getirdiği çevresel yatırımlar, ekonomiler tarafından maliyetli görülmeyle birlikte, eko-inovasyon uygulamaları ve inovatif çözümlerle birlikte kaynak-enerji verimliliği sağlanarak çevresel yatırımların neden olduğu maliyetler azaltılabilmektedir (Porter ve Linde, 1995). Bu nedenle, eko-inovatif uygulamalar ekonomik tasarrufların yanı sıra kaynakların tasarruf edilmesini sağlayarak çevresel faydaları beraberinde getirebilmektedir (OECD, 2012). Eko-inovasyon mevzuatlarının düzenlenmesi ve uygulanması, pazar odağının artırılması ve teknolojinin geliştirilmesiyle birlikte ulusal çevresel performans artabilmektedir. Ulusal ekonomik büyümeye odaklanılması, kaynakların tükenmesine, çevre kirliliğine ve sosyal adaletsizliğe neden olabilemeye; üretim süreçlerinin neden olduğu negatif dışsallıkların önlenmesi için eko-inovasyon, kavramının önemi artmaktadır. Bu kapsamda, ulusal düzeyde sürdürülebilir kalkınma hedeflerine gerçekleşmesine katkıda bulunabilen eko-inovasyon uygulamalarının faaliyete geçirilmesi, sera gazı emisyonlarının azaltımına, kaynakların daha efektif kullanımına, geri dönüştürülebilirliğin artırılmasına, çevresel zarar minimum seviyede olan ürün / hizmet / süreç üretimine katkıda bulunarak yerel ve ulusal düzeyde kalkınmanın gerçekleşmesine destek olabilmektedir. Ekonomik büyümeye odaklanma eğilimi ardından ortaya çıkan kaynak tükenmesi, çevre kirliliği ve sosyal adaletsizlik gibi sorunsallıkları gidermek için eko-inovasyonun gelişiminin nicel

olarak ortaya çıkarılması ve sürdürülebilir kalkınma planlarına dâhil edilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda, eko-inovasyon ülke düzeyinde, göstergeler ve puan değerlerinden oluşan ve ülkeler arasında kıyaslamalara yardımcı olan endeksler veya skor tabloları ile ölçülebilmekteyken, eko-inovasyonun eğilimlerinin belirlenebilmesi ülkeler arasındaki güçlü-zayıf yönler hakkında politik aktörlere bilgi verebilmektedir. Eko-inovasyon faaliyetlerinde daha hassas etki analizleri yapılabilmesi nedeniyle eko-inovasyon, sektör, firma düzeyinde belirlenmesinin yanı sıra mekânsal ilişkiler gözetilerek bölgesel, ulusal ve uluslararası düzeylerde de ölçülebilmektedir (Schiederig ve diğerleri, 2012).

Makale kapsamında, çevresel sürdürülebilirlik politikalarının (eko-verimlilik ve eko-inovasyon) tahminleme-ölçümlendirme süreçlerinde, yerel ve ulusal düzeyde bölgelerin-kentlerin-ülkelerin, iktisadi-siyasi-sosyal alanlarda ortak politikalar altında hareket edebilmesi nedeniyle mekânsal ve/veya sınırlı ilişkilerinin dâhil edilmediği ekonometrik yöntemlerin bulgularının yanlış sonuç ve önermeler ortaya çıkardığı vurgusu yapılmaktadır. Bu çerçevede, zaman içinde her bir mekânsal birimlerin üzerindeki gözlemler arasında serisel bağımlılığı barındırması, zamanın her noktasındaki gözlemler arasında mekânsal bağımlılığı buldurması, gözlemlenemeyen mekânsal ve/veya zaman dönemine özgü etkilere sahip olması, mekân ve/veya zaman yapılarının gecikmesi alınmasıyla birlikte daha fazla bağımsız değişkenlerin içselliği içerebilmesi ve açıklayıcı değişkenlerin kısa dönemdeki etkilerini de analiz sürecine dâhil etmesi nedeniyle mekan-zaman boyutlu dinamik yapıdaki mekânsal model tahmincilerinin yapılarının tanıtılması amaçlanmaktadır. Ülkelerin / kentlerin / bölgelerin çevresel sürdürülebilirlik düzeylerinin belirlenmesinde daha kapsayıcı, tutarlı ve sapmasız sonuçlar elde edilmesi için diğer ekonometrik yöntemlere göre dinamik mekânsal panel model tahmincilerinin kullanımının çevresel sürdürülebilirliğin belirlenmesi aşamasının yanı sıra ülke-kent-bölge şeklinde ifade edilen konum bazlı tüm panel çalışmalarında kullanımının önemi vurgulanmaktadır.

3. ÇEVRESEL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİKTE MEKÂNSAL ETKİNİN ÖNEMİ

Mekânsal etkileşim ve mekânsal heterojenlikten kaynaklanabilen mekânsal etki hem coğrafik hem de sosyoekonomik uzaklıklar nedeniyle ortaya çıkabilmektedir (Le Gallo, 2002). Mekânsal etkileşim, uzaysal / konumsal alanda olan bir noktanın başka bir konumda olan nokta ile arasındaki etkileşim olarak tanımlanmaktadır (Anselin 1988: 11). Baz alınan konuma bağlı olarak ortaya çıkan ve baz alınan konum ile komşu konum arasındaki ilişkiyi tanımlayan mekânsal etki, yatay kesit bağımlılığı kapsamında komşu konumdaki korelasyonu ifade eden mekânsal bağımlılığa (oto-korelasyon) ve yatay kesit heterojenliği kapsamında ilgilenilen değişkenin bir konumdan diğerine sabit olmayan varyansını ifade eden mekânsal heterojenliğe sahip olabilmektedir (Anselin ve diğerleri, 2008: 5).

Bu kapsamda, mekânsal birimlerin homojenlikten uzaklaşmasına neden olan mekânsal heterojenlik, ilgilenilen alan üzerindeki noktalarda farklı ilişkinin gözlenmesi olarak tanımlanabilmekteyken, doğrusal regresyon modelinde, $i = 1, 2, \dots, n$ gözlemleri için $(1 \times K)$ boyutlu açıklayıcı değişken matrisi x_i , bağımlı değişken vektörü y_i , parametre vektörü β_i ve hata terimi ε_i olmak üzere mekânsal heterojenlik $y_i = f_i(x_i\beta_i, \varepsilon_i)$ şeklinde ifade edilebilmektedir (Lesage, 1999: 7). Rassal değişkenin komşu konumlarda gözlenen değerleri arasındaki korelasyonun sıfırdan farklı olması mekânsal otokorelasyon olarak ifade edilmekteyken (Darmofal, 2006:6), i ve j konumları arasındaki korelasyona $Cov(y_i, y_j) = E(y_i y_j) - E(y_i)E(y_j) \neq 0, \forall i \neq j$ ifadesi ile ulaşılabilmektedir. Ek olarak, i ve j konumları arasındaki korelasyon sıfırdan farklı olması durumunda mekânsal açıdan ilişki (değer benzerliği ile konum benzerliğinin uyumlu) olduğu söylenebilmektedir. Rassal değişken için düşük / yüksek olan değerlerin kümelenme eğiliminde olduğu pozitif mekânsal oto-korelasyon, baz alınan konumun komşu konumlar tarafından çok farklı değerler ile çevrelenmiş

olduğu negatif mekânsal otokorelasyon ve değer dağılımlarının belirli bir kalıba uymadığı ve mekânsal otokorelasyondan söz edilemediği rassallık durumu olmak üzere üç farklı mekânsal otokorelasyon bulunmaktadır (Terzioğlu ve diğerleri, 2020).

Mekânsal ekonometride konumdan kaynaklı ilişki yapısı coğrafi ağırlıklandırma veya sosyo-ekonomik ağırlıklandırma teknikleriyle matris formu kullanılarak gösterilebilmektedir. Bu nedenle mekânsal etkileşimi belirleyebilmek için kurulan ekonometrik modele mekânsal bağıntının dâhil edilmesi gerekmektedir. Bu durum, gözlemler arasında mekânsal etkileşim modellenmesi nedeniyle her bir gözlemin bir dizi komşu gözlemle bağlantılı olduğu ve dışsal mekânsal kalıba uygun olan mekânsal ağırlık matrisiyle sağlanabilmektedir. Bu kapsamda, sonlu-negatif olmayan, stokastik bir süreç içeren ve $N \times N$ boyutlu simetrik-kare olan pozitif mekânsal ağırlık matrisinde (\tilde{W}) satır elemanı i konumu ile sütun elemanı j konumu arasındaki etkileşimin gücü, \tilde{w}_{ij} elemanı ile gösterilmektedir. Gözlemler arasındaki ilişkinin gücü mekânsal ağırlık yapısı ile ifade edilmekteyken, i ve j konumları komşu ise $\tilde{w}_{ij} = 1$, komşu değilse ise $\tilde{w}_{ij} = 0$ olarak elde edilmektedir (Lesage, 1999:11). Mekânsal ağırlık matrisinin, baz alınan bölge/konumun kendini etkileyememesi nedeniyle köşegen elemanlarının sıfır (0) olması ve daha fazla komşuya sahip olan konumların genel ağırlıklarının yüksek çıkmaması nedeniyle standardize edilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda, satırları standardize edilmiş komşuluk matrisi mekânsal ağırlık matrisi $w_{ij} = \tilde{w}_{ij} / \sum_j \tilde{w}_{ij}$ şeklinde elde edilebilmekteyken, mekânsal ağırlık matrisinin standardize edilmesi otoregresif parametrelerin ve mekânsal bağlantı katsayısının ölçülmesinde ve yorumlanmasında avantaj sağlayabilmektedir (Getis ve Aldstadt, 2004: 92-93). Ek olarak, mekânsal etkinin, doğrudan, dolaylı ve toplam etkilerinin ortalama değerleri belirlenmek istenmesi durumunda standardize edilmiş mekânsal ağırlık matrisi daha kapsayıcı sonuçlar vermektedir (Lesage ve Pace, 2014).

İlgilenilen birimlerin özelliğine göre ortak sınır paydaşlığı veya belli bir mesafedeki gözlemlerin mekânsal düzenlemesine dayanan coğrafi ağırlıklandırma, sınırdaşlığa ve uzaklığa bağlı olarak oluşturulmaktadır. Bu kapsamda uzaklığa bağlı ağırlıklar, mekânsal birimler arasındaki ortak sınırın nispi uzunluğuna ya da bu birimler arasındaki mesafeye göre belirlenen uzaklık azalan fonksiyonu ile gösterilmektedir (Anselin, 1988: 20). Sınırdaş olmayan birimlerin kullanılmaması durumunda, enlem-boylam temelli mesafeye dayalı komşuluğun kullanımı tercih edilmektedir. Bu kapsamda i ve j birimleri arasındaki mesafeyi d_{ij} göstermek üzere uzaklığa dayalı ağırlık matrisi $w_{ij} = f(d_{ij})$ şeklinde ifade edilebilmektedir. Sınırdaşlığa bağlı ağırlıklandırmalarda mekânsal birimler arası ilişki, sınırların ayırt edilebilir harita üzerinden konuma dayalı olarak belirlenmesiyle oluşturulmaktayken, ortak sınıra sahip alanlar ve birbirini çevreleyen alanlar için bitişik alanların ortak kenar paylaşması üzerine kurulan kale komşuluğu, bitişik alanların ortak bir köşe paylaşması üzerine kurulan fil komşuluğu, bitişik alanların ortak bir kenar ve köşe paylaşması üzerine kurulan vezir komşuluğu olmak üzere üç komşuluk tanımı gösterilmektedir. Ek olarak, mekânsal ilişkilerinin uzak olması durumunda açıklayıcılığını yitirmesi nedeniyle mekânsal ağırlık matrisinin ortak köşe ve kenarın paylaşılması anlamına gelen vezir komşuluğu düzenine göre oluşturulması daha kapsayıcı sonuçlar vermektedir (Terzioğlu ve diğerleri, 2020).

3.1. Mekânsal Yatay Kesit Modellemesi

Ekonometrik modellerin çözümlenmesini engelleyen konumsal ilişkilerin neden olduğu etkilerle ilgilenen tekniklerin oluşturulması olarak tanımlanabilen mekânsal ekonometrinin (Anselin 1988: 7), kesitsel ekonometrik analizlerinden kullanılan ve mekânsal etkileşimlere sahip olan basit doğrusal modeli; $u = \lambda W_2 u + \varepsilon$ ve $\varepsilon \sim N(0, \sigma^2 I)$ olmak üzere $y = \rho W_1 y + a_N + W_1 X \theta + X \beta + u$ şeklinde ifade edilebil-

mehtedir. Modelde, y , bağımlı değişkenin vektörü olarak ifade edilmekteyken, X, β ile açıklayıcı değişkenlerin ilişkili bir parametre vektörünü ve ε , rassal hataların bir vektörü olarak tanımlanmaktadır. Hata terimi u , sabit varyans (σ^2) ile bağımsız-özdeş dağılmaktadır. Mekânsal ilişkinin belirlenebilmesi amacıyla modele dâhil edilen W_1 mekânsal ağırlık matrisini ifade etmekteyken, W_{ij} olması durumunda i konumun j konumu ile arasındaki karşılıklı mekânsal bağımlılığı olarak tanımlanmaktadır. Ek olarak model, herhangi bir mekânsal birimin bağımlı değişkeni, modelde bulunan diğer değişkenlerin bağımlı değişkenine bağlı olması durumunda hem içsel etkileşim etkilerini ($\rho W_1 y$) hem de belirli birimlerin bağımlı değişkeni diğer değişkenlerinin açıklayıcı değişkenlerine bağlı olması dışsal etkileşim etkilerini ($W_1 X \theta$) içermektedir (Elhorst, 2014: 7-8).

Mekânsal bağımlılık; mekânsal korelasyona dayanan mekânsal gecikme bağımlılığı ve hata teriminde gözlenen mekânsal korelasyona dayanan mekânsal hata bağımlılığı olmak üzere farklı yapılarda görülebilmektedir. Bu kapsamda, ilişki yapısının farklı şekillerde gözlemlenmesi mekânsal model spesifikasyonları arasında ayırım yapılmasını kolaylaştırmaktadır. Bağımlı değişkendeki mekânsal korelasyonu açıklayan, kurulan modelinin spesifikasyonu için komşuluk etkisinin önemini vurgulayan ve bağımlı değişkende görülen mekânsal dışsallığa dayanan mekânsal gecikme modeli (SAR) modelinin, matematiksel formu; $\varepsilon \sim N(0, \sigma^2 I)$ olmak üzere

$$y = \rho W_1 y + a_N + X \beta + \varepsilon$$

şeklinde ifade edilebilmektedir. Modelde, y , $N \times 1$ boyutlu kesit birimlerden oluşan bağımlı değişken vektörünü, X , $N \times K$ boyutlu açıklayıcı / bağımsız değişken vektörünü, W , mekânsal etkileşimin olduğu birimlerin komşuluk durumunu ifade eden $N \times N$ boyutlu mekânsal ağırlık matrisini, β , $K \times 1$ boyutlu parametre vektörünü ve ε rassal hata terimini göstermektedir. Hata terimi ε , sabit varyans σ^2 ile bağımlı-

sız-özdeş dağılmaktadır. ρ , kurulan modele ilişkin mekânsal bağımlılığın derecesini ölçmekteyken, mekânsal gecikme modellerinde, W mekânsal ağırlık matrisinin içsel etkileşim etkisini ölçebilmek amacıyla ρ ve W değerlerinin çarpımlarının modele dâhil edilmesi gerekmektedir (Anselin, 1988: 8). Kurulan model kapsamında, ρ değerinin anlamlı çıkması içsel etkilerin var olduğu söylenebilmekteyken, pozitif çıkması durumunda, baz alınan konumdaki içsel değişkendeki bir değişikliğin baz alınan konumdaki açıklayıcı değişkeni değiştirmekten ziyade komşuluk ilişkilerinin bulunduğu konum / konumlarında açıklayıcı değişkenlerinde değişimine neden olabilmektedir. Ek olarak, ρ katsayısının negatif çıkması durumunda ters yöndeki bir mekânsal ilişkiden bahsedebilmekteyken, $\rho \neq 0$ olması durumunda modelin içsel etkiyi içerdiği söylenebilmektedir. Hata terimindeki mekânsal bağımlılığı açıklayan ve gözlenemeyen gizli değişkenlerin mekânsal korelasyonlu olması durumundan toplanan değişkenlerin komşuluk yapısını doğru yansıtması durumunda ortaya çıkabilen mekânsal hata modeli (SEM), açıkça modellenemeyen, gözlem birimleri boyunca dağılım gösteren ve hata terimlerinde mekânsal korelasyona neden olan şokları ve bilinmeyen etkileri varsaymaktadır.

Bu kapsamda, mekânsal hata modelinin notasyonu

$$u = \lambda W_2 u + \varepsilon \text{ ve } \varepsilon \sim N(0, \sigma^2 I)$$

olmak üzere

$$y = a_N + X\beta + u$$

şeklinde ifade edilebilmektedir. Modelde, y , $N \times 1$ boyutlu kesit birimlerden oluşan bağımlı değişken vektörünü, X , $N \times K$ boyutlu açıklayıcı / bağımsız değişken vektörünü, W , mekânsal etkileşimin olduğu birimlerin komşuluk durumun ifade eden $N \times N$ boyutlu mekânsal ağırlık matrisini, β , $K \times 1$ boyutlu parametre vektörünü ve ε rassal hata terimini göstermektedir. Hata terimi ε , sabit varyans (σ^2) ile bağımlı

sız-özdeş dağılmaktadır. λ , baz alınan konumun hata terimi ile komşuluk ilişkilerinin bulunduğu konumların hata terimleri arasındaki mekânsal bağımlılığın derecesini ölçmekte ve mekânsal oto-korelasyon katsayısını belirleyebilmektedir, genellikle birden küçük değer almaktadır. Bu kapsamda, $\lambda \neq 0$ olması durumunda model mekânsal ilişkili etkiyi içerdiği şeklinde bahsedilebilmektedir, kurulan model kapsamında gözlemlenemeyen (modellenemeyen) bir değişkenin mekânsal bağımlılığa sahip olduğu anlamına gelebilmektedir.

Mekânsal yapıya sahip konumların mekânsal etkileşimde bulunduğu diğer konumlara ait bağımlı-bağımsız değişkenlerin etkisini eş zamanlı bir şekilde dikkate alarak, etkileşimin değerini belirleyebilen ve mekânsal ağırlıklı terimlere ait açıklayıcı değişkenlerin mekânsal gecikme modeline (SAR) dâhil edilmesiyle elde edilen mekânsal Durbin modelinin (SDM), notasyonu; $u = \lambda W_2 u + \varepsilon$ olmak üzere

$$y = \rho W_1 y + a_N + W_1 X \theta + X \beta + u$$

şeklinde belirlenebilmektedir.

Modelde, y , $N \times 1$ boyutlu kesit birimlerden oluşan bağımlı değişken vektörünü, X , $N \times K$ boyutlu açıklayıcı / bağımsız değişken vektörünü, W , mekânsal etkileşimin olduğu birimlerin komşuluk durumunun ifade eden $N \times N$ boyutlu mekânsal ağırlık matrisini, β , $K \times 1$ boyutlu parametre vektörünü ve ε rassal hata terimini göstermektedir. Mekânsal Durbin modellerinde (SDM), ρ ve θ parametreleri mekânsal yayılma etkilerinin gücünü ölçmekteyken $\rho \neq 0$, $\lambda = 0$ ve $\theta \neq 0$ olması durumu modelin içsel-dışsal etkiyi aynı anda içerdiği anlamına gelmektedir. Ek olarak, mekânsal Durbin modellerinde (SDM), içsel-dışsal etkilerin eş zamanlı göstermesi nedeniyle diğer mekânsal modellere karşın daha sapmasız ve tutarlı tahminler yapılabilmektedir (Elhorst, 2010).

Mekânsal hata terimi (SEM) ile mekânsal gecikmeli (SAR) bir bağımlı terim içeren ve açıklayıcı / bağımsız değişkenin aldığı değer

doğrudan mekânsal ilişkinin bulunduğu konumlardan kaynaklandığını ifade eden genel mekânsal modelinin (SAC) notasyonu;

$$u = \lambda W_2 u + \varepsilon \text{ ve } \varepsilon \sim N(0, \sigma^2 I)$$

olmak üzere

$$y = \rho W_1 y + a_N + X\beta + WX\theta + u$$

şeklinde ifade edilmektedir.

Modelde, y , $N \times 1$ boyutlu kesit birimlerden oluşan bağımlı değişken vektörünü, X , $N \times K$ boyutlu açıklayıcı/bağımsız değişken vektörünü, W , mekânsal etkileşimin olduğu birimlerin komşuluk durumun ifade eden $N \times N$ boyutlu mekânsal ağırlık matrisini, β , $K \times 1$ boyutlu parametre vektörünü ve ε rassal hata terimini göstermektedir. Hata terimi u_{it} , sabit varyans σ^2 ile bağımsız-özdeş dağılmaktadır. ρW_1 , açıklayıcı/bağımsız değişkenler arasındaki içsel etkiyi ifade etmekten, λ mekânsal etkileşimin derecesini ölçmektedir. Modelde, mekânsal etkileşimde bulunan konumların ortalama mekânsal karakteristik özelliklerini ifade eden WX değişkeni ise karar vericiler arasındaki dışsal etkiyi göstermekten, W_2 değişkeni ise komşuluk ilişkilerin olduğu konumların arasındaki mekânsal bağımlılığı göstermektedir. Ek olarak, mekânsal Durbin modellerinden (SDM) farklı olarak genel mekânsal modellerinde (SAC), hata terimleri arasındaki mekândan kaynaklanan etki de çözüm sürecine dâhil edilmekten $\rho \neq 0$, $\theta = 0$ ve $\lambda \neq 0$ olması durumunda mekânsal etkiden söz edilmektedir.

Mekânsal etkilerin söz konusu olduğu modelleri tahmin edebilmek için öncelikle mekânsal bağımlılığın / etkileşimin modele, mekânsal gecikme / hata olarak dâhil edilmesinin belirlenmesi gerekmektedir. Mekânsal stokastik süreçte mekânsal oto-korelasyonun şiddetini ölçen Moran-I testi, mekânsal ekonometride spesifikasyon testlerinin temelini oluşturmakta ve en küçük kareler (EKK) tahminlerinin hata

terimlerine göre belirlenmektedir. Mekânsal bağımlılık türlerinin çoğunluğuna karşı güçlü bir yapıya sahip olan Moran-I testinin, alternatif hipotezleri bağımlılık yapısının tüm türleri için tutarlı sonuçlar vermemektedir. Standardize edilmiş mekânsal bağlantı matrislerinde de kullanılabilen ve parametrik test olarak bilinen Moran-I testi, \bar{x} , x değişkenin ortalamasını, W_{ij} , mekânsal etkileşimin olduğu birimlerin komşuluk durumun gösteren $N \times N$ boyutlu mekânsal ağırlık matrisini ve S_0 ağırlık matrisi elemanları toplamını

$$(S_0 = \sum_i^n \sum_j^n W_{ij})$$

ifade etmek üzere,

$$I = \frac{n}{S_0} \frac{\sum_i^n \sum_j^n W_{ij} (x_i - \bar{x})(x_j - \bar{x})}{\sum_i^n (x_i - \bar{x})^2}$$

formülü ile hesaplanmaktadır (Gumprecht, 2007: 16).

Moran I test istatistik değerlerinin -1 olması durumunda hata terimleri arasında ters yönlü bir mekânsal bağımlılık olduğunu ifade eden negatif mekânsal oto-korelasyondan, +1 olması durumunda ise hata terimleri arasında doğrusal bir mekânsal bağımlılık olduğunu belirten pozitif mekânsal oto-korelasyondan bahsedilmektedir. Lokal istatistikler (LISA), her bir konum için ayrı bir katsayı türeten istatistikler olarak bilinmekteyken, her gözlem için LISA, gözlemlerin etrafında benzer değerlerin belirgin mekânsal kümelenmesinin ölçümünü göstermektedir (Yücel, 2021). Ek olarak, tüm gözlemler için LISA'ların toplamı mekânsal bağımlılığın global istatistiğini veremekteyken, LISA istatistikleri belirleyebilmek için Moran I istatistiği kullanılması gerekmektedir. Mekânsal bağımlılığın lokal Moran I istatistik değerinin pozitif olması, bir konumun yüksek ya da düşük değerler açısından kendisiyle benzeşen komşulara sahip olduğunu göstermekte ve bu durum mekânsal kümelenmeyi ifade etmektedir.

Gözlem sayısını N , LISA değerini

$$I_i = \frac{Z_i}{m_2} \sum w_{ij} Z_j,$$

ve Z_i , konumlarını,

$$m_2 = \frac{\sum Z_i^2}{N}$$

göstermek üzere, Local Moran I (LISA) test istatistiği;

$$I = \frac{\sum I_i}{N}$$

şeklinde belirlenmektedir. Tek bir parametrenin önemini veya parametre vektörünün ortak anlamını test edebilmek amacıyla uygulana-bilen Wald testinde, mekânsal otoregresif parametresi λ 'nin önemi; $Wald = \hat{\lambda}^2 / \hat{v}_\lambda$ şeklinde hesaplanmaktadır.

Modeldeki tüm parametrelerin ortak önemi test edilmesi durumunda; $Wald = g' [G'VG']^{-1} g$ kullanılmaktadır. Hem kısıtlandırılmış hem de kısıtlandırılmamış modeller için logaritmik olabilirlikler değerlerini kullanan olabilirlik oran (LR) testi;

$$LR = 2[\ln L(\theta) - \ln L(\theta_r)]$$

şeklinde belirlenmektedir Kısıtlandırılmamış modellerden gelen bilgileri kullanan Lagrange Çarpanı (LM) testi;

$$LM = \frac{(e' W e / s^2)^2}{T}$$

şeklinde hesaplanmaktadır (Yücel, 2021).

Asimptotik olarak dağılm gösteren Wald, Olabilirlik Oranı (LR) ve Langrange Çarpan (LM) test istatistikleri, test istatistik değerlerinin sonlu örnekler olması durumunda $W \geq LR \geq LM$ şeklinde sıralana-bilmektedir (Anselin, 1988: 72).

3.2. Mekânsal Panel Veri Modellemesi

Kesitsel ekonometrik yaklaşım süreç-zaman içerisinde ve mekânsal / yapısal heterojenlikten kaynaklanan kümelenmeleri belirleyebilmek için yeterli olamamaktadır. Bu kapsamda kesitsel ekonometrik verilerdeki temel anlamda mekânsal / davranışsal etmenlerin tanımlanmasının zor olması nedeniyle verilerdeki zaman boyutunu içeren, mekânsal ilişkilerin hakkında daha kapsamlı bilgiler sunan, daha verimli parametre tahminler sağlayan ve kesitsel heterojenliği kontrol edebilen panel veri modellerinin (Baltagi, 2005), mekânsal etkileşimlerle entegre edilmesi mekânsal dinamikleri keşfedebilmek için daha iyi olanak sağlayabilmektedir. Ek olarak panel veri yöntemlerinin zaman içerisinde ekonometrik metodolojinin her konusunu kapsayacak şekilde genişlemesi nedeniyle (Arellano, 2003: 2), mekânsal ilişkilerin kesit-zaman bağlamında tahmin edilmesine yönelik çalışmalar artmaktadır. Bu kapsamda havuzlanmış panel veri modeline ait matematiksel form

$$Y_{it} = X_{it}\beta + \varepsilon_{it}$$

şeklinde belirlenmektedir. Notasyonda, $i = 1, 2, \dots, N$ yatay kesit boyutunu, $t = 1, 2, \dots, T$ zaman boyutunu göstermekten, X_{it} , $NT \times K$ boyutlu açıklayıcı / bağımsız değişkenler matrisini, β , $K \times 1$ boyutlu katsayılar vektörünü ve ε_{it} , $NT \times 1$ boyutlu hata terimini ifade etmektedir. Bu kapsamda konular / komşular arasındaki mekânsal etkileşimi gösteren mekânsal işlemcisi W , eklenmesiyle elde edilen notasyon $W_{NT} = I_T \otimes W_N$ şekline dönüşmektedir. Modelde, W_N , $N \times N$ boyutlu mekânsal ağırlık matrisini, I_T , T boyutlu birim matrisini ve \otimes Kronecker çarpımını ifade etmekten, işlem sonucunda $N \times N$ boyutlu yatay kesit için oluşturulan mekânsal ağırlık matrisi yatay-kesit düzlemi kapsamak amacıyla $NT \times NT$ formuna dönüşmektedir. Ek olarak, mekânsal ağırlık matrisini panel veri analizlerinde kullanılması durumunda komşuluk ilişkinin zaman içerisinde değişmemesi nedeniyle mekânsal ağırlıkların zaman boyunca sabit kaldığı varsayılmak-

tadır. Mekânsal gecikmeli panel veri modellerinin notasyonu;

$$Y_{it} = \rho \sum_{j=1}^N W_{ij} y_{jt} + x_{it} \beta + \mu_i + \varepsilon_{it}$$

şeklinde ifade edilmektedir (Anselin ve diğerleri, 2008: 6). Modelde ρ , mekânsal bağımlılığın katsayısını ölçmekteyken; W_{ij} , her biri $i \neq j$ olmak üzere ülkelerin sınır komşuluk ilişkisi olması durumunda 1 olmaması durumunda 0 olarak ayarlanan standardize edilen ve mekânsal ilişkiyi gösteren mekânsal ağırlık matrisini ifade etmektedir. Bu kapsamda, mekânsal hata panel veri notasyonu; $u_{it} = \lambda \sum_{j=1}^N W_{ij} u_{jt} + \varepsilon_{it}$ olmak üzere $Y_{it} = x_{it} \beta + \mu_i + u_{it}$ şeklinde belirlenebilmektedir (Anselin ve diğerleri, 2008:8). Modelde, λ , mekânsal hata otoregresif parametresini göstermekteyken; W_{ij} , her bir birim için $i \neq j$ olmak üzere ülkelerin sınır komşuluk ilişkisi olması durumunda 1, olmaması durumunda 0 olarak ayarlanan standardize edilen ve mekânsal ilişkiyi gösteren mekânsal ağırlık matrisini ifade etmektedir. Ek olarak, hata terimi u_{it} , sabit varyans σ^2 ile bağımsız-özdeş dağılmaktadır.

Panel veri modelleri için modeldeki sabit katsayılarda meydana gelen değişimlerin hem birim hem de zamana göre değişiklik göstermesi olarak bilinen *sabit etkiler modeli* mekânsal forma dönüştürülebilmektedir. Baz alınan konumlar arasındaki mekânsal etkileşimi gösteren mekânsal ağırlık matrisinin (W) modele dâhil edilmeden mekânsal etki, sabit etkiler sayesinde panel veri modellerinde incelenebilmekteyken, mekânsal etkinin komşuluk ilişkiden mi yoksa hata terimlerinde kaynakladığı belirlenememektedir. Bu çerçevede, sabit etkili mekânsal panel veri modeli; $Y_{it} = x_{it} \beta + \mu_i + \varepsilon_{it}$ notasyonu ile ifade edilmektedir (Elhorst, 2003).

Sabit etkili panel veri modelleri, içerdikleri mekânsal bağımlılık türüne göre sabit etkili mekânsal gecikme ve sabit etkili mekânsal hata ve sabit etkili mekânsal Durbin modeli olmak üzere sınıflandırılabilir. Bu kapsamda, sabit etkili mekânsal gecikmeli modeli

$$y = \rho W y_t + x_t \beta + \mu + \varepsilon_t,$$

sabit ekili mekânsal hatalı modeli

$$y_t = x_t\beta + \rho W y_t + \mu + u_t, u_t = \lambda W u_t + \varepsilon_t$$

ve sabit etkili mekânsal Durbin modeli;

$$y_t = \rho W y_t + x_t\beta + W X_t\theta + \mu + \varepsilon_t$$

şeklinde formüle edilmektedir (Elhorst, 2003: 249-250).

Birim ve zaman etkileri tesadüfi etkiler modellerinde hata terimi bileşeni olarak bulunmaktayken, modellerdeki, gözlemlenemeyen birim-zaman etkilerinin hata teriminde olduğu varsayılmakta ve birim-zaman etkilerinin açıklayıcı değişkenlerle ilişkili olmadığı kabul edilmektedir. Tesadüfi etki analizlerin gerçekleşebilmesi için μ_i ve x_{it} 'in ortogonal olması

$$(E(\varepsilon_{it}) E(\mu_i/X_i) = E(\mu_i) = 0)$$

ve katı dışsallık

$$(E(\varepsilon_{it}/X_i'\mu_i) = 0, t = 1,2,3, \dots T)$$

varsayımlarının gerçekleşmesi gerekmektedir. Modele dâhil edilmediğinde tanımlama hatasına neden olan gözlenemeyen değişkenlerin modelin hata teriminde içeren ve gözlenemeyen değişkenlerin bağımsız / açıklayıcı değişkenler ile ilişkili olmadığı şeklinde kabul edilen panel verideki tesadüfi etkiler modeline mekânsal etki uygulanabilmektedir. Bu kapsamda, mekânsal etkinin olduğu tesadüfi etkili panel veri modelinin notasyonu;

$$y_{it} = \beta' x_{it} + \mu_i + u_i + \varepsilon_{it}$$

şeklinde ifade edilmektedir. Tesadüfi etkili panel veri modelleri, içerdikleri mekânsal bağımlılık türüne göre tesadüfi etkili mekânsal gecikme, tesadüfi etkili mekânsal hata ve tesadüfi etkili mekânsal Durbin modelleri olarak sınıflandırılabilir. Tesadüfi etkili mekânsal gecikmeli modeli

$$y_t = \rho W_N y_t + x_t \beta + \varepsilon_t, \varepsilon_t = \mu_i + u_t,$$

tesadüfi etkilerin mekânsal hata modeli;

$$y_t = x_t \beta + \varepsilon_t, \varepsilon_t = \mu_i + B^{-1} u_t, B = I_N - \lambda W$$

ve tesadüfi etkiler mekânsal Durbin modeline ait notasyon

$$y_t = \rho W_N y_t + x_t \beta + W X_t \theta + \varepsilon_t$$

şeklinde formülize edilmektedir (Elhorst, 2003).

Mekânsal panel veri modelleri kapsamında, rassal değişkenler μ_i ve ε_t 'in birbirinden bağımsız olduğu varsayılmaktayken, modeller, her bir mekânsal birimin kukla değişken olarak tanımlanması anlamına gelen sabit etkiler modellerini ve μ_i 'nin bağımsız ve sıfır ortalamaya sahip olarak, varyans ile rassal (σ_μ^2) bir dağılım göstermesi anlamına gelen rassal etkiler modellerini içerisinde barındırabilmektedir. Bu kapsamda, çalışma alanlarındaki konumların bitişik bir yapı sergilemesi ve mekânsal ağırlık matrisinin tanımlayamayan değerlerin bulunmaması nedeniyle sabit etkiler modelleri rassal etkileri modeline göre daha anlamlı sonuçlar verebilmektedir (Yücel, 2021).

3.2.1. Dinamik Mekânsal Panel Veri Modellemesi

Kesitsel yapıdaki çalışmaların aksine daha geniş modelleme olanağı sunan mekânsal panel yapılar, son dönemlerde gelişerek ve dinamik regresyon modellerle birlikte entegre edilerek mekânsal ekonometri çalışmaların temelini oluşturmaktadır. Bu kapsamda, bağımlı değişkenin (Y) ve mekânsal etkileşimi ifade eden değişkenin (WY) gecikmeleri ($t - 1$) alınarak oluşturulan dinamik mekânsal panel veriye (DSPD) ait notasyon

$$Y_t = \tau Y_{t-1} + \delta WY_t + \eta WY_{t-1} + X_t \beta_1 + W X_t \beta_2 + X_{t-1} \beta_3 + W X_{t-1} \beta_4 + Z_t \theta + v_t \quad (1)$$

$$v_t = \gamma v_{t-1} + \rho W v_t + \mu + \lambda_t + l_N + \varepsilon_t \quad (1.1)$$

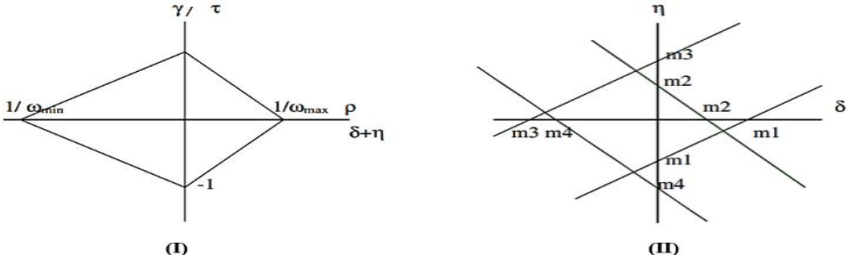
$$\mu = \kappa W \mu + \xi \quad (1.2)$$

şeklinde ifade edilmektedir. Eşitlik 1.'de Y_t , t dönemindeki ($t = 1, \dots, T$) her mekânsal birim ($i = 1, \dots, N$) için bağımlı değişken-de oluşan $N \times 1$ boyutlu matrisini belirtmekteyken, X_t , dışsal açıklayıcı değişkenlerin bir $N \times K$ boyutlu matrisini ve Z_t , içsel açıklayıcı değişkenlerin $N \times L$ bir boyutlu matrisini belirtmektedir. Değişkenlerin alt indisinde yer alan $t - 1$ ifadesi serisel olarak gecikmesinin alındığını ifade etmekteyken, W , mekânsal etkileşimin olduğu birimlerin komşuluk durumunu gösteren, negatif olmayan ve baz alınan konumların kendisi ile komşu olamamaları nedeniyle köşegen elemanları sıfır (0) olan $N \times N$ boyutlu mekânsal ağırlık matrisini ifade etmektedir. Yukarıda yer alan modelde, τ , zaman boylamında gecikmesi alınan bağımlı değişkenin (Y_{t-1}), δ , mekân-zaman boylamını gösteren değişkenin (WY_t), ve η , mekân-zaman boylamında gecikmesi alınan bağımlı değişkenin (WY_{t-1}) yanıt parametreleri olarak ifade edilmekteyken, $L \times 1$ boyutlu θ , modeldeki içsel değişkenlerin yanıt parametresini ve $K \times 1$ boyutlu $\beta_1, \beta_2, \beta_3$ ve β_4 dışsal açıklayıcı değişkenlerin yanıt parametrelerini göstermektedir. Bu kapsamda modele, $\theta = 0$ olması durumunda (Z_t) açıklayıcı değişkenlerin içsel etkileşim etkileri, $\delta = 0$ olması durumunda (WY_t) eşzamanlı içsel etkileşim etkileri, $\eta = 0$ olması durumunda (WY_{t-1}) gecikmeli içsel etkileri azaltmak amacıyla dahil edilmektedir. İşlemler sonucunda, $\eta = -\tau\rho$ olarak bulunması, bağımlı değişkenlerin mekân-zaman düzleminde gecikmelerinin alınarak (Y_{t-1} ve WY_{t-1}) genel modelin gecikmeli içsel etkilerini kısıtlandırmak amacıyla oluşturulduğunu göstermektedir. Ek olarak, kurulan model kapsamında $\eta = 0$ olarak bulunması modelin, dinamik bir mekânsal süreç içermediği ve geleneksel dinamik panel veri yöntemleri ile çözülmesi gerektiğini göster-

mektedir. Özetle, modele dâhil edilen kısıtlamaların tamamı içsel-dışsal etkileşimin etkisini ortadan kaldırmaktadır.

Modelde, $N \times 1$ boyutlu v_t , serisel olarak ve mekânsal düzlemde korelasyonlu/ilişkili olduğu kabul edilen modelin hata teriminin spesifikasyonunu yansıtmaktayken, γ , serisel otokorelasyon katsayısını ve ρ mekansal otokorelasyon katsayısını ifade etmektedir. Modelde, $N \times 1$ boyutlu μ , ($\mu = (\mu_1, \dots, \mu_N)^T$) mekânsal-birimsel etkileri içermektedir. Ek olarak, μ_i 'nin modellerde ihmal edilmesi durumunda, tahminlerin yanlı-tutarsız olabilmesi nedeniyle tüm mekânsal ve zaman boylamdaki değişkenlerin kontrol edilebilirliği sağlanamamaktadır (Baltagi, 2005).

Şekil 1. Dinamik Mekânsal Panel Veri Denklemlerinin Durağanlık Bölgeleri

Kaynak: Yücel, 2021

Öte taraftan λ_t zaman periyoduna ($t = 1, \dots, T$) özgü etkilerini göstermekteyken, l_N zaman serisi çalışmalarında tahminlerin yanlı-tutarsız olmasına neden olan zamana özgü ve birimsel olan değişmeyen değişkenlerin kontrol edebilmek amacıyla kullanılan $N \times 1$ boyutlu bir vektörü ifade etmektedir. Bu durum, mekânsal-zamansal periyotlarına özgü sabit / rastgele etkiler olarak kabul edilebilmektedir (Yücel, 2021). Ek olarak, mekânsal-birimsel etkilerin mekânsal otoko-

relasyon katsayısı κ ile mekânsal düzlemde mekânsal otokorelasyonlu olduğu varsayılmaktadır. Otokorelasyon ifadesi regresyon analizlerinde hata terimleri arasındaki ilişki olarak belirtilmekteyken, mekânsal otokorelasyon ise mekânsal verilerin mesafelere bağlı olarak artması / azalması olarak tanımlanmaktadır.

Son olarak ε_t , ($\varepsilon_t = (\varepsilon_{1t}, \dots, \varepsilon_{Nt})^T$) ve ξ elemanları sırasıyla sıfır (0) ortalamaya ve sonlu varyansa sahip σ^2 ve σ_ξ^2 olan bağımsız-özdeş dağılmış rassal değişkenlerin bozulma terimlerini ifade etmektedir.

Dinamik yapıya sahip mekânsal panel veri modellerinde durağanlık elde edebilmek için, modellerin parametrelerine ve mekânsal ağırlıklar matrislerinin kısıtlamaların getirilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda, kesitsel bir denklemdaki matrisin $(I_N - \kappa W)$ tekil olmaması ve matrisin tersinin $((I_N - \kappa W)^{-1})$ 'in karakteristik köklerinin birim çember içerisinde yer alması gerekmektedir (Lee, 2004), simetrik bir yapıya sahip olan W mekânsal ağırlık matrisi için bu koşul, κ 'nin W matrisini en küçük $1/\omega_{\min}$ ve en büyük $1/\omega_{\max}$ karakteristik kökleri içerisinde ($\kappa = (1/\omega_{\min}, 1/\omega_{\max})$) olduğu sürece karşılanabilmektedir. Ek olarak, mekânsal ağırlık matrisinin (W) standardize edilmesi durumunda son aralık, W 'nin en büyük karakteristik kökünün bire eşit olması nedeniyle $(1/\omega_{\min}, 1)$ biçimin almaktadır. Son olarak, W ve $(I_N - \kappa W)^{-1}$ matrislerinin satır-sütun toplamları standardize edilmeden önce N sonsuza giderken ($N \rightarrow \infty$) mutlak değerinin homojen olarak sınırlandırılması veya örneklem boyutunun sağlamlığı N 'nin sağlamlığına yakınsaması gerekmektedir. Bu koşullar sayesinde kesitsel korelasyon sınırlanarak, iki mekânsal birim arasındaki ilişki mesafe arttıkça sıfıra yakınsaması sağlanabilmektedir. Benzer şekilde, Eşitlik 28.1'de bulunan mekân-zaman denklemindeki $\gamma(I_N - \rho W)^{-1}$ matrisinin karakteristik köklerinin birim çember içerisinde olması gerekmektedir. Bu kapsamda $\gamma(I_N - \rho W)^{-1}$ matrisinin karakteristik kökleri, en küçük $(\gamma/(1 - \rho\omega_{\min}))$ veya en büyük

$(\gamma/(1 - \rho\omega_{max}))$ karakteristik kök biçimini alması nedeniyle zaman boyutundaki durağanlıkların sağlanabilmesi için;

$$\text{Eğer } \rho \geq 0; |y| < 1 - \rho\omega_{max} \quad (2)$$

$$\text{Eğer } \rho < 0; |y| < 1 - \rho\omega_{min} \quad (2.1)$$

koşullarının gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu koşulların uygulanması sonucunda, serisel ve mekânsal otokorelasyon katsayıları arasındaki etkileşim sağlanabilmektedir. Bu durum, Şekil 1(I)'de koordinat sistemi üzerinde gösterilmektedir. Son olarak Eşitlik 1'de bulunan mekân-zaman denklemindeki $(I_N - \delta W)^{-1}, (\tau I - \eta W)$ matrisinin karakteristik köklerinin birim çember içerisinde yer alması öngörülmekte iken

$$\text{Eğer } \delta + \eta \geq 0; \tau < 1 - (\delta + \eta)\omega_{max} \quad (2)$$

$$\text{Eğer } \delta + \eta < 0; \tau < 1 - (\delta + \eta)\omega_{min} \quad (3.1)$$

$$\text{Eğer } \delta - \eta \geq 0; -1 + (\delta - \eta)\omega_{max} < \tau \quad (3.2)$$

$$\text{Eğer } \delta - \eta < 0; -1 + (\delta - \eta)\omega_{min} < \tau \quad (3.3)$$

koşullarını sağlanması gerekmektedir. Bu koşulların uygulanması sonucunda, serisel ve mekânsal otokorelasyon katsayıları arasındaki etkileşim sağlanabilmektedir. Bu durum, Şekil 1(II)'de koordinat sistemi üzerinde gösterilmekteyken, iki mekânsal otoregresif katsayılarının (η ve δ) durağanlık bölgesi, konumu-boyutu, τ ve mekânsal ağırlık matrisinin en büyük ve en küçük karakteristik köklerine bağlı olan bir eşkenar dörtgen şeklini aldığı görülmektedir. Ek olarak, Şekil 1(II)'de, $m1, m2, m3$ ve $m4$ doğruları, mekânsal otokorelasyon katsayılarının yatay/dikey eksenlerle kesişme noktalarını göstermekteyken, analitik düzlemde,

$$m1 = \frac{1+\tau}{\omega_{max}} > 0, m2 = \frac{1-\tau}{\omega_{max}} > 0, m3 = \frac{1+\tau}{\omega_{min}} < 0$$

$$\text{ve } m2 = \frac{1-\tau}{\omega_{\min}} < 0$$

şeklinde ifade edilebilmektedir. Bu koşullara ek olarak, dinamik yapıya sahip mekânsal panel veri modellerinde mekânsal ağırlık matrislerinin standardize edilmesi veya normalleştirilmesi ile birlikte durağanlık elde edilebilmektedir (Yücel, 2021).

Doğrudan-Dolaylı Etkiler

Mekânsal ekonometri literatüründe, kesit ve panel veri modelleri için açıklayıcı değişkenlerin doğrudan ve dolaylı (mekânsal) etkilerine olan ilgi artmaktadır. Bu kapsamda, notasyonel kolaylık elde etmek amacıyla t indislerini belirtilmeden mekânsal Durbin modeli yeniden yazılırsa; $Y = (I - \delta W)^{-1} (X\beta_1 + WX\beta_2) + (I - \delta W)^{-1} v$ ilk birimdeki X 'in, k 'nci açıklayıcı değişkene ve N .ci birime kadar alınan Y 'nin kısmi türevlerinin (her x_{ik} için sırasıyla, $i = 1, \dots, N$) notasyonu; $(I - \delta W)^{-1}[\beta_{1k}I_N + \beta_{2k}W]$ şekline dönüşmektedir. Notasyonda, w_{ij} , mekânsal ağırlık matrisinin (W), i 'nci ve j 'nci ögesini, β_{1k} , β_1 vektörünün k .nci ögesini, β_{2k} , β_2 vektörünün k .nci ögesini ifade etmekteyken, mekânsal ağırlık matrisinin (W) köşegen elemanlarının sıfır (0) olması nedeniyle notasyon son şeklini almaktadır. Bu kapsamda mekânsal Durbin modelinin k .nci açıklayıcı değişkene göre alınan Y 'nin kısmi türevinde belirli konumdaki / birimdeki açıklayıcı değişkenin değişmesi durumunda mevcut konumdaki/birimdeki bağımlı değişkenin yanı sıra diğer birimlerdeki bağımlı değişkenin değişmesi anlamına gelen ve hem $\delta = 0$ hem de $\beta_{2k} = 0$ olması durumunda ortaya çıkan etki “doğrudan etkileri” ifade etmekteyken, belirli birimdeki / konumdaki açıklayıcı değişkenin değişmesi durumunda komşuluk ilişkilerinin bulunduğu birimlerindeki / konumlarındaki bağımlı değişkeninde değişmesi anlamına gelen ve hem $\delta \neq 0$ hem de $\beta_{2k} \neq 0$ olması durumunda ortaya çıkan etki “dolaylı(mekânsal) etki” olarak bilinmektedir. Ek olarak, mekânsal ağırlık

lık matrisinin (w_{ij}), herhangi bir elemanın sıfır (0) olması durumunda x_{jk} 'nin y_i üzerindeki etkisinin de sıfır (0) olduğu anlamına gelmektedir (Debarsy ve diğerleri, 2011). Mekânsal Durbin modellerinin güçlü yönlerinden biri olan dolaylı (mekânsal) etkilerin büyüklüğü üzerinde kısıtlamalar getirmesi nedeniyle dolaylı (mekânsal) etkiler mekânsal ekonometrik teknikleri kullanan ampirik çalışmaların odak noktası olmaktadır. Bu kapsamda, kısa / uzun dönemdeki dolaylı etkiler, açıklayıcı değişkendeki değişimin, mekânsal etkileşimde bulunan komşulardaki bağımlı değişken üzerindeki değişimi etkileyen etkiler olarak, doğrudan etkiler (mekânsal etkiler), aynı konumdaki açıklayıcı değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisi olarak bilinmektedir. Toplam etkiler ise baz alınan mevcut konumdaki bağımlı değişkenin hem komşularındaki hem de mevcut konumda bulunan açıklayıcı değişkenlerdeki değişimler olarak ifade edilmekteyken, aynı zamanda dolaylı ve doğrudan etkilerin toplamını göstermektedir. Ek olarak, doğrudan etkiler mekânsal ağırlık matrisinin köşegen elemanlarının ortalaması iken, dolaylı etkiler matrise ait köşegen olmayan ögelerin satır / sütun toplamalarının ortalaması olarak belirtilmektedir (Yücel, 2021).

Uzun-Kısa Dönem Etkileri

Mekânsal dağılımların spesifikasyonunun varlığına dair hipotezleri test etmek amacıyla birden fazla tahminler kullanılabilir. Bu kapsamda, kullanılan tahminlerin hatalı sonuçlara yol açabilmesi nedeniyle farklı modellerdeki değişkenlerin etkisinin kısmi türevinin alınması dinamik mekânsal modellerin varlığının tahminine dair daha geçerli sonuçlar verebilmektedir. Bu durumda, R bileşeni, kesişim ve hata terimlerini ifade etmek üzere dinamik etkilere sahip mekân-zaman modelinin notasyonu

$$y_t = (I - \rho W)^{-1}(\tau I + \eta W)Y_{t-1} + (I - \rho W)^{-1}(X_t\beta + WX_t\theta) + R$$

şeklinde yeniden yazılması durumunda mekânsal ağırlık matrisinin

ilk terimindeki açıklayıcı değişkenin (X) *k'inci* açıklayıcı değişkenine göre bağımlı değişkenin (Y) birim N 'ye kadar olan değişkenlerin kısmi türevleri alınmış notasyonu

$$\left[\frac{\partial Y}{\partial X_{ik}} \dots \frac{\partial Y}{\partial X_{Nk}} \right]_t = (I - \rho W)^{-1} [\beta_k I_N + \theta_k W]$$

şeklinde ifade edilmektedir. Alınan kısmi türevler, belirli bir konumdaki belirli bir açıklayıcı değişkendeki değişimin, “kısa dönemde” diğer tüm birimlerin bağımlı değişken üzerindeki etkisini göstermektedir. Benzer şekilde “uzun dönem” etkileri

$$\left[\frac{\partial Y}{\partial X_{ik}} \dots \frac{\partial Y}{\partial X_{Nk}} \right] = [(1 - \tau)I - (\rho + \eta)W]^{-1} [\beta_k I_N + \theta_k W]$$

şeklinde belirlenmektedir.

Kısa dönem ve uzun dönemleri belirleyebilmek amacıyla yapılan işlemlerin sağ tarafında zaman bağlamının (t) olmaması dolaylı-doğrudan etkilerin zaman bağlamından etkilenmediği şeklinde açıklanabilmektedir. Ek olarak, kısa dönemde, $\rho = 0$ ve $\theta_k = 0$ olması durumunda kısa dönemde dolaylı (mekânsal) etkilerinin olmadığı ve uzun dönemde, $\rho = -\eta$ ve $\theta_k = 0$ olması durumunda uzun dönemde dolaylı (mekânsal) etkilerin olmadığı şeklinde yorum yapılabilir. Mekânsal etkileşimi tanımlayabilmek amacıyla kısa ve uzun döneme ait notasyondaki ifadelerde belirli parametrelere kısıtlar ($\theta = 0$ olması durumunda tüm açıklayıcı değişkenler için doğrudan ve dolaylı (mekânsal) etki arasındaki oranın eşitlenmesi gibi) getirilmesi sorun oluşturabilmektedir. Öte taraftan kısa ve uzun dönem modellerine; $\rho = 0$ kısıtlamasının getirilmesi, $(I - \rho W)^{-1}$ matrisinin kısa dönem dolaylı (mekânsal) etkilerinin yalnızca θ parametresine bağımlı olan bir özdeşlik matrisine dönüşmesi nedeniyle sorun olabilmektedir. Bu durum, modele ilişkin kısa dönemde esneklik kaybı yaşatabilmekteyken, kısa dönem üzerine çalışma yapılması durumunda sapmalı ve tutarsız sonuçlar verebilmektedir. Ek olarak mo-

dellere, $\eta = -\tau\rho$ kısıtlamasının getirilmesi, dolaylı (mekânsal) etki ile belirli bir açıklayıcı değişkenin doğrudan etkisi arasındaki oranın sabit kalabilmesini sağlayabilmektedir. Başka bir ifadeyle, aralarındaki oran kısa dönemde herhangi bir değişken için yüzde x (%x) kadar olması durumunda uzun dönemde de yüzde x (%x) kadar olmaktadır. Öte taraftan modellere, $\eta = 0$ kısıtlamasının getirilmesi, modellerde kısmi esneklik kaybına neden olabilmekteyken, modelin etkilerinin tahminine herhangi bir etkide bulunmamaktadır. Çevresel sürdürülebilirlik politikalarının belirlenmesi aşamasında uzun dönemde politika süreçlerinin dengeye ulaşabilmesi ve ilgili politikaların siyasi-kültürel-ekonomik etmenlerden dolayı sekteye uğrayabilmektedir. Bu kapsamda, uzun dönem mekânsal etkilerinin yanı sıra kısa dönem mekânsal etkilerini de analiz süreçlerine dahil eden dinamik mekânsal panel veri yaklaşımı, tutarlı-sapmasız sonuçlar verebilmesi nedeniyle süreçlerin tasarlanması ve yorumlanmasında kapsamlı değerlendirmeler yapılmasına olanak sağlamaktadır.

4. SONUÇ

Ülkelerin, ulusal düzeyde temiz üretim bilincinin sağlanması ve uygulamaya geçilmesi için çevresel kapasitenin oluşturulması kapsamında paydaşlar arasındaki eko-verimlilik uygulama adımlarına ilişkin kavram bilincinin, bilgi paylaşım ağlarının, iş birliklerinin, finansal mekanizma desteklerinin ve toplumsal-politik reformların oluşturulması-geliştirilmesi gerekmektedir. Ulusal düzeyde eko-verimlilik uygulamaları yüksek oranda katılım ve destek ile başarıya ulaşılabilir. Bu kapsamda, eko-verimlilik uygulamalarının ulusal düzeyde toplumsal farkındalık oluşturularak, aşağıdan yukarıya doğru işletilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte, süreç bazen yerel / kültürel nedenlerden ötürü aşağıdan yukarıya akış göstermek yerine yukarıdan aşağıya doğru da gelişebilmektedir (Ghisellin ve diğerleri, 2016). Ülkelerin sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşılmasında küresel ölçekte başlayan yeni büyüme modeli arayışlarıyla birlikte “yeşil büyü-

me” kavramı önem kazanmakta ve üretim sektörlerinde temiz-üretim ve eko-verimlilik ile hem çevrenin korunması hem de rekabetçiliğin artırılması mümkün görülmektedir. Eko-verimlilik, endüstriyel sürdürülebilirlik sağlanması ve ulusların sürdürülebilir kalkınmasının yönetilmesinde yardımcı olan kilit-stratejik bir alan olarak görülürken, elde edilen kazanımların orta-uzun vadede maliyet tasarrufu ve ürünlerin / hizmetlerin inovasyonunda kalite ve artış kazandırması açısından ekonomik faydaları, kaynak verimliliği ve atık emisyonlarının azaltılması vb. gibi kazanımlar açısından çevresel faydaları ve bireylerin refah ve yaşam kalitesinde artış yaşanmasına destek olabilmesi açısından toplumsal faydaları içermektedir. Bu durumda, son yıllarda yaşanan küresel ekonomik-çevresel krizler nedeniyle sektörel üretim-hizmet yönetimleri çevresel sürdürülebilir sistemlere entegre edilerek ve sınırdaşlık ilişkileri gözetilerek kaynak tüketiminin minimize edilmesi ve çevresel etkisi az olan mal-hizmetlerin üretilmesi gerekmektedir.

Sanayileşme ile birlikte sektörel üretkenlik artışı sağlanmaya çalışılırken, üretim girdisinde kullanılan hammaddelerin yüksek düzeyde kullanılması, kıt kaynak tüketimini artırmaktadır. Ülke bazında uygulanan eko-inovatif faaliyetler, uzun vadeli teknolojik ve ticari sürdürülebilirliğe katkıda bulunabilmektedir (Fernando ve Xin, 2017). Toplum yapısında hem teknolojik hem de tüketim modellerinde yenilikler yapılması gerekliliği eko-inovasyonun önemini ortaya çıkarmaktadır. Ulusal-yerel düzeyde eko-inovasyonlara yatırımların artırılması, çevresel düzenlemenin rolüne daha fazla önem verilmesini gerektirmekteyken, eko-inovasyon daha rekabetçi ve çevresel açıdan sürdürülebilir kalkınma arayışında önemli bir rol oynamaktadır. Çevresel düzenlemeler, maliyet artırıcı faktör olarak görülmesine rağmen ekonomilere pazar rekabetinde avantaj sağlayabilmektedir (Porter, 1991). Bu durum, daha az inovatif faaliyette bulunan ekonomilerin, eko-inovasyonu üretim maliyetlerini düşürmek ve minimum çevre standartlarına uyum sağlamak için bir etmen olarak kabul etmesi ve daha yüksek inovatif faaliyette bulunan ekonomilerin yeni pazarlara girebilmek için eko-

inovasyonu benimsemesi olarak kanıtlanabilmektedir. Bu kapsamda, eko-inovasyon uygulamaları yeni süreç ve ürünlerde tasarrufla birlikte ekolojik / ekonomik verimliliği getirerek, ülke ekonomilerine bir çözüm yolu sunabilmektedir. Ekonomik büyümeye odaklanma eğilimiyle ortaya çıkan olumsuz yan etkilerin (kaynak azalması/tükenmesi, çevre kirliliği ve sosyal adaletsizlik) giderilmesinde sınırdaşlık ilişkileri gözetilerek eko-inovasyonun gelişiminin nicel olarak ortaya çıkarılması ve sürdürülebilir kalkınma planlarının içine eko-inovasyon stratejilerin dâhil edilmesi gerekmektedir

Ekonometri literatürün alt dalı olarak gelişen mekânsal ekonometri, bölgesel-kentsel düzeyde yaşanan değişimlerin ekonometrik modellere uygulanmasıyla birlikte ortaya çıkmakta ve çevresel sürdürülebilirliğin ülke-bölge-kent boylamında ölçülmesinde sınırdaşlık ilişkisine sahip konumların (ülke / kent / bölge) benzer politikalar benimseyebilmesi nedeniyle daha tutarlı sonuçlar verebilmektedir. Matematiksel verilerin mekânsal / coğrafi boyutuna anlam kazandırabilen mekânsal ekonometrik yöntemler, bölgesel-konumsal verilerin modellenmesine, uygun spesifikasyonun belirlenmesine, hipotezlerin test edilmesine ve tahmin edilmesine olanak sağlamaktadır (Anselin 1988: 10). Bu kapsamda son dönemlerde, sınır ilişkilerinin önem kazanması, komşuluk ilişkilerine özgü ortak sosyo-ekonomik politikaların belirlenmesi nedeniyle kuramsal ekonometrik modellemelerine karşın mekân-zaman sürecini analize dâhil eden mekânsal ekonometri yöntemi, çevresel sürdürülebilirlik düzeyinin konum bazlı belirlenmesinde önem kazanmaktadır. Konum bazlı çevresel sürdürülebilirliğin belirlenmek istenmesinde, zaman içinde her bir mekânsal birim üzerindeki gözlemler arasındaki serisel bağımlılığın bulunması, zamanın her noktasındaki gözlemler arasındaki gözlemler arasındaki mekânsal bağımlılığın bulunması, gözlemlenemeyen mekânsal ve/veya zaman dönemine özgü etkilerinin bulunması, mekân ve /veya zaman yapılarının gecikmesi alınmasıyla birlikte daha fazla bağımsız değişkenlerin içselliği içermesi nedeniyle mekân-zaman boyutlu dinamik yapıdaki modellemeler,

mekânsal yayılma etkilerin incelemesinde daha tutarlı sonuçlar verilmektedir. Dinamik süreci içermeyen (statik) mekânsal panel veri modelleri, çevresel sürdürülebilirliği etkileyen faktörlerin yalnızca uzun dönem etkilerini tahmin etmekteyken, dinamik süreci içeren mekânsal panel veri modelleri kısa dönem etkilerin de tahmin sürecine dâhil edilmesini sağlamaktadır. Uzun dönemde yaşanan şoklar politika süreçlerinin dengede bir yapı sergilemesine neden olarak çevresel sürdürülebilirliğin tutarlı bir şekilde belirlenmesi olanak sağlamamaktadır. Mekânsal ilişki temel alınarak oluşturulan çevresel sürdürülebilirlik çalışmalarına, kısa dönemdeki şoklarında dâhil edilmesi kapsamında sonuçlar tutarlı bir şekilde elde edilerek dönemsel etkilerinin belirlenmesi kolaylaşmaktadır.

Mekânsal panel veri modellerinin bağımlı-bağımsız değişkenlerin gecikmelerin alınmasıyla birlikte oluşturulan dinamik mekânsal panel veri modelleri, statik modellerin aksine doğrudan ve dolaylı etkilere ait sonuçları göstererek daha kapsayıcı sonuçlar vermektedir (Yücel, 2021). Doğrudan etkiler baz alınan konumdaki çevresel sürdürülebilirlik faktörlerinin, çevresel sürdürülebilirliğe olan etkisini ifade etmekteyken; dolaylı etki ise komşuluk ilişkisinin bulunduğu konumlardaki çevresel sürdürülebilirlik faktörlerinin baz alınan konumdaki çevresel sürdürülebilirliğe etkisini göstermektedir. Mekânsal etkilerin gözetilerek çevresel sürdürülebilirliğin belirlenmesi aşamasında hem mevcut konumdaki hem de komşuluk ilişkisinin bulunduğu konumdaki değişimleri gösterebilmesi ve kısa dönemdeki şokları da sürece dâhil edilmesine olanak sağlaması nedeniyle dinamik mekânsal panel veri modelleri önem kazanmaktadır.

Küreselleşme ile birlikte birbiriyle iç içe geçen piyasa yapıları ekonomik yapının yanı sıra sosyal, toplumsal ve çevresel değişkenler üzerinde de etkili olmaktadır. Bu kapsamda, ülkesel-bölgesel-kentsel bazdaki değişkenler arasındaki ilişki yapılarının panel veri yöntemleriyle ortaya çıkarılmasında, istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler olmasına rağmen dinamik mekânsal etkileri ele alan panel veri modellerinin

kullanılmamasından dolayı, ilişkilerin anlamsız olduğuna dair hatalı bulgular elde edilebilmektedir. Sonuç olarak, sınırdaşığa sahip olan konumlar (ülkeler-bölgeler-kentler) kalkınma açısında rekabet edebilmek amacıyla benzer politikalar sergileyebilmesi nedeniyle çevresel sürdürülebilir politikalarını (eko-verimlilik ve eko-inovasyon) belirlenmesi aşamasında dinamik mekânsal panel veri modellerlerinin kullanılması daha tutarlı-kapsayıcı çıkarımların belirlenmesine imkân sağlamaktadır.

Environmental Sustainability, Sustainable Development, Dynamic Spatial Panel Data

Abstract: The acceleration of the use of raw materials (resources), the increase in energy use, and the change in consumption levels and individual habits as a result of globalization, which emerged with the transition to mass production, are the basis of environmental degradation. The fact that the negative effects on the environmental structure are in direct / indirect relationship with certain costs-expenditures in the country economies causes the economies of the country to enter an unsustainable growth trend process with industrialization. Although both local and global effects on the environmental pollution factors related to the countries come to the fore; within the scope of global effects, it is important to reveal the effects of neighborly relations first. For this reason, it is necessary to use models that reveal the effect of spatial relations in order to evaluate environmental sustainability by taking into consideration the neighborhood relations. Within the scope of the article, it is aimed to emphasize the necessity of dynamic spatial panel data method in environmental sustainability evaluations by emphasizing the importance of both dynamic effects and spatial effects in the modeling phase in the conceptual framework of environmental sustainability. It is shown that consistent and non-deviating results can be obtained by using the dynamic spatial panel data approach, as environmental sustainability policies are affected by neighborhood relationships and the periodic (short-long) impact level changes in the process.

Keywords: Environmental Sustainability, Sustainable Development, Dynamic Spatial Panel Data.

Kaynaklar

Anselin, L. (1988), **Spatial Econometrics: Methods and Models**, Boston: Kluwer Academic.

Anselin, L., J. Le Gallo, J. and H. Jayet (2008), “Spatial Panel Econometrics”, in **The Econometrics of Panel Data**, Berlin: Heidelberg, pp.625-660.

Arellano, M. (2003), **Panel Data Econometrics**, Oxford University Press.

Arundel, A. and R. Kemp (2009), **Measuring Eco-Innovation**.

Baltagi, B. H. (2005), **Econometric Analysis of Panel Data**, Chichester: John Wiley and Sons Ltd (3rd Edition).

Barduchi, C., F. P. S. Falguera, S. C. De Oliveira Gobbo and E. B. Mariano (2020), “Economic, Political and Technological Aspects of Development and Eco-Efficiency: A Global Quantitative Analysis” in **International Congress on Engineering and Sustainability in the XXI Century** (pp. 552-567). Springer, Cham

Boons, F. and M. Wagner (2009), “Assessing the Relationship between Economic and Ecological Performance: Distinguishing System Levels and the Role of Innovation”, **Ecological Economics**, 68 (7): 1908-1914.

Cameron, A. C. and P. K. Trivedi (2005), **Micro-econometrics: Methods and Applications**, Cambridge University Press.

Darmofal, D. (2006), “Spatial Econometrics and Political Science”, **Society for Political Methodology Working Paper Archive**: <http://polmeth.wustl.edu/workingpapers.php>.

Debarys, N. C. Ertur and J. P. Le-Sage (2012), “Interpreting Dynamic Space-Time Panel Data Models”, **Statistical Methodology**, 9 (1-2): 158-171.

Dereli, M., E. Z. Boyacıoğlu ve M. K. Terzioğlu (2019), “İklim Değişikliği ve Turizm Sektörü Arasındaki İlişkinin Dinamik Panel Veri Analizi ile İncelenmesi”, **Türk Turizm Araştırmaları Dergisi**, 3 (4): 1228-1243.

WBCSD: Dünya Sürdürülebilir Kalkınma İş Konseyi (2006), **Eco-**

efficiency: Learning Module, Geneva.

EIO: Eko-İnovasyon Gözlemevi (2012), **Europe in Transition: Paving the Way to a Green Economy through Eco-Innovation**, European Commission.

OECD: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (2012), **The Future of Eco Innovation: The Role of Business Models in Green Transformation**, OECD European Commission, Nordic Innovation Joint Workshop.

OECD: Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (2009), **Green Growth: Overcoming the Crisis and Beyond**, OECD Publishing, pp.15-21.

Elhorst, J. P. (2003), "Specification and Estimation of Spatial Panel Data Models", **International Regional Science Review**, 26 (3): 244-268.

Elhorst, J. P. (2010), "Applied Spatial Econometrics: Raising the Bar", **Spatial Economic Analysis**, 5 (1): 9-28.

Elhorst, J. P. (2014). **Spatial Econometrics: from Cross-sectional Data to Spatial Panels**", **Heidelberg: Springer**, 479: 480.

Fernando, Y. and W. X. Wah (2017), "The Impact of Eco-innovation Drivers on Environmental Performance: Empirical Results from the Green Technology Sector in Malaysia", **Sustainable Production and Consumption**, 12: 27-43.

Fussler, C. and P. James (1996), **Driving Eco-innovation: A Breakthrough Discipline for Innovation and Sustainability**, Financial Times / Prentice Hall.

Getis, A. and J. Aldstadt (2004), "Constructing the Spatial Weights Matrix Using a Local Statistic", **Geographical Analysis**, 36 (2): 90-104.

Ghisellini, P., C. Cialani and S. Ulgiati (2016), "A Review on Circular Economy: The Expected Transition to A Balanced Interplay of Environmental and Economic Systems", **Journal of Cleaner Production**, 114: 11-32.

Gumprecht, D. (2007), **Spatial Methods in Econometrics** (Doctoral dissertation, WU Vienna University of Economics and Business).

Jo, J. H., T. W. Roh, S. Kim, Y. C. Youn, M. S. Park, K. J. Han and E. K. Jang (2015), "Eco-innovation for Sustainability: Evidence from 49 Countries in Asia and Europe", **Sustainability**, 7 (12): 16820-16835.

Le Gallo, J. (2002), "Econométrie Spatiale: L'autocorrélation Spatiale Dans Les Modèles de Régression Linéaire", **Economie Prevision**, (4): 139-157.

Le Sage, J. P. (1999), “The Theory and Practice of Spatial Econometrics”, University of Toledo, Toledo, Ohio, 28 (11).

Le Sage, J. P. and R. K. Pace (2014), “The Biggest Myth in Spatial Econometrics”, **Econometrics**, 2 (4): 217-249.

Mota, R. and D.Scott (2014), Education for Innovation and Independent Learning, Elsevier.

Pezzey, J. (1989), **Economic Analysis of Sustainable Growth and Sustainable Development**, Washington: World Bank, DC (EUA), Environment Dept.

Porter, M. E. and C. Van der Linde (1995), “Toward a New Conception of the Environment-Competitiveness Relationship”, **Journal of Economic Perspectives**, 9 (4): 97-118.

Schiederig, T., F. Tietze and C. Herstatt (2012), “Green Innovation in Technology and Innovation Management: An Exploratory Literature Review”, **R and D Management**, 42 (2): 180-192.

Terzioğlu, M. K., M. A. Yücel, S. Demirkıran ve D. Acaroğlu (2020), “Kentsel İnovasyonun Kentleşme Üzerine Mekânsal Etkisi”, **İDEALKENT**, 11 (30). DOI: 10.31198/idealkent.683583

Verspagen, B. (1997), “Measuring Inter-sectoral Technology Spillovers: Estimates from the European and US Patent Office Databases”, **Economic Systems Research**, 9 (1): 47-65.

Yücel, M. A. (2021). **Sürdürülebilir Kalkınma Çerçevesinde Eko-Verimlilik ve Eko-İnovasyon: Dinamik Mekânsal Panel Veri Analizi** (Yüksek Lisans Tezi), Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ekonometri Anabilim Dalı.

Effect of the Exchange Rate and Oil Price on the *Borsa İstanbul* Industrial Index: Co-integration and Causality Analysis

Serpil Sümer¹

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi / Submitted: 23.01.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 17.03.2021

Yayın Tarihi / Online Publication: 31.05.2021

Abstract: Industry is important for development and sustainability. Countries attach importance to industrialization in order to reduce their foreign dependency and gain competitiveness. It is expected that companies which competitiveness has increased with industrialization will have a positive effect on the national economy and financial markets. The raw materials used in the production process of the enterprises whose main activity is based on industry and the supply of these raw materials are among the issues that should be taken into consideration in industrial production. In this study, the relationship between oil price, exchange rate and *Borsa İstanbul* Industrial Production Index has been examined. In the study, Johansen co-integration and Granger causality tests were carried out using secondary data for the period January 2000 - September 2020. The results of the Johansen co-integration test; imply that there is a co-integration relationship between variables. The results of Granger causality test; imply that there is a bidirectional causality relationship between *Borsa İstanbul* Industrial Production index and exchange rate, and a racket effect causal re-

relationship between Borsa Istanbul Industrial Production index and oil price. In addition, it is concluded that there is no causal relationship between exchange rate and oil price. The findings about the relationship between the oil price and exchange rate of the industry, which has an important place in terms of economic growth and competition, is the contribution of this paper to the existing literature.

Keywords: Oil Prices, Exchange Rate, Causality, Co-integration.

JEL Codes: F31, G10

1. INTRODUCTION

Oil is a trade good that is used as a basic input in many production processes. In the event of possible fluctuations, uncertainty, or any risk in the oil price, oil-exporting and oil-importing countries are both affected. For oil-exporting countries, a possible increase in the oil price causes an increase in the country's income, and a fall in oil prices causes a decrease in the country's income (Baimaganbetov et al. 2019: 2). The continuation of the increase in the oil price for a certain period will create a current account surplus for an oil-exporting country and a current account deficit for an oil-importing country. An increase in the distribution of wealth in a country with a current account surplus leads to different portfolio preferences (Golub, 1983: 577). Different portfolio preferences are also expected to affect financial markets, which have an important place in the country's economy.

The exchange rate is an economic indicator that has an important place in the field of finance and in the global economic market. Governments and enterprises evaluate their purchasing power by considering different currencies before trading and investing (Wang et al. 2020: 1). There is a deep-rooted theoretical connection between the international oil price and the US dollar exchange rate (Tiwari and Albulescu, 2016: 272). This is because the connection between oil prices and exchange rate requires multiple macroeconomic interactions. At least three countries are in interaction in oil trade, including the oil-

exporting country (particularly OPEC and other oil-exporting countries), the importing country for using the oil in industry, and the country that owns the currency used in the oil trade (Krugman, 1980:1). Despite the oil production occurring in Turkey, it is inadequate at meeting its oil consumption needs. For this reason, oil is imported in line with the oil requirements. This oil importation incorporates Turkey within a global interaction.

In this study, based on the connection between oil price, exchange rate, and industry, the relationship between oil price, exchange rate, and Borsa Istanbul Industrial Production Index closing prices has been examined. First of all, the data to be used in the study were compiled and made ready for analysis. The relationship between oil price, exchange rate, and the Borsa Istanbul Industrial Production Index was then tested with Granger causality and Johansen co-integration analysis. Finally, the correlation between the variables used in the study was examined. As a result of the Johansen co-integration test, it was concluded that there is a co-integration relationship between the variables. As a result of the Granger causality test, it was concluded that there is a bidirectional causality relationship between the Borsa Istanbul Industrial Production Index and the exchange rate, and there is a unidirectional causality relationship between the oil price and the Borsa Istanbul Industrial Production Index. In addition, it was concluded that there is no causality relationship between the exchange rate and oil price. When the correlation between variables was examined, it was concluded that the relationship between all variables is positive and the interaction between the Borsa Istanbul Industrial Production Index and the exchange rate is strong.

2. LITERATURE REVIEW

With industrialization, which has an important place in the economy of the country, it is expected to increase welfare with development. In the 1980s, industrialization activities began in Turkey and any deci-

sion made about the economy both nationally and on a global scale was planned to finalize the process of industrialization (Dalgıç, 1996). The Borsa Istanbul Industrial Production Index, which started to be calculated in 1990, has been one of the steps taken in the industrialization process. The Borsa Istanbul Industrial Production Index is calculated on the basis of the changes in the stock prices of 161 companies operating only in industry.

As a non-renewable energy resource, oil is a trade good that has a striking effect on the world's countries. Economic slowdowns in developing countries, trade deficits, high inflation, and uncertain investment environments have been generally attributed to sudden and large fluctuations in oil prices (Bhattacharya and Bhattacharya, 2019: 15). Oil, used in many areas such as transport and energy, is important for Turkey.

The U.S. dollar is used as the currency in international markets for transactions. The use of dollars in international trade is valid for many products. Most countries use the dollar as the currency in oil exports. For this reason, a causal relationship is expected between oil prices and exchange rates (Din, Jin, and Ying, 2020: 117). Since Turkey is an oil-importing country, it is expected that there is a causal relationship between Turkish industry, oil prices, and the exchange rate.

There are many studies in the literature on oil price, exchange rate, and stock certificates. When these studies are examined, it is seen that most have addressed oil price-exchange rate or oil price-exchange rate-stock certificates. Causality and co-integration analysis have been generally used in these studies (Nurmakhanova and Katonova, 2019; Jung et al. 2020; Musa et al. 2020; Hussin et al. 2012).

Jung et al. (2020) stated that there is a bidirectional causality relationship between oil price and the US dollar exchange rate, and this relationship is from the exchange rate to the oil price. Nguyen, Nguyen, and Nguyen (2020) concluded that oil price has a positive effect on the Vietnam Share Indices, while the exchange rate has a negative

effect. Bal and Rath (2015) found that there is a nonlinear bidirectional causality relationship between exchange rate and oil price in China and India. In China and India, the price of oil affects the exchange rate in a non-linear way, regardless of exchange rate regimes.

Zolfaghari and Sahabi (2020) investigated the effect of oil price and exchange rate on stock profits. They selected developing countries in the Middle East that export oil in their study, including Kuwait, the United Arab Emirates, Qatar, Bahrain, Saudi Arabia, and Iran. They first investigated the acceleration gain of the stock markets of the countries included in the study according to the momentum transaction volume. They concluded that according to the momentum-trading volume strategy, there is a significant acceleration gain in all exchanges in the short term (3 months), middle term (6 months), and long term (12 months). After determining the existence of momentum profit, the relationships between the exchange rate, oil price, and index profits of these countries were analyzed with the Markov switching approach. Based on their use of the momentum strategy to evaluate whether stock profits are affected by oil and exchange rates, they concluded that momentum strategy profits can be explained by a series of lagged macroeconomic variables, especially oil prices and the exchange rate.

In analysis conducted using weekly data between 2015 and 2019, Gulhan (2020) concluded that there is a causality relationship between the gold price and the Borsa Istanbul100 index, oil price, and exchange rate. Furthermore, a bidirectional relationship was found between the oil price and Borsa Istanbul100 index as a result of co-integration and vector auto-regression analysis.

Karadaş and Koşaroğlu (2020) examined the effect of oil price and exchange rate on agricultural products for the period of January 2010-December 2019 with the help of the Gregory-Hansen co-integration test. As a result of their tests, they concluded that the exchange rate has a positive effect on agricultural products. They also found that agricultural product prices are positively affected by agri-

cultural product imports and negatively affected by exports of agricultural products.

Ağazade (2020) examined the relationship between the oil price of January 1995-October 2016 and the exchange rate of Kazakhstan using the autoregressive distributed lag bound test approach. As a result of that analysis, it was concluded that there is a long-term relationship between the exchange rate index and the oil price, but this long-term relationship does not affect real exchange rate variables in the same direction.

Uğur and Bingöl (2020) examined the direction of the relationship between the stock price and the exchange rate for the period between January 4, 2000, and August 25, 2017, by using frequency distribution causality analysis. As a result of the frequency distribution causality analysis, they concluded that the direction of causality is from stock to exchange rate. They stated that there is a causality relationship between the exchange rate and the price of stocks traded in selected Borsa Istanbul indices.

Çıtak and Kendirli (2019) investigated the effect of oil prices on the Borsa Istanbul All Index and the exchange rate with autoregressive distributed lag bound test co-integration analysis. As a result of the autoregressive distributed lag bound test co-integration analysis performed using monthly data between 2010 and 2019, they stated that a negative or positive change in oil prices does not affect the exchange rate and stock prices in the index in the long run. In addition, they concluded that there is no direct asymmetric transfer between the oil variable and other variables included in the study, and that a fluctuation in oil price does not affect the exchange rate or stock price.

Baimaganbetov et al. (2019) investigated the relationship between oil price and exchange rate with the help of panel data analysis. In their study, they used 2003-2017 monthly data of ten oil-exporting developing countries. As a result of Westerlund panel co-integration analysis, they concluded that the exchange rate of developing oil-

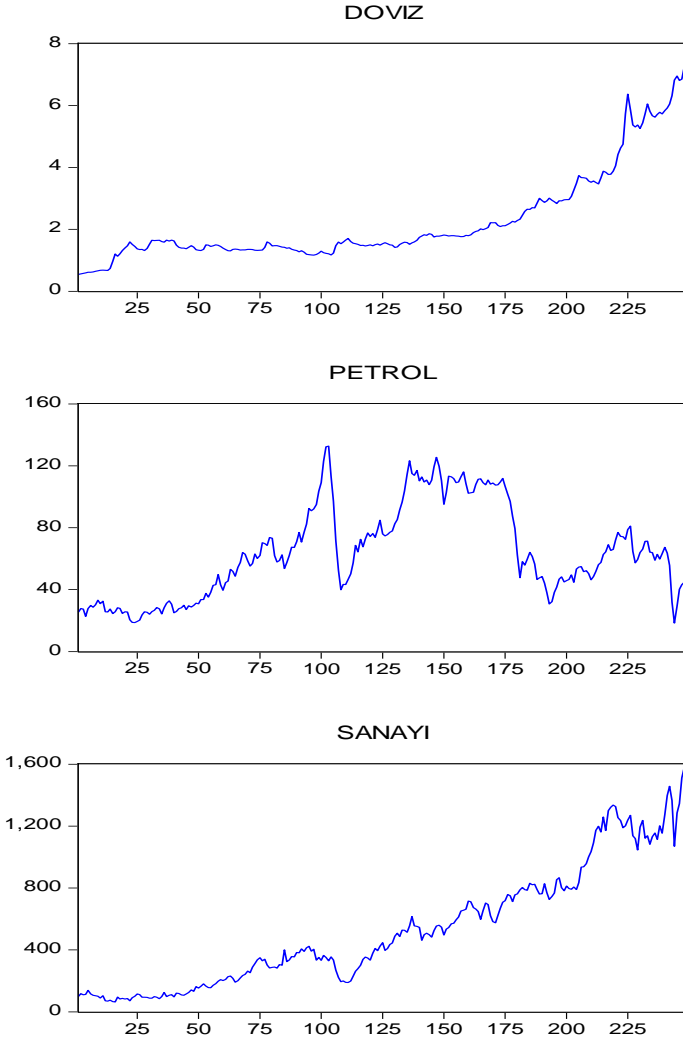
exporting countries is affected by the developments in the oil price.

Bayramoğlu et al. (2019) investigated the relationship between the exchange rate and oil price by causality analysis. In their study, the data of oil price and exchange rate for the period of January 2012-August 2018 were tested using average causality, causality in variance, and asymmetric causality analyses. It was found that there is no linear relationship between exchange rate and oil price. They also concluded that there is a causality relationship from positive shocks in the exchange rate to negative shocks in the oil price, and, finally, according to the results of the asymmetric causality analysis, there is causality from oil price volatility to exchange rate volatility.

Nurmakhanova and Katenova (2019) investigated the relationship between stocks, exchange rates, and oil prices using monthly data on stocks, exchange rates, and oil prices of Kazakhstan for the period of October 2007 - December 2017 with Granger causality and Johansen and Juselius co-integration tests. According to their Granger causality test results, exchange rates and stock prices are affected by oil prices. The authors created binary and multiple equations between variables. As a result of the co-integration analysis carried out by taking the equations into account, they concluded that there is no long-term relationship for equations consisting of two variables, but there is a long-term relationship for multivariate equations. In addition, the authors stated that, in line with the findings of their study, policy-makers should take into account the effects of the exchange rate on the financial market while achieving exchange rate policy targets in Kazakhstan.

In this literature review, it has been found that there are many studies examining the relationship between oil and the exchange rate. In these studies, the relationship between variables has generally been examined by causality and co-integration analysis. However, no study directly examining the relationship between exchange rate, oil price, and the Borsa Istanbul Industrial Production Index has been found.

Figure 1. Data

Source: Author

3. OBJECTIVE AND METHOD

In this study examining the co-integration and causality relationship between exchange rate, oil price and the Borsa Istanbul Industrial Pro-

duction Index, January 2000-September 2020 was selected as the time frame. The Borsa Istanbul Industrial Production Index closing prices were compiled from www.investing.com, oil prices from www.eia.gov.tr (Energy Information Administration) and exchange rates (USD / TRY) from www.evds.com.tr (CBRT). PETROL, DOVIZ, and SANAYI codes have been used for variables in the analyses performed in the study. After the data were compiled and the natural logarithm was obtained, Johansen co-integration and Granger causality analyses were performed with the Eviews 8 package program and efforts were made to examine the relationship between variables. The structure of the variables to be used in the study is presented in Figure 1.

4. FINDINGS

The values of the series in a previous period may affect the values of the following period. Through unit root tests, information is obtained both about the long-term process of the series and about the stationarity of the series (Tari, 2010: 387). Even if there are long-term fluctuations in stationary series, since the series will take values around the same average, the current average will be preserved and will have an unchanging finite variance. The problem of spurious regression is also eliminated in the analyses that will be made. The replicated Dickey-Fuller test (autoregressive distributed lag bound test) is one of the frequently used unit root tests (Kutlar, 2017: 147-148). The results of this unit root test as performed in the present study are displayed in Table 1.

H_0 : There is a unit root in the series.

H_1 : There is no unit root in the series.

According to the replicated Dickey-Fuller unit root test analysis results presented in Table 1, the series that are not stationary at the same level have been made stationary by taking the first-level differences. All series have become stable at the same level.

Table 1. Dickey-Fuller Unit Root Test

Grade Level			
Variable	t-value	Possibility Value	Decision
PETROL	-2.340765	0,1601	H ₀ Approve
SANAYİ	-0.780582	0.8224	H ₀ Approve
DÖVİZ	-0.435441	0,8996	H ₀ Approve
First Difference			
Variable	t-value	Possibility Value	Decision
D PETROL	-11.15408	0.0000	H ₀ Rejection
D SANAYİ	-18.12646	0.0000	H ₀ Rejection
D DÖVİZ	-7.679732	0.0000	H ₀ Rejection

* 5 %, ** 10 % Level of Significance

Table 2. Calculating Lag Length

Lag Length	AIC
0	-7.306483
1	-7.536597
2	-7.574194 *
3	-7.573575
4	-7.524064

The Johansen co-integration test is a type of analysis that allows the estimation of all possible co-integration relationships between variables. The Johansen co-integration test was created based on the relationship between matrix rank and characteristic roots. In other words, it is an extended version of the Engle and Granger method with multiple equations (Kutlar, 2017: 62).

Before using the Johansen co-integration analysis, the lag length should be determined. Among the parameters used in the calculation

of the lag length, the *Akaike information criterion* is a frequently used information criterion (Işık at al. 2004: 336). The appropriate lag length calculated by considering the Akaike information criterion is presented in Table 2.

Table 3. Johansen Co-integration Test

Unlimited Co-integration Sorting Test					
[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]
r = 0	0.153061	84.23297	29.79707	0.0001*	H ₀ Rejection
r = 1	0.139394	44.36254	15.49471	0.0000*	H ₀ Rejection
r = 2	0.034130	8.334173	3.841466	0.0000*	H ₀ Rejection
[1]	[2]	[7]	[4]	[5]	[6]
r = 0	0.153061	39.87043	21.13162	0.0000*	H ₀ Rejection
r = 1	0.139394	36.02837	14.26460	0.0000*	H ₀ Rejection
r = 2	0.034130	8.334173	3.841466	0.0000*	H ₀ Rejection

- [1] Number of CE Assumed ▪ [2] Eigenvalue ▪ [3] Trace Statistics
- [4] 0.05, Critical Value ▪ [5] Probability Value ▪ [6] Decision
- [7] Maximum Eigenvalue Statistics

Maximum Eigenvalue Test shows 3 equations co-integrated at 0.05 levels.

* 1% level of significance

According to the lag length results presented in Table 2, the appropriate lag period for the Johansen co-integration analysis was determined as two because, at 2 lag, the Akaike information criterion has the highest absolute value. After deciding the lag length, the Johansen co-integration test was conducted. The hypotheses for the co-integration test were as follows:

H₀: There is no co-integration.

H₁: There is co-integration.

Test results are presented in Table 3. According to the analysis results presented in Table 3, there is at least one co-integrated vector as the 5 % critical test value for $r = 0$ is $29.79 < 84.23$ (the trace value is greater than the critical value). Since this situation is also valid for $r = 1$ and $r = 2$, it is concluded that there are three co-integrating equations at the 5% significance level. Thus, according to the results obtained, there is a long-term relationship between oil price, the Borsa Istanbul Industrial Production Index, and exchange rate, and the variables affect each other in the long term.

Regression analysis, which is frequently used in studies, determines the dependency relationships between variables. A dependency relationship existing between variables does not mean that there is absolute causality between the variables. Statistically, a tight relationship between variables indicates unity. The analysis to be conducted to obtain information about which variable affects another or whether the variables affect each other mutually is causality analysis. The causality test was developed by Granger in 1969. The Granger causality test gives the direction of the relationship between two variables (Tari, 2010: 436). The following hypotheses were established regarding Granger causality:

H_0 : There is no Granger causality.

H_1 : There is Granger causality.

Results of the Granger causality test performed with the PETROL, DOVIZ, and SANAYI variables are shown in Table 4. According to the Granger causality analysis results given in Table 4, no causality relationship could be established between the variables of oil price and exchange rate at 5 % and 10 % significance levels and hypothesis H_0 was accepted. A causality relationship was established between the Borsa Istanbul Industrial Production Index and the exchange rate at both 5 % and 10 % significance levels and hypothesis H_0 was rejected. A dual causality relationship has been established

between the Borsa Istanbul Industrial Production Index and the exchange rate. A unidirectional causality relationship at the 5% significance level was established between the Borsa Istanbul Industrial Production Index and the oil price. While the Borsa Istanbul Industrial Production Index is not the cause of the oil price, the oil price is considered to be the Granger cause of the Borsa Istanbul Industrial Production Index.

Table 4. Granger Causality Test

[1]	[2]	[3]	[4]	[5]	[6]
PETROL - DOVİZ	Granger	0.13533	0.7133	H0 Accept	—
DOVİZ - PETROL	Granger	2.4E-07	0.9996	H0 Accept	—
SANAYI - DOVİZ	Granger	3.72847	0.0547**	H0 Reject	↔
DOVİZ - SANAYI	Granger	5.27604	0.0225*	H0 Reject	↔
SANAYI - PETROL	Granger	0.05840	0.8092	H0 Accept	←
PETROL - SANAYI	Granger	4.75119	0.0302*	H0 Reject	←

- [1] Variables ▪ [2] Causality Test ▪ [3] F-statistics
- [4] Probability Value ▪ [5] Decision ▪ [6] Direction of Relationship

* 5 %, ** 10 % Level of Significance

Correlation is used to determine the relationship between two variables and its direction. Correlation takes a numerical value between -1 and +1. While negative and positivity terms are used to express the direction of the relationship, the correlation number indicates the strength of the relationship. The fact that the correlation number approaches 1 indicates the strong relationship between variables. The correlation analysis for the variables used in this study is presented in Table 5. According to Table 5, there is a positive correlation between all variables included in this study. A possible change in any variable will affect other vari-

ables positively. While the relationship between the exchange rate and oil price is weak, the relationship between the Borsa Istanbul Industrial Production Index and exchange rate was found to be strong.

Table 5. Correlation Table

	PETROL	SANAYI	DOVIZ
PETROL	1	0.5943	0.1612
SANAYI	0.5943	1	0.8089
DOVIZ	0.1612	0.8089	1

5. RESULT

With the development of industrial sector, production, competitiveness, and export income increase and the country's external dependence decreases. The expected increase in the performance of industrial companies also affects the stocks of companies. An increase in the performance of the company will ensure the value of the company's shares in the market, and this will increase the investors' expectations of earning profits from their investments. The currency used in oil and oil exports, which are basic inputs in industrial production, is among the important macroeconomic factors affecting industrial production.

In this study, the relationship between oil price, exchange rate, and the Borsa Istanbul Industrial Production Index has been examined. Johansen co-integration and Granger causality tests have been carried out using secondary data for the period of January 2000-September 2020. As a result of the Johansen co-integration test, it was concluded that there is a co-integration relationship between the variables.

Taking the differences of the non-stationary series and reducing them to stationary did not eliminate the long-term relationship between

the series. Thus, there is a relationship between the series in the long term. The co-integration test results of Baimaganbetov et al. (2020), Gülhan (2020), and Karadaş and Koşaroğlu (2020) show consistency with the results of this study. As a result of the Granger causality test, it was concluded that there is a bidirectional causality relationship from the Borsa Istanbul Industrial Production Index to the exchange rate, from the exchange rate to the Borsa Istanbul Industrial Production Index, and from the oil price to the Borsa Istanbul Industrial Production Index. This result is consistent with the findings of Çıtak and Kendirli (2019), Ağazade (2020), and Bayramoğlu et al. (2020). Although the US dollar is generally used as the currency in the oil trade, this study has concluded that there is no causality relationship between exchange rate and oil price. The lack of a causal relationship between the exchange rate and the oil price may be due to the fact that Russia in 2014, Iran in 2015, and Venezuela in 2017 were not using the US dollar as currency for oil exports. In addition, there is a positive correlation between all variables included in this study. While the relationship between oil price and exchange rate was weak, the relationship between the Borsa Istanbul Industrial Production Index and the exchange rate was found to be strong.

In this study, which was designed while considering the relationship between oil price, exchange rate, and industry, the relationship thought to exist between these variables was revealed. The feature that distinguishes this study from other studies in the same field is the investigation of the relationship between the oil price and exchange rate of industry, which has an important place in terms of economic growth and competition. The fact that such a study has not been conducted on the Borsa Istanbul Industrial Production Index in the literature before makes this study unique. Furthermore, for planning in the field of industry or economy, the oil price and exchange rate should be taken into consideration to achieve more effective results due to the relationship between them.

Döviz Kuru ve Petrol Fiyatının BİST Sınai Endeksi Üzerine Etkisi: Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi

Özet: Sanayi, kalkınma ve sürdürülebilirlik açısından önem taşımaktadır. Ülkeler dışa bağımlılığını azaltmak ve rekabet gücü elde etmek için sanayileşmeye önem vermektedir. Sanayileşme ile birlikte rekabet gücü artan şirketlerin ülke ekonomisi ve finansal piyasalar üzerinde olumlu bir etki oluşturması beklenmektedir. Ana faaliyet konusu sanayi üzerine kurulmuş işletmelerin üretim sürecinde kullandıkları hammaddeler ve bu hammaddelerin temin edilişi sanayi üretiminde göz önünde bulundurulması gereken hususlardan biridir. Bu çalışmada petrol fiyatı, döviz kuru ve BİST Sınai Endeksi arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışmada Ocak 2000 - Eylül 2020 dönemine ait ikincil veriler kullanılarak Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik testleri yapılmıştır. Yapılan Johansen eşbütünleşme testi sonucunda değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Granger nedensellik test sonucunda ise; BİST Sınai Endeksi ile döviz kuru arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu, BİST Sınai Endeksi ve petrol fiyatı arasında ise tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, döviz kuru ile petrol fiyatı arasında nedensellik ilişkisi bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ekonomik büyüme ve rekabet açısından önemli bir yere sahip olan sanayinin petrol fiyatı ve döviz kuru ile olan ilişkisinin araştırılması bu çalışmayı aynı alanda yapılan diğer çalışmalardan ayıran bir özelliğidir.

Anahtar Kelimeler: Petrol Fiyatları, Döviz Kuru, Nedensellik, Eşbütünleşme

Jel Kodları: F31, G10

References

Agazade, Ş. (2020), “Petrol Fiyatları ve Kazakistan Reel Döviz Kuru: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı, **BİLİG: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, 94: 217-248.

Baimaganbetov, S., Z. Zhetibayev, E. Alimkulova and U. Makhan-

betova (2019), “Oil Prices and Exchange Rate Relationship: Panel Data Analysis for Selected Oil Exporter Countries”, **Bulletin of Economic Theory and Analysis**, 4 (1): 1-11.

Bal, D. P. and B. N. Rath (2015), “Nonlinear Causality Between Crude Oil Price and Exchange Rate: A Comparative Study of China and India”, **Energy Economics**, 51: 149-156.

Bayramoğlu, M. F., A. Tay-Bayramoğlu and M. A. Ergün (2019), “Döviz Kuru ve Petrol Fiyatları Arasındaki İlişkinin Ortalamada ve Variansta Nedensellik Testi ile Analizi”, **BMIJ**, 7 (5): 2112-2123.

Bhattacharya, S. N., S. K. Jha and M. Bhattacharya (2019), “Dependence between Oil Price and Exchange Rate Volatility: An Empirical Analysis”, **Journal of Applied Economics and Business Research**, 9 (1): 15-26.

Çıtak, F. ve S. Kendirli (2019), “Petrol Fiyatlarının Döviz Kuru ve Hisse Senedi Getirileri Üzerindeki Asimetrik Etkisi: Türkiye Örneği”, **FESA: Finans, Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 4 (4): 643-658.

Dalğıç, A. (1996), “Türkiye’de Sanayileşme Süreci ve Sanayileşmenin Geleceği”, **Finans, Politik ve Ekonomik Yorumlar**, 603: 95-101.

Ding, H., Y. Jin, C. Qin and J. Ying (2020), “Tail Causality between Crude Oil Price and RMB Exchange Rate”, **China and World Economy**, 28 (3): 116-134.

Golub, S. S. (1983), “Oil Prices and Exchange Rates”, **The Economic Journal**, 93 (371): 576-593.

Gülhan, Ü. (2020), “Altın Fiyatları ile VIX Endeksi, BİST 100 Endeksi, Döviz Kuru ve Petrol Fiyatları İlişkisi: Ekonometrik Bir Analiz”, **Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi**, 11 (2): 576-591.

Hussin, M. Y. M., F. Muhammad, M. A. Hussin, and A.A. Razak (2012), “The Relationship between Oil Price, Exchange Rate and Islamic Stock Market in Malaysia”, **Research Journal of Finance and Accounting**, 3 (5): 83-92.

Işık, N., M. Acar ve B. Işık (2004), “Enflasyon ve Döviz Kuru İlişkisi: Bir Eşbütünlük Analizi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 9 (2): 325-340.

Jung, Y. C., A. Das, and A. McFarlane (2020), “The Asymmetric Relationship between the Oil Price and the US - Canada Exchange Rate”, **The**

Quarterly Review of Economics and Finance, 76: 198-206.

Karadaş, H. A. ve Ş. M. **Koşaroğlu** (2020), “Tarım Ürünleri Fiyatları, Ham Petrol Fiyatı ve Döviz Kuru İlişkisi: Türkiye İçin Eşbütünleşme Analizi”, **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 19: 515-526.

Kutlar, A. (2017), **Applied Time Series with Eviews**, İzmit: Umuttepe.

Krugman, P. R. (1980), “Oil and the Dollar”, **National Bureau of Economic Research**, 554: 1-20.

Musa, K. S., **R. Maijama’a**, **N. Muhammed** and **A. Usman** (2020), “Crude Oil Price and Exchange Rate Nexus: An Ardlle Bound Approach”, **Open Access Library Journal**, 7 (3): 1-24.

Nguyen, T. N., **D. T. Nguyen**, **D. T.**, and **V. N. Nguyen** (2020), “The Impacts of Oil Price and Exchange Rate on Vietnamese Stock Market”, **Journal of Asian Finance, Economics and Business**, 7 (8): 143-150.

Nurmakhanova, M., and **M. Katenova** (2019), “Are Stock Market and Exchange Rate Affected by Oil Price in Kazakhstan”, **International Journal of Engineering Business Management**, 11: 1-9.

Tarı, R. (2010), **Econometrics**, İzmit: Umuttepe.

Turkish Language Association (TLA), Received Access: 21.10.2020, <https://sozluk.gov.tr/>

Tiwari, A. K., and **C. T. Albuлесcu** (2016), “Oil Price and Exchange Rate in India: Fresh Evidence from Continuous Wavelet Approach and Asymmetric, Multi-Horizon Granger-Causality Tests”, **Applied Energy**, 179: 272-283.

Uğur, A. ve **N. Bingöl** (2020), “Hisse Senedi ve Döviz Kuru İlişkisinin Yönü: Türkiye Üzerine Bir Araştırma” **Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 13 (4): 624-636.

Zolfaghari, M., and **B. Sahabi** (2020), “The Impact of Oil Price and Exchange Rate on Momentum Strategy Profits in Stock Market: Evidence from Oil-Rich Developing Countries”, **Review of Managerial Science**, 1-43.

Higher Capacity with Limited Competence, Regional Development Agencies in Unitary States: The Case of the Emilia-Romagna¹

Aziz Tuncer²

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi / Submitted: 13.04.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 25.05.2021

Yayın Tarihi / Online Publication: 31.05.2021

Abstract: It is generally accepted that regional development policies and institutions in unitary states are shaped under potent influence of the center without leaving any room for peculiar characteristics of the regions. As introduction of regional development policies preconditions devolution of some power to sub-national administrative tiers, central governments seek to strictly control the process and restraint the regional competencies. Region of Emilia-Romagna and ERVET confronted with the same difficulties and experienced a policy learning process during which they incrementally discovered various methods and instruments of policy to diminish the influence of the central constraints. Upon the analysis of ERVET, this article claims that the national government would not necessarily be the sole determinant of the regional development policies as generally accepted. If RDAs efficiently integrate political, cultural, social and economic particularities of the region into its administrative structures and policies and create a regional consensus upon their priorities, it would become

1. This article is published as an extension of TÜBİTAK (The Scientific and Technological Research Council of Turkey), BİDEB-2219 Grant.

2. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, atuncer@sakarya.edu.tr

more likely that they can play a remarkable role to exploit more power than central government allocated, and they can become rather influential in shaping regional development.

Keywords: Regional Development, Regional Development Agencies, ERVET, Region of Emilia-Romagna, Italy.

1. Introduction of Region in Italy

Italian administrative system consistently preserved its unitary state form from its foundation in 1861 until the end of the Second World War. Following the war, the government introduced in 1948 a new constitution in which regions were defined as an administrative tier. The Constitution specified two different statuses for the regions; while one category was recognised as ordinary regions with no power; special regions would have some economic and administrative competencies (Kogan, 1975: 383; Loughlin, 2001: 215; Zariski, 1985: 69). 1970's was a period in which centralised structures confronted insurmountable difficulties in many countries including Italy. Italy, like many other countries, introduced some reforms to handle the negative consequences of centralisation by devolving some competencies, though limited, to regional / local authorities.

In that context, some of the central powers were delegated to ordinary regions as well in 1970. Article 117 of the Constitution empowered ordinary regions to exercise power on agriculture, housing, health, artisan production, vocational training and territorial development¹ (Putnam et al., 1983:57; Mazzonis 1996:132; Ciaffi, 2001: 117). However it must be noted that the devolved responsibilities were symbolic rather than essential. The central government for example did not devolve industrial policy to regional government; industrial policies were run by central state and regions had no say. Moreover, the central government imposed strict measures on the expenditure of transferred monies, hence regions were subjected to the tight control of national

government to deliver the funds to prescribed areas. In another saying regional authorities were required to act as a distributor in delivering the funds (Kogan, 1975: 392, 403; Zariski, 1985: 64; Dente, 1997: 181; Ieraci, 1998: 21; Garmise, 1995: 149; Cooke and Morgan, 1998: 118-119). In essence, the aim of this law was to reform central structures and enhance efficiency of central mechanism rather than substantially empowering regions (Keating, 1988: 185).

As one of the 20 regions in Italy, the region of Emilia-Romagna (RER) is located in central north of the country with a population of about 4.5 million. RER is a “third Italy”² region known by its high social capital, participative political culture and small and medium size enterprises (SMEs) dominated economy (Putnam et al., 1983: 63-64; Cooke and Morgan, 1994: 103).

Emilia-Romagna is endowed with a historically grown republican culture. Higher level of participation in various areas of public life is considered as a natural part of strong sense of citizenship. Moreover, group entitlements, rights and responsibilities have been valuable assets of Emilian political culture which grounded the rise on remarkable number of associations. The associations have functioned as a means to channelize individual opinions into public decision making processes and public authorities have regarded associations an important component of decision making processes. Consultative and inclusionary policy preferences of authorities have kept the spirit of participation alive that has facilitated to reach consensus concerning regional affairs (Putnam et al., 1983: 65-66; Amin, 1999: 395).

Following the introduction of the regions in Italian administrative system, PCI (Partita Comunista Italia) won the first election and formed the government in the region. The party adhered to republican culture and civic heritage of the region and hence contributed to the consolidation of the traditional associative patterns. The inclusionary method of the regional government helped to succeed in creating a coalition of development comprising of opposition parties,

local governments, associations, trade unions, universities and SMEs upon the principle of collective responsibility (Bellini, 1990: 110; Leonardi, 1990: 14; Cooke, 2001: 35). As the inclusionary policies produced outcomes serving to satisfy distinctive expectations, it rather enabled the regional government to get the support of voters such as the peasantry and agricultural workers, urban working class and urban entrepreneurial groups (Rinaldi, 2005: 244).

In unitary states, when the regional authorities undertake the responsibility for regional activities, they generally imitate the central government and reproduce a new centre at the regional level (Zariski, 1985: 75). The RER authorities, in contrast, preferred to establish a model complementary with its historical local polycentrism and consultation tradition. The governing party's ongoing allegiance to the regional tradition of associative politics allowed various parties and associations gather around a consensus that has functioned as the seed of "progressive government, social integration and entrepreneurial success" in the region (Bellini, 1990: 109:117).

2. Establishment of ERVET: A Node of Synergy with Negligible Competence (1973-1977)

Upon the 1970 law, regional governments gained the right to establish their own financial agency as "development and promotional board" (Bianchi and Giordani, 1993: 32). Accordingly, regional government of RER founded ERVET (Ente Regione Valorizzata Economic Territory) in December 1973 (Bellini, Giordani and Pasquini, 1990: 172; Bellini and Pasquini, 1998: 254). In spite of devolution of some responsibilities³, all regionally conducted activities depended on the central financial resources and were still subordinated to central administrative directives (Ieraci, 1998: 23). ERVET was allowed to undertake responsibilities related to physical development and infrastructure programmes. At the onset, ERVET as a financial agency focused on overcoming the inequalities in different parts of the re-

gion by bolstering new businesses in lagging areas. For this purpose new enterprises were encouraged by low cost of real estate, construction and promotion of basic physical infrastructure and some fundamental services (Mazzonis, 1996: 133; Amin, 1999: 393). The first programme directly implemented by ERVET was on cleaning of the Adriatic coast⁴ (Leonardi, 1990: 19).

Italy had a legalistic approach of administration that all the competences and responsibilities were defined strictly by law (Piattoni and Smyrl, 2003: 139; Mattei, 2004: 541). It was because of that from the very beginning, RER came up with formulas to find the loopholes in national legislation through inventive interpretation to create a wider room for their activities (Leonardi, 1990: 19). The establishment of ERVET in the status of public-private Company was designed by intention of going beyond the boundaries drawn for public organisations by the central government. The hybrid structure functioned as a means for regional government to handle the constitutional impediment and became more active in domains of regional development (Marzocchi, 2009: 45). ERVET was established as a financial agency; nonetheless, in practice it carried out researches and undertook projects upon the needs of the regional firms (Bellini, Giordani and Pasquini, 1990: 174).

As a RDA in a centralized state ERVET had just negligible competence and financial resources to undertake any considerable program to shape regional development. RER economy was composed of mainly artisan workshops and SMEs. Before the establishment of the ERVET, associations, as a platform enabling to form common targets and reach them collectively, were one of the key economic actors in the region. As strong associations were the peculiarity of the region (Russo et al., 2000: 70; Mazzonis, 1996: 132; Garmise, 1995: 148; Amin, 1999: 393), regional government took into consideration that legacy and included the associations and chambers as shareholders of ERVET (Bellini, 1990: 110; Cooke and Morgan, 1994: 109; Hei-

denrich, 1996: 408; Cooke and Morgan, 1998: 116: 125-127). The integration of associations into its structure contributed ERVET to compensate its lack of competence by providing formal and informal resources and to enable the agency to establish a strong linkage with small firms.

One of the impediments for the invigoration of RDAs in centralized states is limited and strictly controlled financial resources. In order to tackle financial deficiency, ERVET as a holding company allocated its 22 per cent share to the banking institutions, the federation of chambers and associations (Cooke and Morgan, 1998: 116, 125-127). The incorporation of the banking institutions provided a platform for the smooth relations between credit institutions and SMEs and the latter became able to easily reach financial resources. Without mobilizing increasing amount of regional financial sources, ERVET would have been doomed to failure regarding to achievement of the envisaged regional development targets.

Another hindrance in front of the RDAs to become an influential actor of regional development is the conflict which would emerge between the regional and local authorities. After the introduction of region in unitary states, local levels generally oppose to regional authorities on the basis of shared competencies (Zariski, 1985: 64, 75). Put it differently, local governments usually stand on the side of national government (Desideri and Santantonio, 1996: 97; Bellini, 1996: 71; Dente, 1997: 181) and they abstain from being an integral part of regional development policies. Likewise, Emilian local governments at the beginning were suspicious of the domination of regional government and hesitant in taking part in regional mechanisms. However, inclusionary policies of ERVET paved the way of cooperation and sub-regional tiers became an integral part of regional development policies. Such cooperative relations with local governments in midterm acquired institutional characteristic through Consultative Committee⁵ and local development agencies (Leonardi, 1990: 14, 21). Since there

is a higher sense of local belongingness for municipalities and communes in Italy (Loughlin, 2001: 214; Desideri and Santantonio, 1996: 98; Dente, 1997: 182), their integration into regional policies naturally became a power base for ERVET.

SMEs were the backbone of the RER economy and many owners of the SMEs were previous technicians or graduates of vocational schools. They were in need of platforms providing recent knowledge and supporting opportunities for technological upgrading (Bellini, 1990: 110; Bardi and Bertini, 2004: 12; Rinaldi, 2005: 250). Also, they had been experiencing financial deficiencies to upgrade their technologies in order to keep up with the progress (Cooke, 1996: 55). Associations provided several services but they were not sufficient to meet their expectations, SMEs were in need of structural adjustments. Regional government was decisive to act to contribute to improving the existing situation of small firms through ERVET. However, the jurisdiction of ERVET was limited to territorial planning and research, and the Italian laws restricted regional authorities to play further roles (Rinaldi, 2005: 256). The weakening position of SMEs required a more active and greatly involved RDA, though ERVET was not in a position to provide further structural support. In spite of its limited competence, on the ground of its coordinating and networking capability, ERVET achieved in the establishment of Ceramic Centre (Centro Ceramico) in 1976 as a consortium of Bologna University and regional ceramic association (Assopiastrelle). The centre provided services such as making applied research upon the demand of firms and testing new materials (Bianchi and Giordani, 1993: 37).

As an institution, ERVET was born of regional values and was embedded in the region, so it did not experience any difficulty in becoming an integral part of the Emilian economy and society. Moreover, in early phase, in spite of having limited competence, the policies of ERVET were highly compatible with economic needs of the region and the new agency had the capacity to create synergy among

the regional actors. ERVET ignited a growing interest among actors for endogenous development and motivated various actors to take responsibility for the realization of that purpose, which in turn created a trust for ERVET and increased its administrative capacity. In spite of the fact that ERVET was expected to operate as the mere executor of the centrally drawn programs, in the early years it became source of motivation for further development activities and gave the impression that if a larger room of competence was given, ERVET could certainly contribute to mobilization of regional resources in an efficient way to overcome the bottleneck of SMEs and could create a multiplier effect to move the regional economy to a higher level.

3. Institutionalization of Regional Peculiarities under Central Control (1978-1987)

A critical presidential decree was issued in 1977, which delegated more administrative and financial autonomy to regional governments in determining their own policy objectives (Putnam et al., 1983: 57; Zariski, 1985: 71; Leonardi, 1990: 24; Bianchi and Giordani, 1993: 32; Ciaffi, 2001: 120). Regional governments were authorized responsible in solving the regional problems and RER got the opportunity to perform some crucial economic functions through its own organs. As regional government gained a wider power to administer industrial development, Emilian regional authorities started to prepare regional development programmes (Piani di Sviluppo Regionali) and the first one was prepared between 1978 and 1979 (Bellini, 1990: 113). Nonetheless as the virtually all financial resources for the regional programmes came from the centre, the regional planning was to comply with the requirements of central standards rather than reflecting regional particularities (Desideri and Santantonio, 1996: 97; Ieraci, 1998: 24, 29).

Following the oil crisis of 1974, many European countries started to experience financial deficiency and Italy was no exception. In that context, Italian government initiated considerable cuts in their budget

especially on expenditures related to regional areas. However, on the Emilian side it was a time during which the SMEs in RER had financial problems and were in need of public support. It was under such impoverished resources and deteriorated economic conditions that regional government came to conclusion that regional sources and instruments should be combined to promote economic development in line with the needs of the small firms (Leonardi, 1990: 25).

As the driving force of the Emilian economy, SMEs⁶ were agglomerated in clusters upon common interests and shared values. Industrial districts with a flexible specialisation and decentralised structure⁷ were informal- type institutions based upon cooperation and reciprocity (Brusco, 1982: 169, 178); yet they lacked any formal structure that coordinated them for further targets. Against this state of affairs, so as to back up SMEs through institutional structures, ERVET initiated the establishment of business service centers (*servizi reali*) in 1980 (Bianchi and Gualteri, 1990: 88; Heidenrich, 1996: 407; Bardi and Bertini, 2004: 12). As would be expected, associations acted in close cooperation with ERVET in the foundation stage with their technical experience and intensive networks and became stakeholder of various business service centers (BSCs) (Garmise, 1995: 152; Cooke and Morgan, 1998: 127). The establishment of BSCs points out the initiation of peculiar institutionalization of the regional development policies of RER.

The consequence of consultation sessions for framing the objectives and structures of BSCs (Cooke 2001: 35), ERVET recognised collective needs of SMEs in different industries. It was affirmed that it could not have been a proper solution to formulate a single program applicable to all industrial districts; BSCs should have operated in parallel with industrial districts. Dominant industries of RER were clothing, footwear, food, furniture, ceramic and mechanical engineering (Brusco, 1982: 169; Bianchi and Gualteri, 1990: 89; Heidenrich, 1996: 408). In this context, in 1980 ERVET founded the first BSC in Modena for textile sector (CITER). It was followed by the introduction of

two BSCs in 1983 namely CERCAL for shoe producing small firms in Forli and CESMA for agriculture and machinery in Reggio Emilia. In 1985 QUASCO, operating in the construction sector, was added to the ERVET system in Bologna (Cooke and Morgan, 1994: 111; Bellini, Giordani and Pasquini, 1990: 174). Through BSCs ERVET became the key policy node to institutionalize the cooperation,⁸ to improve the effectiveness of small firms and to implant a culture of innovation by providing recent technological information and qualified personnel. The establishment of BSCs upon the collective needs of SMEs (Bellini and Pasquini, 1998: 259) and the permeation of demands of the regional firms into the structure of BSCs contributed to enhancing the entrepreneurial dynamism of the RER.

The core mission of the centres was to enhance the capacity of regional production system. Small firms were in need of structural re-adjustment but their sources were insufficient for such an operation. For this aim, ERVET gave assistance to the firms to improve their technical capacity and upgrade their production system. These centers targeted to conduct the small firms for structural modification with concrete outcomes such as adopting advanced production techniques and gaining wider market coverage (Rinaldi, 2005: 256).

These sectoral centers were established in the direction of regional planning activities. The centres were designed to provide various kinds of services for regional SMEs agglomerated in the various parts of the region. This was compatible not only with economic particularities of the region but also political tendency of the governing party (PCI) which emphasized the support of SMEs as an extension of its “anti-monopoly stance”⁹ (Bellini, 1990: 119-120). During this process ERVET functioned as an agency to put regional government planning into practice, to design structures to implement the plans and play coordinating and leading roles. The interventive coordination of ERVET did not exclude its collaborative stance; the designing and implementation processes were carried out in consultation with a

broad range of actors such as associations, local authorities and universities (Heidenrich, 1996: 401; Bianchi and Giordani, 1993: 36).

RER gained more positive economic outcomes after 1982 when compared to Italian economy which empowered ERVET to enhance its formal presence in developing peculiar strategies and playing a leading role for the institutionalization of its peculiar policies (Bianchi and Gualteri, 1990: 104). In this direction, ERVET founded new BSCs with functional focuses. ASTER, CERMET and SVEX were established in 1985 in Bologna and RESFOR in Parma in 1986. ASTER and SVEX provided services to all sectors; the former for technological development and the latter for export increase. CERMET functioned as a research centre and carried out duties as to provide technological consultancy, to assure product quality, to certify quality system processes. RESFOR operated to upgrade subcontracting network services (Bellini, Giordani, Pasquini, 1990: 174-182; Cooke and Morgan, 1994: 111). ERVET became a node to introduce new strategies for development and diffuse novelties among regional firms. Thus, BSCs were not homogenous; however, they were differentiated in their missions and structures (Bellini, Giordani and Pasquini, 1990: 171).

Different from sectoral service centers functional ones focused on intangible factors of the production. During the late 1980's ERVET through sectoral and functional BSCs offered a wide range of services such as supplying technical information and legal advice, organizing public seminars, conferences and training courses, providing applied research facilities, procuring platform for network formation, providing services for export linkages, contributing to establish consortia for joint purchasing and sale, securing guarantee loans and credit, channelling technology transfer facilities, stimulating technological innovation, providing quality assurance, testing new materials. These services were continuously being updated in light of changing needs of small firms and provided an opportunity for them to pace up with the innovations (Bianchi and Giordani, 1993: 36; Garmise, 1995: 151; Hei-

denrich, 1996: 408; Cooke, 1995: 164; Amin, 1999: 394; Bellini, Giordani, Pasquini, 1990: 175). ERVET diversified its services so markedly that the huge variety and volume of public support became one of the outstanding characteristics of ERVET/RER¹⁰ (Amin, 1999: 394).

As an ERVET's shareholding enterprise, CETAS was established for the purpose of providing training facilities; nevertheless, all centres carried out training function in varying degrees on various subjects. ERVET provided diverse training courses to assist the regeneration of local development through an emphasis on enterprise development. The training programmes aimed at not only improving the skills of the attendant but also contributing for emergence of new generation highly educated entrepreneurs. In doing so, ERVET operated as a key mechanism for spreading the training culture to smaller firms as a part of innovation policy (Russo et al., 2000: 83-85; Amin, 1999: 398)

As one of the source of ERVET's strength, collaborative relations with local governments continued in this period. A regional fund (Fondo Regionale di Infrastrutture Economiche e Territoriale) was introduced in 1982 to support economic infrastructure. The fund provided extra financial sources that were granted to just local and provincial governments, mountain communities and regional development corporations (Leonardi, 1990: 31). The further point of regional-local cooperation was the establishment of local development agencies with partnership of ERVET; ASE in Ravenna, PROMO in Modena, SALINO in Piacenza, SIPRO in Ostellato and SOPRIP in Parma (Marzocchi, 2009: 50; Cooke and Morgan, 1994: 111).

ERVET was not the sole shareholder of any BSC, as was told before; the BSCs were created generally in partnership with associations, local governments or universities (Garmise, 1995: 151; Bellini, Giordani and Pasquini, 1990: 174; Bellini and Pasquini, 1998: 261-262). The multitude of shareholders made the BSCs be able to design integrated policy framework and gain the support of broad range endogenous actors. In another saying, the multitude of shareholders

functioned as a magnet to attract wider groups to take part in attaining the targets. The institutionalized cooperation of various actors gathering around common purposes gave birth a heightened level of collectivity for the regional development under the roof of BSCs. The active participation of a wide range regional actors contributed to consolidating the differentiation of shared regional development policies from the one shaped in Rome.

BSCs provided a grey area to expand regional jurisdiction and to loosen the stifling control of central government to some extent (Bellini and Pasquini, 1998: 258). By means of BSCs, ERVET gained a larger room of manoeuvre to implement development policies in direction of regional preferences rather than centrally prescribed directives (Bellini, Giordani and Pasquini, 1990: 173). BSCs became a ground for ERVET to gain a power base to function as a pole of coordination which held the constituting elements altogether. In 1980's Emilian model produced adorning positive outcomes which empowered regional government to obtain a considerable legitimacy to further their own principles of development. As a result, Bellini and Pasquini called 1980's as the "golden years of regional industrial policy" (1998: 258) of RER in which the RER gained more positive outcomes than Italy in some main economic indicators such as GDP, employment rate, commence of new business and export rate (Garmise, 1995: 135; Bianchi and Gualteri, 1990: 104-105). The favourable outcomes brought an unshakeable self-confidence to develop more autonomous power structures and make the regional institutions the hub of economic development.

4. The Partnership Principle and Wider Competences: 1988-2001)

At the end of the 1980's, 90 percent of the Italian regional financial sources were still composed of transfers from Rome (Desideri and Santantonio, 1996: 97). That's why the fund to be used for centrally

determined areas and regional government had virtually no choice to utilize it in direction of regionally specified areas (Piattoni and Smyrl, 2003: 138). The country witnessed an increased tension between central and regional governments in the late 1980's, because central government decreased the amount of financial resources transferred to the regional governments (Cossentino, 1996: 105; Mazzonis, 1996: 135).

Emilian success was a good example of endogenous development (Garmise, 1995: 149) achieved with limited competence and scarce resources (Cooke and Morgan, 1994: 109). Nevertheless, their celebrated activities were subjected to a great number of central restraints because the regional success was usually conceived as a challenge to central stance by some administrative circles in Rome. Yet after 1988, the developments in the context of European Regional Development Funds (ERDF) and European integration opened new tracks offering extra opportunities for ERVET to widen its jurisdiction to install peculiar development policies with original instruments. The partnership principle, introduced as a condition of structural funds during the reform of 1988 (Bauer, 2002: 769), could be considered as one of these tracks which offered regions new opportunities for financial resources and instruments and reduced pressures of the central governments over sub-national levels. The European Commission assumed to create a tripartite engagement between the EC, national government and regional administrations with partnership principle (Ansell, 2000: 304; Grabbe, 2001: 1028; Bruszt, 2008: 613). Partnership principle at the same time aimed at encouraging the creation of a solid framework for the inclusion of sub-national actors in regional development affairs (Bache, 1999: 32; Bailey and De Propriis, 2002: 305).

The partnership principle ascribed a considerable degree of empowerment for the regional actors to change the institutional templates of hierarchical administration. In practice, partnership principle did not empower all the regions but only the ones with higher economic capacity. The regions capacity to offer themselves as a key partner to the

European Commission and to attract funds is closely related to their capability to determine their priorities with the participation of distinctive actors, to prepare convincing development programmes compatible with their particularities and to mobilize their local resources (Piattoni and Smyrl, 2003: 136). RER and ERVET already proved their capacity in determining their priorities on the basis of consensus, preparing coherent regional development plans, gathering distinctive actors in reaching collective goals, and mobilising regional resources efficiently. Moreover in 1986 regional government decided to make structural arrangements in line with EC standards (Leonardi, 1990: 35) that enabled the region to acquire the EC qualifications and propose themselves as an inevitable actor for regional development programmes. The performance of the RER in 1988-1990 IMP (Integrated Mediterranean Program) financial implementations with expenditure of 40.27 million ECU, ranking second following Toscana (Piattoni and Smyrl, 2003: 140) clearly manifested the capacity of the region. The widening domain of the regional authorities enabling institutional innovation to fulfil their objectives through their own instruments with an increasingly decentralised tone became rather apparent in the late 1980's and early 1990's (Cossentino, 1996: 107; Bellini, 1996: 67).

The Maastricht Treaty (1992) introduced cohesion funds which modified the partnership principle in 1993 so as to strengthen the position of regions and that the amount of funds increased considerably in the following years. Increasing administrative and financial capacity of regional actors and a large and decentralized room of manoeuvre became significant preconditions for fruitful implementation of the EU regional development programmes (Lavanex, 2008: 939; Hesse 1998: 173; Bailey and De Propriis, 2002: 305; Bruszt, 2008: 608).

The principles and components of EU funds changed dramatically; however, Italian central administration lacked the capacity to keep pace with changes in giving appropriate and timely responses (Ciaffi, 2001: 118). In contrast, Emilian government, in addition to previous

amendments, introduced a reform to benefit more from EC funds. In this context, the mission and financial resources of ERVET were changed. Regional government reduced resources transferred to ERVET and ERVET turned into a project-oriented agency. The new financial structure of ERVET necessitated attracting more EC monies to implement its programmes. Moreover, ERVET was expected to support regional firms to upgrade their qualifications to be eligible for EC projects and funds (Mazzonis, 1996, 135; Rinaldi, 2005: 257).

The region in 1994-1999 CSF financial implementations of objective 1 and 2 got 50.0 % of the payments and ranked second in Italy following Friuli-Venezia-Giulia (Piattoni and Smyrl, 2003: 153). The performance of ERVET revealed its high capacity to cooperate with EC institutions to enhance the prospect of continuous flow of EC resources to reduce its financial dependency to central government and to create a larger and peculiar economic domain immune from central government's stifling control.

In this stage, ERVET functioned as a platform to diffuse the information related to EC projects and funds among regional actors, provided legal and technical support to the same actors to improve the project design and implementation capacity, and operated as a channel between EC and regional institutions to increase the level of relations. ERVET's coordinating function in this stage transformed into arranging the resources of various regional actors within collective and formal framework to implement EC projects efficiently. In this context, ERVET became a contact point for the regional actors looking for technical guidance or contributive partners to enter into EC sphere. ERVET as a node of network integrated various resources and experiences and merged them within a formal framework to make the region advantageous comparable to other competing regions of EC.

In spite of ERVET's incrementally intensified relationship with EC to attain more autonomy on development policies and to gain increasing amount of funds, until 1996 Italian laws forbade regional govern-

ments to have direct contacts with EC authorities¹¹ even in the cases that were directly related to regional development¹² (Ciaffi, 2001: 118; Desideri and Santantonio, 1996: 108). In addition to the EC's positive effect, the next step that enabled RER and ERVET to shape their development policies in line with their own preferences was the issue of the Bassanini Law by Italian government in 1998. The law allocated additional room to the regional governments. RER finalized the first Regional Three-Year Plan in 1999 which was prepared in line with regional priorities upon the regional particularities without a dominating influence of central government (Russo et al., 2000: 77).

Italian Parliament approved a reform of the 1948 constitution upon the basis of the concepts of subsidiarity and decentralization in 2001. The related articles (Article 114-132) were amended to equip regional and local governments with a considerable amount of autonomy (Groppi and Scattone, 2003: 131, 133). As a result, the regional authorities attained a notable amount of autonomy to go in direction of particular regional development framed in the region rather than in Rome. RER / ERVET suffering from marked central constraints gained an opportunity to become the main actor of the regional development activities and attain a new momentum to realize their potentials with their own institutions and instruments.

5. Conclusion

As a RDA in a centrally organized administration ERVET was allocated with limited competences and scarce resources to implement negligible functions as prescribed by the central government. However, ERVET succeeded in going beyond the borders drawn by the capital and became source of motivation for the regional economy and played significant roles in shaping the patterns of Emilian development. The peculiar experience of ERVET is meaningful to make inferences for the principles of the success of the RDAs with insufficient financial resources and constrained competence. The first inference is

that incorporation of the peculiar political and economic characteristics of the region into its policies and structures facilitated to reach notable endogenous sources providing the agency with extra informal powers for further moves. The driving force of the Emilian economy was huge numbers of SMEs experiencing difficulty in upgrading their technology to respond the changing conditions of competition. Considering this situation, ERVET succeeded in designing highly compatible policies and services to meet the needs of the small firms. Moreover, providing services to the collective needs of small firms in distinctive sectors through various BSCs served to fulfil the expectations of regional firms which became a source to mobilize increasing amount of regional resources. Compatible policies of the agency made upon regional economic peculiarities gave rather positive outcomes enhancing the commitment of the economic actors to the further programs of the ERVET. As an integral part of the Emilian economy and society, ERVET was deeply rooted in the region that enabled to establish cooperative mechanisms without encountering any difficulty.

The close linkages with other regional actors such as associations, local governments, banking institutions and universities could be pointed out as one of the most significant strengths of ERVET. Its reciprocal ties with the business circles enabled to perceive the urgent needs and produce coherent programs. Close relations with the business ensured their support for further programs of ERVET. ERVET would be doomed to failure to achieve the envisaged regional development policies, without incorporating main regional actors. As an Emilian peculiarity, associations were among the most influential players of the regional economy. Thus, the integration of associations into the structure of ERVET / BSCs contributed to compensating lack of competence and enabled to attain extra resources. Second conclusion is that that institutionalized cooperation with pivotal economic actors could create a synergy and ignite a growing interest in the region. The collaboration of a broad range of actors could give

the agencies more power to become an influential player of regional development programmes rather than being mere executor of the centrally drawn programmes.

One of the main impediments in front of the success of regional development agencies is the potential conflict that would take place between regional and local authorities. It is because of the fact that RDAs encounter difficulties in gaining the support local authorities suspicious of undertaking negligible roles within regionally prepared programmes. In contrast, consultative and inclusionary relations of ERVET with local governments gave rise to collaborative relations. The collaborative relations of ERVET and local governments were institutionalized under the local development agencies and that represented one of the outstanding peculiarities of ERVET. Third inference is that concerted relations with local governments loosened the constraints of national government and created a larger room of manoeuvre to make and implement development policies in line with regional particularities rather than centrally prescribed directives.

Finally, the ERVET experience is a convincing example that if a regional development agency with higher capacity related to designing credible development plans, mobilizing resources efficiently and integrating various economic actors and local governments into their programmes could benefit from EC partnership principle to be more active in regional development programs. By the tripartite engagement between EC, national governments and regions, regional authorities could attain more resources and instruments for the implementation of their programs in a more autonomous way.

Sınırlı Yetkiye Rağmen Yüksek Kapasite, Üniter Devletlerde Bölgesel Kalkınma Ajansları: Emilia-Romagna Örneği

Özet: Genel olarak üniter devletlerdeki bölgesel kalkınma politikalarının ve kurumlarının bölgelerin kendine özgü özelliklerine yer bırakma-

dan, merkezin güçlü etkisi altında şekillendiği kabul edilmektedir. Bölgesel kalkınma politikalarının ortaya çıkması ve gelişmesi belli yetki ve sorumlulukların yerel yönetim kademelerine devredilmesini gerektirdiğinden, merkezi yönetimler süreci sıkı bir şekilde kontrol etmeye ve yerel / bölgesel yetkileri kısıtlamaya çalışır. Emilia-Romagna bölgesi ve ERVET, aynı zorluklarla karşılaştılar ancak merkezi kısıtlamaların etkisini azaltacak çeşitli yöntem ve araçları aşamalı olarak keşfettikleri bir politika öğrenme süreci yaşadılar. ERVET'in yapısını ve faaliyetlerini analiz eden bu makale, genel kabul gördüğü gibi merkezi yönetimin bölgesel kalkınma politikalarının tek belirleyicisi olmayabileceğini iddia ediyor. BKA'lar bölgenin kültürel, sosyal ve ekonomik özelliklerini idari yapılarına ve politikalarına etkili bir şekilde eklemelerse ve kalkınma öncelikleri üzerinde bölgesel bir fikir birliği yarattırsa, merkezi hükümetin tahsis ettiğinden daha etkin bir rol oynayabilir ve bölgesel kalkınmanın şekillenmesinde oldukça etkili olabilirler.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel Kalkınma, Bölgesel Kalkınma Ajansları, ERVET, Emilia-Romagna Bölgesi, İtalya.

References

Amin, Ash (1999), "The Emilian Model: Institutional Challenges", **European Planning Studies**, 7 (4): 389-405.

Ansell, Chris (2000), "The Networked Polity: Regional Development in Western Europe", **Governance**, 13 (2): 279-293.

Asheim, Bjorn T. and Meric S. Gertler (2005), "The Geography of Innovation: Regional Innovation Systems", *in* (eds.) Jan Fagenberg and David C. Mowery (2005), **The Oxford Handbook of Innovation**, Oxford: Oxford University Press, pp.292-318.

Bache, Ian (1999), "The Extended Gatekeeper: Central Government and the Implementation of EC Regional Policy in Britain", **Journal of European Public Policy**, 6 (1): 28-45.

Bailey, David and Lisa De Propriis (2002), "EU Structural Funds, Regional Capabilities and Enlargement: Towards Multi-level Governance", **Journal of European Integration**, 24 (4): 303-324.

Bardi, Andrea and Silvano **Bertini** (2004), “Regional Development and Industrial Clusters in Global Competition”, IVth RLDWL Congress: Transnational Co-operation on Social Regulation. University of Durban Westville.

Bauer, Michael W. (2002), “The EU ‘Partnership Principle’: Still a Sustainable Governance Device across Multiple Administrative Arenas”, **Public Administration**, 80 (4): 769-789.

Bellini, Nicola (1990), “The Management of the Economy in Emilia-Romagna: The PCI and the Regional Experience”, *in* (eds.) Robert Leonardi and Raffaella Y. Nanetti (1990), **The Region and European Integration: The Case of Emilia-Romagna**, London: Pinter, pp.109-123.

Bellini, Nicola, Maria Grazia **Giordani** and Francesca **Pasquini** (1990), “The Industrial Policy of Emilia-Romagna: The Business Service Centres”, *in* (eds.) Robert Leonardi and Raffaella Y. Nanetti (1990), **The Region and European Integration: The Case of Emilia-Romagna**, London: Pinter, pp.171-186.

Bellini, Nicola (1996), “Regional Economic Policies and the Non-linearity of History”, **European Planning Studies**, 4 (1): 63-73.

Bellini, Nicola and Francesca **Pasquini** (1998), “The Case of ERVET in Emilia-Romagna: Towards a Second- Generation Regional Development Agency”, *in* (eds.) Henrik Halkier, Mike Danson and Charlotte Damborg (1998), **Regional Development Agencies in Europe**, London: Jessica Kingsley Publishers, pp.253-270.

Bianchi, Patrizio and Maria Grazia **Giordani** (1993), “Innovation Policy at the Local and National Levels: The Case of Emilia-Romagna”, **European Planning Studies**, 1 (1): 25-41.

Bianchi, Patrizio and Giuseppina **Gualteri** (1990), “Emilia-Romagna and its Industrial Districts: The Evolution of a Model”, *in* (eds.) Robert Leonardi and Raffaella Y. Nanetti (1990), **The Region and European Integration: The Case of Emilia-Romagna**, London: Pinter, pp.83-108.

Brusco, Sebastiano (1982), “The Emilian Model: Productive Decentralisation and Social Integration”, **Cambridge Journal of Economics**, 6: 167-184.

Bruszt, Laszlo (2008), “Multi-Level Governance - The Eastern Versions: Emerging Patterns of Regional Developmental Governance in the New Member States”, **Regional and Federal Studies**, 18 (5): 607-627.

Ciaffi, Andrea (2001), “Multi-level Governance in Italy: The Case of Marche”, **Regional and Federal Studies**, 11 (2): 115-146.

Cooke, Philip (2001), “From Techno-poles to Regional Innovation Systems: The Evolution of Localised Technology Development Policy”, **Canadian Journal of Regional Science**, XXIV (1): 21-40.

Cooke, Philip (1996), “Building a Twenty-first Century Regional Economy in Emilia-Romagna”, **European Planning Studies**, 4 (1): 53-62.

Cooke, Philip (1995), “The New Wave of Regional Innovation Networks: Analysis, Characteristics, and Strategy”, **Small Business Economics**, 8: 159-171.

Cooke, Philip and Kevin **Morgan** (1998), **The Associational Economy: Firms, Regions and Innovation**, New York: Oxford University Press.

Cooke, Philip and Kevin **Morgan** (1994), “Growth Regions under Duress: Renewal Strategies in Baden Württemberg and Emilia-Romagna”, in (eds.) Ash Amin and Nigel Thrift (1994), **Globalization, Institutions and Regional Development in Europe**, Oxford: Oxford University Press, pp.91-117.

Cossentino, Francesco (1996), “The Need for a New Regulatory and Institutional Order”, in (eds.) Francesco Cossentino, Frank Pyke and Werner Sengenberger (1996), **Local and Regional Response to Global Pressure: The Case of Italy and its Industrial Districts**, Geneva: International Institute for Labour Studies, pp.99-110.

Dente, Bruno (1997), “Sub-national Governments in the Long Italian Transition”, **West European Politics**, 20 (1): 176-193.

Desideri, Carlo and Vincenzo **Santantonio** (1996), “Building a Third Level in Europe: Prospects and Difficulties in Italy”, **Regional and Federal Studies**, 6 (2): 96-116.

Garmise, Shari O. (1995), “Economic Development Strategies in Emilia-Romagna”, in (ed.) Martin Rhodes (1995), **The Regions and the New Europe: Patterns in Core and Periphery Development**, Manchester: Manchester University Press, pp.136-165.

Groppi, Tania and Nicoletta **Scattone** (2003), “Italy: The Subsidiarity Principle”, **International Journal of Constitutional Law**, 4 (1): 131-137.

Grabbe, Heather (2001), “How Does Europeanization Affect CEE Governance: Conditionality, Diffusion and Diversity”, **Journal of European**

Public Policy, 8 (6): 1013-1031.

Heidenrich, Martin (1996), "Beyond Flexible Specialization: The Rearrangement of Regional Production Orders in Emilia-Romagna and Baden-Württemberg", **European Planning Studies**, 4 (4): 401-419.

Hesse, Joachim J (1998), "Rebuilding the State: Administrative Reform in Central and Eastern Europe", in **Preparing Public Administration for the European Administrative Space**. Sigma Papers, 23: 168-179. Paris: OECD, URL: <http://unpan1.un.org/introdoc/groups/public/documents/nispac/ee/unpan006800.pdf>

Ieraci, Giuseppe (1998), "European Integration and the Relationship between State and Regions in Italy: The Interplay between National and Common Agricultural Policies", **Regional and Federal Studies**, 8 (2): 21-33.

Keating, Michael (1988), "Does Regional Government Work: The Experience of Italy, France and Spain", **Governance: An International Journal of Policy Administration**, 1 (2): 184-204.

Kogan, Norman (1975), "Impact of the New Italian Regional Governments on the Structure of Power within the Parties", **Comparative Politics**, 7 (3): 383-406.

Lavenex, Sandra (2008), "A Governance Perspective on the European Neighbourhood Policy: Integration beyond Conditionality", **Journal of European Public Policy**, 15 (6): 938-955.

Leonardi, Robert (1990), "Political Developments and Institutional Change in Emilia-Romagna, 1970-1990", in (eds.) Robert Leonardi and Raffaella Y. Nanetti (1990), **The Region and European Integration: The Case of Emilia Romagna**, London: Pinter, pp.13-38.

Loughlin, John (2001), "Italy: The Crisis of the Second Republic", in (ed.) John Loughlin (2001), **Subnational Democracy in the European Union: Challenges and Opportunities**, New York: Oxford University Press, pp.221-229.

Marzocchi, Chiara (2009), **The Evolution of an Innovation Policy in a Local System of Production: The Case of the Regional Programme for Industrial Research, Innovation and Technology Transfer** (PhD Thesis), Ferrara: Università Ferrara.

Mattei, Paola (2004), "Changing Pattern of Centre-periphery Relations in Italy: Sidney Tarrow Revisited", **Regional and Federal Studies**, 14 (4):

538-553.

Mazzonis, Daniele (1996), “The Changing Role of ERVET in Emilia-Romagna”, *in* (eds.) Francesco Cossentino, Frank Pyke and Werner Sengeberger (1996), **Local and Regional Response to Global Pressure: The Case of Italy and its Industrial Districts**, Geneva: International Institute for Labour Studies, pp.131-142.

Piattoni, Simona and Marc **Smyrl** (2003), “Building Effective Institutions: Italian Regions and EU Structural Funds”, *in* (eds.) Jeanie J. Bukowski, Simona Piattoni and Marc E. Smyrl (2003), **Between Europeanization and Local Societies. The Space for Territorial Governance**, Lanham: Rowman and Littlefield Publishers, pp.133-156.

Putnam, Robert D., Robert **Leonardi**, Raffaella Y. **Nanetti** and Franco **Pavoncello** (1983), “Explaining Institutional Success: The Case of Italian Regional Government”, **The American Political Science Review**, 77 (1): 55-74.

Rinaldi, Alberto (2005), “The Emilian Model Revisited: Twenty Years After”, **Business History**, 47 (2): 244-266.

Russo, Margherita, Giorgio **Allari**, Silvano **Bertini**, Paolo **Bonaretti**, Elio **De Leo**, Giuseppe **Fiorani** and Gianni **Rinaldini** (2000), “The Challenges for the Next Decade Notes for a Debate on the Development of the Emilia-Romagna Region”, **Concepts and Transformation**, 5 (1): 65-95.

Zariski, Raphael (1985), “Approaches to the Problem of Local Autonomy: The Lessons of Italian Regional Devolution”, **West European Politics**, 8 (3): 64-81.

Notes

1. But these responsibilities cannot be exploited by regional government without a decree is promulgated and published by the central government and promulgation of decrees in some areas extended until 1977.

2. A term coined by Arnaldo Bagnasco to point out the difference of a group of regions that their economic characteristics did not correspond industrial north and underdeveloped south classification.

3. Even some of devolved areas were concurrent with central govern-

ment which sustained to exploit power in these areas.

4. Some cities and towns of RER are located in Adriatic coast were favourite tourism destinations; however, their coasts had been having a serious problem of contamination. As a result, the number of tourist declined considerably which influenced local economy negatively hence the programme carried significance for regional economy.

5. The regional office of ANCI (Associazione Nazionale dei Comuni Italiani) was the main channel for the consultation with the municipalities and URPER (Unione Regionale delle Province dell Emilia-Romagna) for provinces (Leonardi, 1990: 21). The Consultative Committee in 1979 prepared the Apennine project and in an Italian parliamentary report upon the implementation of DPR 616 mentioned the committee as an example of best practice between regional government and local governments (Leonardi, 1990: 26).

6. In 1980 the %74 ER region firms employed less than 10 workers. Majority of the firms organised around craft lines and traditional consumer sectors (Amin, 1999: 391).

7. This was called as Emilian Model by Brusco in 1982 and since then it has been studied in different fields by many authors.

8. 63 percent of all Emilian centres operating by the aim of strengthening the relations among regional firms (Garmise, 1995: 153).

9. Regional authorities disregarded and even excluded the big business (CONFINDUSTRIA) in policy making processes until 1993, which represented a contradiction for the inclusionary character of the regional administration. However, after 1993 the suggestions of big business were also taken into consideration and they became an increasingly important actor of regional development activities.

10. Asheim and Gertler (2005) defined the Emilian innovation system as *territorially embedded regional innovation system* in which small firms developed an innovation system based upon “localised learning processes stimulated by geographical, social and cultural proximity, without much direct interaction with knowledge organisations” and public authorities. The same authors did not make any reference to the planned policy leadership of public authorities (ERVET) in the development of Emilian innovation

system. On the contrary, regional authorities, as in the case of foundation of BSCs and their wide range services, took the lead by undertaking roles for the introduction, maintenance and improvement of innovative programs in a planned manner. Since the onset, ERVET and BSCs organised various training courses and stimulated vocational training in order to foster the knowledge infrastructure. Moreover, ERVET incorporated universities into innovation mechanism as in the case of Centro Ceramico (1976) and as shareholder of BSCs. Especially after 1993 reform, ERVET in an insistent tone designed programmes to incorporate universities and private research institutions as an integral part into regional innovation system and to enhance regional R&D system. The regional government in first RTYP in 1999 stimulated the operation of the innovation related policies by providing various supports such as incentives for the spin-offs and financial support the establishment of new firms on high tech sectors. Moreover, there were stimulating programs for university graduates to become employed in business community. In this context the author of this article claims that Emilian firms were endowed with supportive institutional environment comparable to their counterparts in countries with neo-corporatist systems.

11. As an example of RER finding loopholes for creative solutions, the public-private organisation status of ERVET was exploited in way to strengthen the relationships between EC and RER by establishing a branch in Brussels. However, the EC could not become a notably partner until late 1980's.

12. The presidential decree allowed regions to have direct contact without the consent of central government was enacted on 31 March 1994 but as a result of central government reluctance, it was approved in January 1996 (Desideri and Santantonio, 1996: 108; Loughlin, 2001: 224).

Kalkınma Ajanslarında Stratejik Hedef Basamakları Yaklaşımının Uygulanabilirliği Üzerine Kavramsal Modelleme

Ahmet Efe¹

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi / Submitted: 30.10.2020

Kabul Tarihi / Accepted: 27.05.2021

Yayın Tarihi / Online Publication: 31.05.2021

Özet: Bu çalışmamızda kalkınma ajansları (KA) tarafından hazırlanan planlama süreçlerinde paydaş ihtiyaçlarına uygun bir stratejik yapılandırmanın, dış denetim raporlarında bahsedilen bazı sorunları çözmeye katkıda bulunabileceği araştırılmaktadır. Buna göre, önerilen COBIT hedef basamakları modeline göre, her ajansta mevcut iç ve dış paydaşların ihtiyaçlarına yönelik olarak kurumsal hedeflerin belirlenerek süreçlerin yapılandırılması gerektiği savunulmaktadır. İş süreçleri, hızlı ilerleyen dijitalleşmeden dolayı artık bilişim sistemleri üzerinden yürütüldüğünden dolayı, kurumsal hedeflere ulaşmak için de bir takım bilişim hedefleri de belirlenmelidir. Bundan sonra da gerçekleştirici hedefleri denilen süreçlerin kapsam ve boyutları kurum için yapılandırılmaktadır. Çünkü bilişim hedefleri kurumsal hedeflerle uyumlu olmak zorunda olup, uygulanacak süreç modelleri, iş akışları ve YBS modülleri de bunlara hizmet etmek durumundadır. Araştırmamız sonucunda, bazı makul önlemler alındıktan sonra bu yaklaşımın KA bölgesel, stratejik raporlama ve programlamalarında uygulanabilir olduğu anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal Strateji, Paydaş İhtiyaçları, Kurumsal Hedef Basamakları, YBS, COBIT-5.

1. Giriş

Teorik olarak bir bölge ayrıca birden fazla ülkenin parçalarını içerebilir. Nehir havzası gibi bir coğrafi birim veya bir veya daha fazla belediye gibi politik bir alt bölüm olabilir. Örneğin yüksek işsizlik alanı veya yabancı yerleşimcilerin akınından dolayı ulusal kimliğini kaybeden boş bir alan gibi bir sorunun odağı olabilir, hatta keyfi olarak tanımlanmış bir mekânsal planlama birimi bile olabilir. Ancak ilgili mevzuatın bir gereği olarak ve makul bilimsel yöntemlere göre, Bölge kalkınma planı (BKP), en gelişmiş olanından en mahrum olan farklı bölgelerde, büyükşehir bölgeleri ve sınır bölgelerini içeren mahalli yerler ve çok çeşitli kültürel, ekolojik ve kurumsal koşulları içermek durumundadır. Kısacası, bölgesel kalkınma planlaması için uygulanacak makul ve bilimsel metodoloji olmalı, öngörülerinde ise diğer hususlar dışında özellikle kaynak verimliliği ve sürdürülebilirliği hedeflemelidir. Gerçekten de sürdürülebilirlik, ekonomik açıdan sağlıklı ve sosyal olarak adil ve doğal kaynak tahsis tabanını koruyan ve değişim yoluyla elde edilen dinamik bir istikrarı gerektirir. Merkezi kalkınma zorluğu, bir nüfusun maddi ve manevi gelişiminin iyileştirildiği ve kalkınma gelirlerinin sosyal adalet ilkelerine göre dağıtıldığı bir süreci başlatmak ve sürdürmektir. Kalkınma kavramı genişledikçe ve planlama daha kapsamlı hale geldikçe birtakım soru(n)lar ortaya çıkıyor:

1. Ekonomik, sosyal ve çevresel kalkınmanın planlaması hangi hükümet (ulusal, bölgesel, il, ilçe) düzeyinde (veya ölçekte veya temasında) en uygun şekilde entegre edilebilir?

2. Veya hangi hükümet düzeylerinde (veya operasyonlar ölçeğinde) kalkınma hedeflerinin uygulanması çok hızlı değişen dış ve iç dinamiklere uygun bir şekilde rasyonel bir sırayla programlanabilir?

Uygulamalardaki sürekli geliştirme deneyimleri bunlara bir cevap sağlayabilir. Merkezi olarak planlanmış ekonomilere sahip ülkeler, kademeli olarak merkezi ulusal ve dağıtık bölgesel planlama (sektörel planlamaya ek olarak) ile desteklemiştir. Bunu, yalnızca merkezden

ayrıntılı planlamanın doğasında olan zorlukların üstesinden gelmek için yaptılar. Ekonomiyi düzenlemek için piyasa mekanizmasına güvenen ülkelerde planlama geleneksel olarak yerel ve kentsel ölçekte yapılmaktaydı. Bu ülkeler de artık “master planlamalarının” kapsamını, en azından doğrudan etkilenen alanı kapsayacak şekilde genişletiyorlar ve karşılığında belirli bir şehrin gelişimini şehirden daha büyük şehir alanına, anakent bölgesine ve hinterlandındaki alt bölgelere kadar etkileyecek şekilde giderek yerel ve bölgesel ölçeklere kayma gözlemlenmektedir. Böylelikle, zıt planlama kavramlarından yola çıkarak “bölge” artık hem ayrımların ayrılması hem de ulusal planların uygulanması için uygun bir ölçek olarak kabul edilmektedir.

Türkiye’de KA uygulamasıyla birlikte ulusal planlarla uyumlu uygulama ve taktik programlar için yol gösterecek olan bölge kalkınma planları (BKP) hazırlanmaktadır. BKP ilgili olduğu paydaşlar tarafından dikkate alınan ve uygulamalarda etkisi olan planlar olma noktasında başarı gösterememişlerdir. BKP hakkında bilgi ve deneyim arttıkça, geleneksel endekslerin ulusal ortalamalar açısından yetersizliği giderek daha belirgin hale gelmektedir.

Bu çalışmamızda DDK ve Sayıştay tarafından tespit edilmiş olan sorunlardan bazılarının kurumsal hedeflerin belirlenmesi ve paydaş ihtiyaçlarının bu hedeflere yansıtılmasıyla ilişkili olabileceğine dair analiz ve modelleme yapılmaktadır. Örneğin DDK tarafından tespit edilmiş olan; tek tip örgüt yapısı sorunu, bölgelendirmenin doğru yapılmamış olması, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (STB) fazla bağımlılık sorunu ile yönetim kurullarının (YK) toplanamaması sorunu gibi hususların aslında paydaş ihtiyaçlarına cevap verecek bir kurumsal yapılanma ve ona göre kurumsal hedeflerin belirlenmemesi ile ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle de bu sorunun çözümlenebilmesi için COBIT-5 çerçevesinin KA bölgesel planlama ile stratejik planlamasında kullanılabilecek “hedef basamakları” modelinin kullanılabileceği iddia edilmekte ve sorun çözücü bir yöntem uygulanarak uygulanabilirliği kolaylaştıracak makul öneriler geliştirilmektedir.

2. Metot ve Araştırma Problemi

Scholar veri tabanında “goals cascade” olarak yapılan aramada sadece 424 adet yayın bulunurken Türkçe literatürde “hedef basamakları” olarak sadece 11 yayına rastlanabilmektedir. COBIT-5 paradigması tarafından 2012 yılında üretilmiş bir kavram ve metodoloji olarak akademik sahaya yoğun olarak giriş yapmadığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmamızın yerli literatüre ciddi katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

Bir kademeli iş stratejisi, organizasyona strateji uygulamak ve araştırmacıları ve geliştiricileri organizasyonun stratejisinin arkasında hizalamak için yaygın olarak kullanılmaktadır. Bununla birlikte, stratejik basamaklandırmanın temel faydası yukarıdan aşağıya kontrolleri sağlamak için değil, teknik personelin neye ne ölçüde katkıda bulunabilecekleri konusunda açıklık sağlamak, görüşlerini ve endişelerini dile getirebilecek şekilde motivasyonlu ve üst yönetim arasındaki etkin diyalog kapasitesinde yatmaktadır. Başka bir deyişle basamaklama, stratejiyi uygulama aracı olarak değil, planlama ve programlama yapan Ar-Ge personelinin iş için değer zinciri kaynaklarını anlamaları ve en yüksek faydayı yenilikçi bir şekilde nasıl üretebileceklerini keşfetmeleri için bir güçlendirme aracı olarak görüldüğünde en yararlı hale gelecektir (Loch, 2008).

Stratejik Hizalama Olgunluk Modeli (SAMM), bir kuruluştaki iş / BT uyumunun olgunluğunu makro düzeyde ölçmek için yararlı bir araçtır. Bununla birlikte, mikro düzeyde, kuruluşlar, iş ve BT süreçlerini uyumlu hale getirmek için kademeli BSC, ITIL, COBIT vb. dâhil olmak üzere çeşitli çerçeveler kullanırlar. Birden fazla basamaklı kademelerin varlığı ve farklı araçların veya çerçevelerin kullanılmasıyla hizalamanın karmaşıklığı artar. Çalışmalar, işletme / BT uyumunu mikro düzeyde ölçmenin zor olduğunu göstermiştir. Bu nedenle, sonuçları doğru bir şekilde ölçmek için, tüm seviyelerde metrikler arasında eşleştirme yapılması gerekir. SAMM tarafından öngörülenlerle uyumlu ölçütler oluşturmak da önemlidir. Ahuja (2012) bir çalışma-

sında, çok seviyeli basamaklı bir BSC kullanarak SAMM'nin temel bileşenlerini uygulamaya ve ilgili hizalama ölçütleri oluşturmuştur.

Günümüzde, BT çoğu iş modelinde kilit bir unsur haline geldiğinden, ülkeler ve kurumların BT ile ilgili yatırımlardan etkili iş / BT değeri sağlaması çok önemlidir. Bunu yapmak için, iş / BT değeri yaratma süreci ve yapısı, kuruluşun hedeflerine ve bağlamına uygun şekilde tasarlanmalıdır. Bunun için, kuruluşların tipik olarak kullanabileceği BT yönetim modelleri arasında COBIT (Bilgi ve İlgili Teknolojiler için Kontrol Hedefleri) 5, ITIL (BT Altyapı Kitaplığı) ve TOGAF (Açık Grup Mimarisi Çerçevesi) bulunur. Bunlar şirketler iş / BT değeri yaratma süreçlerini tasarlamak için COBIT 5 kullandıklarında stratejik hedeflerin basamaklandırılmasına ve yukarıdan aşağıya kurumsal belgelerin hizalanmasına yardımcı olur. COBIT 5 Hedef Basamakları, paydaşların ihtiyaçlarını eyleme geçirilebilir ve özelleştirilmiş kurumsal hedeflere, BT ile ilgili hedeflere ve kolaylaştırıcı hedeflere dönüştüren bir mekanizmadır. Ancak bu mekanizma, hangi hedeflere öncelik verilmesi gerektiğini belirlemez. COBIT 5 Kurumsal Hedefler- BT ile İlgili Hedefler Eşleme tablosuna göre, tek bir kurumsal hedefe ulaşmak için BT ile ilgili birden çok hedefin yerine getirilmesi gerekir. Sonuç olarak bazı kurumsal hedefler için BT ile ilgili hedefler çok daha büyük olacak ve hangi hedeflerin gerçekleştirilmesi gerektiği konusunda kafa karıştırıcı olacaktır. Bu sorunun çözümüne katkıda yapmak için, BT ile ilgili hedefleri gerçekleştirmede kuruluşun hedefleriyle daha alakalı olan BT ile ilgili hedefleri belirleyen öncelikli bir metodoloji sunar. Bu önceliklendirme metodolojisi, göstergeler olarak 'Dengeli Karnesi' ve 'Yönetişim Hedeflerini' kullanan AHS'ye (Analitik Hiyerarşi Süreci) dayanmaktadır (Lee ve diğerleri, 2018).

BT yönetişimi, paydaşların ihtiyaçlarının, koşullarının ve seçimlerinin planlama, programlama ve projelendirmelerde belirleyici olmasını sağlar. Bu tür bir planlama üzerinde düşünmek ve BT yönetişiminin uygulanmasını sağlamak için COBIT 5 çerçevesi kullanılabilir. COBIT 5 Hedef Basamakları, bu ihtiyaçları özelleştirilmiş, ulaşı-

labilir ve belirli kurumsal hedeflere çevirir. Tasarım Odaklı Düşünme gibi İnovasyon Süreçleri, tipik olarak, paydaşlar üzerinde merkezi bir odaklanma ile üretkenliği teşvik etmek için kullanılır. Bu süreç, uygulama sürecine yardımcı olmak için de kullanılabilir. Silva ve arkadaşları (2018) tarafından yapılan bir çalışmada, Federal Kamu Savunucusu (STI / DPU) Brezilya Federal Departmanı'ndan Bilgi Teknolojisi Departmanı'nın Hedefler Basamaklarının inşasına ilişkin bir vaka çalışması sonuçları değerlendirilmiştir.

Literatür taramamızda, hedef basamaklarının metoduna ve bu basamakların uygulandığı örnek çalışmalara önemli referanslar bulunmuştur. Bununla birlikte literatürden anlaşıldığı gibi, hiçbir araştırmacının hedef basamağı yaklaşımına itiraz etmemiş olduğu gibi bu yaklaşımın bizim yaptığımıza benzer bir şekilde bir kuruma özel uyarlanmasının da çalışılmamış olduğu anlaşılmıştır. Bu araştırma açığı ve daha fazla araştırmanın zamanında ve konuyla ilgili olduğuna inanıyoruz.

Hedef basamağını, kurumsal hedef öncelikleri temelinde yenilikçi BT süreçlerine öncelik vermeye yardımcı olmak için belirtilen bir hedef bilgi maddesi olarak görüyoruz. KA özelinde bakıldığında, COBIT-5 hedef basamakları modeli ile ilgili betimleyici ve uyarlayıcı bir çalışma da yapılmaktadır. COBIT-5 hedef basamakları modeline göre KA yapılandırmasının nasıl yapılabileceği üzerinde değerlendirme yapılmaktadır.

Araştırmamızda aşağıdaki sorulara cevap aranmaktadır:

1. COBIT-5 ve hedef basamakları modeli nedir ve KA dinamiklerinde nasıl uygulanabilir?
2. COBIT-5 ve hedef basamakları modelinin uygulamada faydaları nelerdir?
3. Hedef basamakları uygulama modeli KA ve BKP dinamiklerine nasıl entegre edilebilir ve bunun için neler yapılması gerekir?

Yukarıdaki araştırma sorularına cevap verilebilmesi için öncelikle COBIT-5 hedef basamakları uygulama modelinin KA dinamikleri

için uyarlanabilir olup olmadığının dört uygulama aşaması dikkate alınarak analiz edilmesi; hedef basamakları modelinin ne tür yararlar sağlayabileceği; hedef basamaklarının nasıl kullanılabilceği; bilişim bağlantılı hedefler ile kurumsal hedefler için performans göstergelerinin uyarlanması; hedef ölçütlerinin modellenmesi ve en nihayetinde bilişimle bağlantılı hedeflerin süreçlerle entegre hale getirilmesi gibi temel konular KA özelinde analiz edilmekte ve uyarlanmaktadır.

Bu çalışmada, kalkınma ajansları (KA) ile ilgili olarak 2014 yılında yayımlanan bir raporla Devlet Denetleme Kurulu (DDK) tarafından tespit edilen ve Sayıştay Yıllık Raporlarına da kısmen yansıtılmış olan bazı kurumsal ve sistematik sorunlardan hareketle kurumsal yapılandırmanın sistematik ve YBS ilişkili olarak doğru bir şekilde yapılmamış olması araştırma problemi olarak alınmıştır. Araştırmamızın iddiası da denetim raporlarında iddia edilen; tek tip örgüt yapısı sorunu, bölgelendirme sisteminin doğru yapılmamış olduğu, kalkınma bakanlığına fazla bağlılık ve idari vesayet sorunu ile yönetim kurullarının toplanamaması sorunlarının özünde kurumsal yapılandırmanın ve stratejik hizalanmanın YBS gerekliliklerine ve potansiyellerine göre doğru yapılmamış olmasıdır. Bunun temel sorunsalı da hedef basamakları yaklaşımı gibi sistematik bir yaklaşımın benimsenmemiş olmasıdır.

DDK raporunda yapılan kapsamlı analizlerden de anlaşılacağı üzere, bir kamu kurumu olan KA açısından paydaşların ihtiyaçlarına göre kurumsal hedeflerin belirlenmesi ve bu hedefleri gerçekleştirecek süreçlerin yapılandırılmamış olması aslında pek çok soruna kaynaklık edebilmektedir. Bu çerçevede araştırmamız KA bölgesel gelişme dinamiklerinde hedef basamakları yaklaşımının benimsenmemesi bir araştırma problemi olarak ele alınarak COBIT-5 çerçevesinin hedef basamakları modelinin uygulamada çözüm sağlayabilecek nitelikte uyarlama yapılabileceği iddiasına dayanmaktadır. Hedef basamaklandırma sisteminin bölgesel gelişme dinamiklerinde neden çalışmadığı ile ilgili araştırma probleminin varsayımları şunlardır:

1. *Basamaklandırma yalnızca tek yönlü gider.* Bu bir problemdir, çünkü organizasyonun altındakilerin hedeflerini belirlemek yönetimin sorumluluğunda olduğunda, çalışanın kendisi ile aynı şekilde rolün ne olduğunu anlaması pek mümkün değildir. Tabii ki, kurum büyüdükçe bu sorun daha da kötüleşiyor.

2. *Basamaklandırma genellikle yılda yalnızca bir kez yapıldığı için uyumluluk ve değişime izin vermez (çünkü zaman alıcıdır).* Modern organizasyonlarda, hedeflerin düzenli olarak yeniden okunması ve yeniden değerlendirilmesi gerekir. Bu da KA özelinde bölge planlarının dinamik olmasını gerektirir. Kesin performans yönetiminin son yıllarda bu kadar popüler olmasının nedeni budur. Hedeflerin odağının kaydırılması gerektiğinde, hedef aşamalı işleminin yeniden tamamlanması için bir yıl boyunca beklemek yeterince iyi değildir.

3. *Hedef basamağı uygulaması bilmeyenler için idari/teknik bir kâbus olabilir.* Bu, yukarıdan aşağıya doğru çalışan, belirli bir kademeli nesnel kademelendirme çizelgesine sadık kalan herkese dayanır.

3. COBİT Çerçevesi

COBIT, bilgi ve ilgili teknoloji için kontrol amaçlarını ifade eder. Basitçe söylemek gerekirse, işletme genelinde yönetişimin kurumsal fonksiyonlarını, bilgi ve bilgi teknolojisi kaynaklarını içeren bir çerçevedir. Daha önceki COBIT sürümleri numaralandırılmış ve kontrol hedeflerine odaklanmışken, COBIT'in son sürümü, yönetişim ve yönetim rehberliği ilkelerine ve olanaklarına geçiş yapmıştır. COBIT'in merkezinde beş temel prensip ve yedi destekleyici (enablers) var. COBIT tarafından ihdas edilmiş olan beş temel ilkenin önemini vurgulayan konulardan biri, bilgi teknolojisine yapılan yatırımları optimize etmek ve örgütsel paydaşların yararına BT üzerinden elde edilen kazançlardan en iyi şekilde yararlanmaktır.

İlke 1: Paydaşların İhtiyaçlarını Karşılama

Bir paydaş, girişime yatırım yapan, çıkarı olan veya hak elde edebilecek bir gerçek veya tüzel kişidir. COBIT'de paydaşlar iki gruba

ayrılır: iç paydaşlar ve dış paydaşlar. İç paydaşlar, yönetim kurulu üyelerinden BT yöneticilerine, süreç sahipleri ve BT kullanıcılarına kadar değişen bireylerden oluşmaktadır. Dış paydaşlar, birkaç isim vermek için işletmenin iş ortaklarını, hissedarlarını ve müşterilerini içerir. COBIT'in öncelikli yönetim hedefi ve kilit paydaşının ihtiyaçlarını gözetme ilkesi gereğince paydaşlar için değer yaratmaya odaklanmıştır. Bunun için de kaynaklar ile riskleri optimize etmeyi amaçlar. İç ve dış paydaş grupları ve her gruptaki birçok kategori sayesinde, paydaşlara değer yaratmak zor olabilir, çünkü biri için değer olan şey diğeri için değer olmayabilir.

Yönetişim çabasının bir parçası olarak, işletmeler girişim risklerine karşı değer elde etmek için gereken kaynakları değerlendirmelidir. Bu sürece yardımcı olmak için COBIT kademeli hedefleri (goals cascade) tanımlar. Hedefler kademesiyle ilgili olarak, su kaynağının tepeden başladığı ve her biri tam olan ve bir sonrakine düşen farklı yükseklikteki çoklu havuzlara aktığı çok seviyeli bir şelaleye ait benzetme kullanılabilir.

Paydaş ihtiyaçlarını karşılamak için, bu ihtiyaçların işletme düzeyinde ölçülebilir eylemlere (hedeflere) çevrilmesi gerekir. İşletme hedefleri, düzenlemeler, strateji, yenilik ve teknolojideki gelişmeler gibi faktörler tarafından yönlendirilmektedir. Paydaş sürücüler (drivers) olarak adlandırılan bu etkenler paydaş ihtiyaçlarını etkilemektedir. COBIT tarafından tanımlanan üç üst düzey paydaş ihtiyacı, Fayda Gerçekleştirme, Risk Optimizasyonu ve Kaynak Optimizasyonu'dur. Paydaş ihtiyaçları daha sonra işletme düzeyinde belirlenmiş hedeflere ve ardından etkinleştirici hedefler tarafından desteklenen BT ile ilgili hedeflere doğru akar.

İlke 2: Kurumsal Uçtan Uca Kapsama

Bu COBIT 5 prensibi COBIT 5 yönetim çerçevesinin kapsamını belirtir; bilgi ve ilgili yenilikçi teknolojiler için bir yönetim programı yürütmek için gereken tüm fonksiyonları ve süreçleri içerir. COBIT,

BT hizmetlerini, kurumun çalışanları, süreçleri ve teknolojisi tarafından sağlanan iş süreci işlevlerine göre düzenleyen yönetim yetenekleri sağlamaya çalışmaktadır.

İlke 3: Tek Bir Entegre Çerçeve Uygulamak

COBIT 5 yönetim çerçevesi ITIL, TOGAF ve ISO gibi diğer standart ve çerçevelerin uyumlaştırılmasına ve entegrasyonuna, ayrıca destekleyici standartlara ve uygulamalara izin verir. Tutarlı bir ürün seti üretmek için tasarlanmıştır ve COBIT sağlayıcılarını destekleyen bir dizi iyi uygulama içerir.

İlke 4: Bütünsel bir Yaklaşımın Sağlanması

COBIT 5 bağlamında, yedi etkinleyici kategorisi, BT yönetimini içerecek şekilde tüm kurumsal yönetim sürecine “güç” sağladıkları için, bütünlük ilkesine destek sağlarlar. Amaçların temelinde, hedef basamaklama ve etkinleştirici bileşenler mevcuttur:

1. İlkeler, Politikalar ve Altyapılar, işletmenin günlük yönetimi için istenen davranış rehberliğe dönüştürme mekanizması sağlar. Bir işletme tarafından kullanılan ilkeler, politikalar ve çerçeveler diğer işletme sağlayıcılar üzerinde etkilidir.

2. Süreçler, uygulamaların ürettiği çıktılar yoluyla işletmenin hedeflerine ulaşmayı hedefleyen bir dizi eylemleri tanımlar.

3. Organizasyonel yapılar, kurum içindeki karar organları, roller ve sorumluluklardan oluşur.

4. Kültür, Etik ve Davranış, bir işletmede genellikle etkili görülmezler ancak etkinleştirici hedeflerine, BT ile ilgili hedeflere ve işletme hedeflerine başarılı bir şekilde ulaşmaya yardımcı olan güçlü öğeler olabilmektedirler.

5. Bilgi, bir kuruluşun can damarıdır ve işletmenin etkin yönetimi için gereklidir.

6. Hizmetler, Altyapı ve Uygulamalar, bilgi teknolojisi ürün ve hizmetlerinin bir işletmede konuşlandırıldığı ve bilgi üretimini etkin bir şekilde desteklediği araçlardır.

7. İnsanlar, Beceriler ve Yeterlilikler, işletme yapısı içerisinde en üst düzey katalizördür. Yetenekli ve yetkin insanlar olmadan, sağlam karar verme tehlikeye atılır, kurs düzeltmeleri yapılmaz ve kademeli hedefler boyunca hedeflere ulaşmaya odaklanmak zordur.

Bu yedi sağlayıcı, iç içe geçmiş ve birbirine bağımlı olmalıdır. Bir etkinleştiricinin çıktısı, bir diğerine girdi işlevi görür. Örneğin, örgütsel yapılar, işletme için ilkeler, politikalar ve süreçlerle ilgili kararlar almak için bilgileri kullanan yetkin ve yetenekli kişilerden oluşur.

İlke 5: Yönetişimi Yönetimden Ayırma

COBIT 5 perspektifinden bakıldığında, yönetim ve yönetim farklı organizasyon yapıları tarafından yürütülen iki ayrı işletme unsurudur. COBIT 5'ten “yönetişim, gerçekleştirilecek dengeli, kararlaştırılmış kurumsal hedefleri belirlemek için paydaş gereksinimlerinin, koşullarının ve seçeneklerinin değerlendirilmesini sağlar”. Önceliklendirme ve karar alma yoluyla yön belirlemek, kararlaştırılan yön ve hedeflere göre performansın ve uyumun izlenmesi üst yönetim başkanının liderliği altındaki yönetim kurulunun sorumluluğundadır. KA özelinde STB ve Yönetim Kurulları yönetim sorumluluğunu almaktadır. Öte yandan yönetim için gerekli mekanizmaları işler hale getirmek de yönetim liderliğinin sorumluluğundadır.

4. Hedef Basamakları Uygulama Modeli

KA için COBIT-5 ilkelerinin uygulama biçiminin modellenmesinden sonra ilk ilke olan paydaş ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli olan “goals cascade” olarak ifade edilen hedef basamakları sistematığının de KA özelinde modellenmesi olanaklıdır. Bu bağlamda kilit paydaşları eyleme geçirilebilecek KA stratejisi altında tekrardan yapılanması büyük önem arz etmektedir. Bu nedenle COBIT-5 hedef basamakları, paydaşların ihtiyaçlarını özgün, eyleme geçirilebilir ve özelleştirilmiş kalkınma ajansının hedefleri, BT-bağlantılı hedefler ve gerçekleştirici hedefler halinde açıklayan bir mekanizma olarak

kurgulanmıştır (ISACA, 2012).

COBIT çerçevesi beş temel prensip etrafında tasarlanmıştır:

1. İç ve dış (ulusal-yerel) paydaş ihtiyaçlarını karşılamaya odaklanmak
2. Ajansı tüm süreç ve birimlerini baştan sona kapsamak
3. Tek bir bütünleşik çerçeve uygulamak
4. Bütüncül bir yaklaşımı mümkün kılmak
5. Yönetimi yönetimden ayırmak

COBIT hedefleri basamağı, bu ihtiyaçları özelleştirilmiş kurumsal hedeflere, BT ile ilgili hedeflere ve etkinleştirici hedeflere dönüştürmek için kullanılan bir mekanizmadır. İhtiyaçların hedeflerle “eşleştirilmesi”, bir işletmenin ihtiyaçları ile BT çözümleri ve hizmetleri arasındaki uyumu desteklemenin anahtarıdır ve çeşitli düzeylerde uygulanabilir. Hedef kademesini kullanmak temelde 4 basit adımdan oluşmaktadır:

1. *Paydaşların İçsel ve Dışsal Çevre Etkenleri, Paydaş İhtiyaçlarını Etkiler:* Paydaşların ihtiyaçları, strateji değişiklikleri, iş / düzenleyici ortam, yeni teknolojiler vb. tarafından etkilenir.

2. *Paydaşların İhtiyaçları Kurumsal Hedeflere Kademeli Olarak Hizalanmalıdır:* Paydaşların ihtiyaçları, bir dizi kurumsal hedefle ilişkilendirilebilir. COBIT5 hedefleri basamaklandırması, bunları dört dengeli puan kartı (BSC) boyutunda güzel bir şekilde düzenler ve ayrıca belirli kurumsal hedeflerle kolayca eşleştirilebilen 17 genel hedef içerir.

3. *Kurumsal Hedefler BT ile İlgili Hedeflere Kademeli Olarak Hizalanmalıdır:* Genellikle, kurumsal hedeflere yalnızca BT ile ilgili hedeflere uyarlanabilirse ulaşılabilir (burada BT, Bilgi ve Teknolojiyi ifade eder). Hedefler kademesinde, 17 kurumsal hedefin her biri, BT ile ilgili bir dizi ilgili hedefle eşleştirilir. BT ile ilgili 17 hedef vardır ve bunlar aynı zamanda dört dengeli puan kartı (BSC) boyutunda düzenlenmiştir.

4. *BT ile İlgili Hedefler, Hedefleri Etkinleştirmeye Kadar Basamaklanmalıdır:* BT ile ilgili hedeflere ulaşmak için, bir dizi etkinleştiricinin (enablers) başarıyla uygulanması gerekir. Bu kolaylaştırıcılardan biri süreçlerdir. Bu kademedeki önceki adımlara benzer şekilde, BT ile ilgili

her hedef daha sonra bir veya daha fazla işlemle eşlenir. Bir kuruluş başarılı bir COBIT 5 uygulaması istiyorsa, önce COBIT 5 ilkelerini öğrenmeli ve anlamalıdır.

Şekil 1. COBIT-5 Hedef Basamakları

Kaynak: ISACA, 2012' den uyarlanmıştır.

Yukarıdaki şekilden de anlaşılacağı üzere, COBIT-5 çerçevesinde kullanılan en temel yaklaşım hedef basamakları sistematiğidir. Bu sistematik olarak her kuruma uygulanabilecek özellikte geliştirilmiştir. Buna göre her kurumun içerisinde bulunduğu çevresel etmenler bir ekosistem meydana getirmekte olup, bu sosyal, ekonomik, ekolojik, bürokratik ve kültürel ekosistemin kurumun paydaşlarının ihtiyaçlarını etkilediği varsayılmaktadır. Her işletmenin farklı hedefleri olduğu için

COBIT 5'i, kademeli hedefler aracılığıyla özelleştirebilir, üst düzey şirket hedeflerini yönetilebilir, özel, BT ile ilgili hedeflere dönüştürebilir ve bunları belirli işlem ve uygulamalarla eşleyebilirsiniz. Basamağın en uygun beş yönü olabilir:

1. İlgili ve somut amaç ve hedefler, birden çok düzeyde tanımlanabilir.
2. İyileştirme girişimleri esasen haritalamanın sonuçlarından kaynaklanabilir, örneğin: önce, en önemli şeylere odaklanması gerekir.
3. Her tür kuruma uyacak kadar esnekler.
4. Değer yaratma ve stratejik uyumun doğrulanması için iyi bir araçtır.
5. Haritalama işi zaten uyulanabilir şekilde hazırlanmıştır.

Dolayısıyla bu ekosistem dikkate alınarak ulusal, bölgesel ve yerel paydaşların ihtiyaçları kurumsal fayda, risk ve kaynak optimizasyonu ile birlikte dikkate alınmalıdır. Kurumsal hedefler de bu belirlenmiş olan paydaş ihtiyaçları çerçevesinde biçimlendirilmektedir. Her kurumsal hedefin gerçekleştirilebilmesi için mutlaka bir bilişim sistemi, aracı veya donanımı gibi varlıklara ihtiyaç duyduğundan dolayı bu kurumsal hedefler için bilgi teknolojisi bağıntılı yenilik hedefleri belirlenir. Kurumsal hedefler ile bilgi teknolojileri hedefleri mali destekler, vatandaş memnuniyeti, içsel ve büyüme öğrenme diğer beş ana eksene göre tasnif edilmektedir. En nihayetinde gerçekleştirici hedefleri de bunlara göre belirlenmektedir. Dolayısıyla COBIT-hedef basamakları yaklaşımı kurumu çevresiyle bütünleşik ve etkileşim içerisinde siber-nitik bir sistem olarak ele almakta ve hedefler ile süreçleri de buna göre yapılandırmak gerektiğini savunmaktadır. Bu sayede yönetim hedefleri olan fayda optimizasyonu, risk optimizasyonu ve kaynak optimizasyonunun olanaklı olacağı belirtilmektedir.

COBIT, hedeflerin yönetilmesi ve kurumsal hedeflerin yönetimi için süreçleri kademeli ve mümkün kılmak suretiyle, kurumsal liderlerin bilgi sistemleri için iş gereksinimlerini anlamalarının anahtar olduğunu kabul eder. COBIT, BT girişimlerinin işletme (işletme) gereklilikleri ile uyumlaştırılmasının, satın alım için dikkate alınan bir sistemin planlanmasından, düzenlenmesinden ve kurulmasından önce vur-

güldüğünü vurgulamaktadır. BT girişimlerini hizalamak, BT uzun ve kısa vadeli planlarının, iş stratejik ve performans planlarının elde edilmesini sağlamaya ve kurumsal sürdürülebilir rekabet avantajı yaratmaya odaklandığı anlamına gelir. Bir sistem kurmak için, işletme liderleri işletme sürücülerini net bir şekilde anlamalı ve BT için belirli kurumsal kullanıcı gereksinimlerini özetlemelidir.

BT destekli yatırımlar için iş vakası veya fizibilite raporu hazırlanırken, ölçülemeyen faydaların veya ölçümlerin arkasına saklanmamak önemlidir. Eğer bir şeyi nesne ve objektif kriterlere göre ölçemezseniz, onu yönetemezsiniz. Her teknik veya mali yardımın, paydaş ihtiyaçları ve işletme hedefleri ile doğrudan bir ilişkisi olmalıdır. COBIT hedef basamakları kullanılarak, BT destekli yatırımların işletme hedeflerini karşılaması, paydaş ihtiyaçlarını karşılaması, faydaların gerçekleşmesini sağlaması ve edinilen yatırımın yaşam döngüsünün, BT destekli yatırımları değişen paydaş gereksinimlerine sürekli olarak hizalaması yoluyla yönetilmesini sağlaması sağlanabilir.

4.1. Hedef Basamakları Uygulama Aşamaları

COBIT 2019 versiyonu, Kasım 2018’de piyasaya sürülmüştü. İçinde bir dizi yeni, değiştirilmiş ve güncellenmiş unsur vardır. Bileşenlerden, odak alanlarından ve tasarım faktörlerinden bahsedilmektedir. Burada bahsetmeye değer başka bir şey de kuruluşun yönetim ve yönetim sisteminin ve tüm bileşenlerin ne kadar iyi çalıştığını gösteren COBIT Performans Yönetimi (CPM) sistemidir.

COBIT’in temel yönetim hedefi, şu üç unsurdan oluşan “değer yaratma” olarak belirtilmiştir:

1. *Faydaların Gerçekleşmesi*: “Yenilikçi teknolojiye uygun değişikliğe yatırım yapmanın tek geçerli nedeni fayda sağlamaktır” ifadesi, bu ögeyi tanımlamaktadır.

2. *Risk Optimizasyonu*: İki çeşit risk vardır; zararlara yol açan kötü tür ve fırsat sağlayan iyi tür. Risk optimizasyonu, mümkün olduğu kadar kötü risklerden kaçınmak ve pro-aktif olarak karşılığını alacak fırsatları gerçek-

leştirebilecek iyi riskleri aramakla ilgilidir.

3. Kaynak Optimizasyonu: Bu, BT'nin ve yenilikçi teknolojilerin kurumsal hedeflere ulaşmak için doğru kaynaklara sahip olmasını sağlamaktır, kaynaklarını en iyi bir şekilde tahsis etmesini sağlamaya çalışmaktır. Bu optimizasyona teknoloji, insanlar ve süreçler de dâhildir. Yenilikçi BT kabiliyet, ürün ve hizmetlerinin verimli ve tutarlı bir şekilde sunulması için bu kaynakları optimize etmeye odaklanmak gerekmektedir. Doğru ve yeterli kaynaklar olmadan kuruluşlar borçlanarak ve israf uğruna para harcayabilir, tüketicileri azaltabilir ve personelin moraline zarar verebilir.

COBIT yönetim ve yönetim arasında farklılaştığından, 40 süreci (COBIT 5'teki 37 süreç), bu iki alan arasında bölünür (ve topluca COBIT Çekirdek Modeli olarak adlandırılır).

4.2. Kullanıcı Memnuniyeti ve Paydaş Analizi

COBIT sayesinde işletme kullanıcılarının ihtiyaçları analiz edilir ve hem hizmetlerin kullanımında (çünkü şu anda ihtiyaçlarını karşıladığı için) hem de BT ile etkileşimlerinde memnuniyetlerini arttırmaya yardımcı olan hedeflere göre basamaklanır). Sonuç olarak, çerçeveye, diğer unsurlarıyla birlikte, BT'ye mümkün olan en iyi kullanıcı deneyimini sunma ve en iyi değeri oluşturma konusunda yardımcı olmaktadır.

Kapsamlı bir tablo elde etmek için, üç tür paydaş süreçteki özel güç konularına göre ayırt edilmelidir:

Birincil Paydaşlar: Örneğin genel olarak vatandaşlar, ulusal ve bölgesel ölçekte farklı sosyal gruplar veya meslekler, STK, şehir alt bölgeleri, iş kolları, bireysel kuruluşlar gibi gerçek ve tüzel yapılardır. Burada önemli olan yapılacak uygulamalardan ve program çıktılarında olumlu veya olumsuz olarak kimlerin ne ölçüde etkileneceği ve kuruluşun hedefleriyle bu sonuçların hizalı olup olmadığıdır.

Kilit Aktörler: Siyasi sorumluluğu haiz olan merciler aslında kilit aktörlerdir. Örneğin Bakanlık, Valiler, il-ilçe belediye başkanları, meclis üyeleri, iktidar partisi il-ilçe teşkilatları gibi farklı diğer otorite seviyeleri kilit aktörleri oluşturmaktadır. Finansal kaynaklar kimdeyse ve fonlama mekanizmasının nitelik ve niceliğini etkileyenler de kilit aktörlerdir.

Aracılar: BKP ile etkilenen altyapı operatörleri, diğer kamu idareleri, polis, adliye vb. gibi yapılar aslında araçlardır. Büyük taşımacılık faaliyetlerini yürüten lojistik ve yük operatörleri, limanlar, havaalanları gibi odaklar da dikkate alınmalıdır. Bunun yanı sıra ilgili çıkar gruplarını temsil eden dernekler, odalar, kooperatifler, ağlar da dikkate alınması gereken diğer araçlardır. Bunlar kilit aktörler ile birincil paydaşlara tesis edebilecek potansiyeli haiz çıkar ve baskı grupları da olabilirler.

Buna ek olarak, mevcut yerel liderlerin rolünü göz önünde bulundurmak gerekir. Kişisel becerileri ve yerel aktörler arasında aldıkları tanınma ve saygınlık nedeniyle kaynakları harekete geçirmede, ittifaklar oluşturmada, ortak proje geliştirmede vb. önemli rol oynayabilen kilit kişilerdir. Uygulamada, bu tür insanlar süreç üzerinde hem olumlu hem de olumsuz olarak olağanüstü bir etkiye sahip olabilir, bu nedenle rolleri erken stratejik olarak değerlendirme gerektirir. Açıkça, paydaş tanımlaması, planlama sürecinin başında bir kez ve herkes için sonuçlandırılabilir bir görev değildir. Aksine, senaryolar ve politika seçenekleri daha somut hale geldiğinde ve paydaşlar üzerindeki etkileri daha doğru bir şekilde değerlendirilebildiğinde tekrar tekrar ele alınmalıdır. Bazı kilit aktörler için bile, değişen koşulların bir sonucu olarak yeniden değerlendirme gerekli olabilir.

4.3. Hedef Basamakları için Paydaş İletişim Planlaması

Herhangi bir paydaş katılım sürecinin başlangıcı paydaş eşlemesidir. Paydaş eşlemesi hedef grupları tanımlar ve bunlar hakkında mümkün olduğunca fazla bilgi toplar. 'Paydaşlar' tanımı gereği bir durumda 'hissesi' olan kişilerdir. Paydaşlar kuruluş terimleriyle, örneğin 'iç' olanlar (çalışanlar ve yönetim) ve 'dış' olanlar (müşteriler, rakipler, tedarikçiler vb.) olarak tanımlanabilir. Eşleştirme işlemi aslında planlama, programlama ve projelendirme aşamalarında yapılarak ortak çıkarlar ve ilgilerin ayrılacak hibeler ve KA teknik rehberliğiyle bölgesel ve yerel ölçekte yerli ve milli değer oluşturmaya odaklanmalıdır.

Bununla birlikte özellikle Covid-19 sonrasında ciddi gündem oluş-

turması ve kilit aktörleri etkilemesi nedeniyle halk sağlığı alanında strateji, program ve projelerin geliştirilmesi sınır ötesi, disiplinler-arası bir şekilde program ve projeler gerçekleştirilebilir. Örneğin, yerel bir sağlık ve esenlik stratejisi şu yollarla geliştirilebilir:

1. Yerel bir sağlık ve esenlik ortaklığından stratejinin koordinasyonu, finansmanı, kaynak sağlanması ve yayınlanmasına katılan iç paydaşlar;
2. Hastalar, hizmet kullanıcıları, bakıcılar ve yerel toplumun üyeleri olarak kendileri için önemli olan konuların ele alınmasına yönelik görüş ve deneyimlerine katkıda bulunan dış paydaşlar.

Paydaş yönetimi esasen paydaş ilişkileri yönetimidir, çünkü yönetilen gerçek paydaş grupları değil, ilişkidir. Clarkson İş Etiği Merkezi (Friedman ve Miles 2006: 151), paydaş yönetiminin temel özelliklerini özetleyen ilkeler listesini geliştirmiştir (bkz. Tablo 1).

Tablo 1. Paydaş Yönetiminin Temel Özelliklerini Gösteren İlkeler

İlke 1	Yöneticiler, tüm meşru paydaşların endişelerini kabul etmeli ve aktif olarak izlemeli ve karar alma ve operasyonlarda çıkarlarını uygun şekilde dikkate almalıdır.
İlke 2	Yöneticiler, ilgili kaygıları ve katkıları ve şirkete / kurumsal sürece katılımlarından dolayı üstlendikleri riskler hakkında paydaşları dinlemeli ve açıkça iletişim kurmalıdır.
İlke 3	Yöneticiler, her bir paydaş seçim bölgesinin endişelerine ve yeteneklerine duyarlı süreçleri ve davranış biçimlerini benimsemelidir.
İlke 4	Yöneticiler, paydaşlar arasındaki çabaların ve ödüllerin karşılıklı bağımlılığını tanımalı ve ilgili risk ve güvenlik açıklarını göz önünde bulundurarak, kurumsal faaliyetlerin fayda ve yüklerinin adil bir şekilde dağıtılmasını sağlamaya çalışmalıdır.
İlke 5	Yöneticiler, kurumsal faaliyetlerden kaynaklanan risklerin ve zararların en aza indirilmesini ve önlenemedikleri yerlerde uygun şekilde tazmin edilmelerini sağlamak için kamu ve özel

	sektördeki diğer kuruluşlarla işbirliği içinde çalışmalıdır.
İlke 6	Yöneticiler, devredilemez insan haklarını (örneğin yaşam hakkı) tehlikeye atabilecek veya açıkça anlaşılırsa ilgili paydaşlara kabul edilemeyecek risklere yol açabilecek faaliyetlerden tamamen kaçınmalıdır.
İlke 7	Yöneticiler (a) kurumsal paydaşlar olarak kendi rolleri ile (b) paydaşların çıkarları için yasal ve ahlaki sorumlulukları arasındaki olası çatışmaları kabul etmeli ve bu tür çatışmaları açık iletişim, uygun raporlama ve teşvik sistemleri ile ve gerektiğinde üçüncü taraf incelemesi yoluyla ele almalıdır.

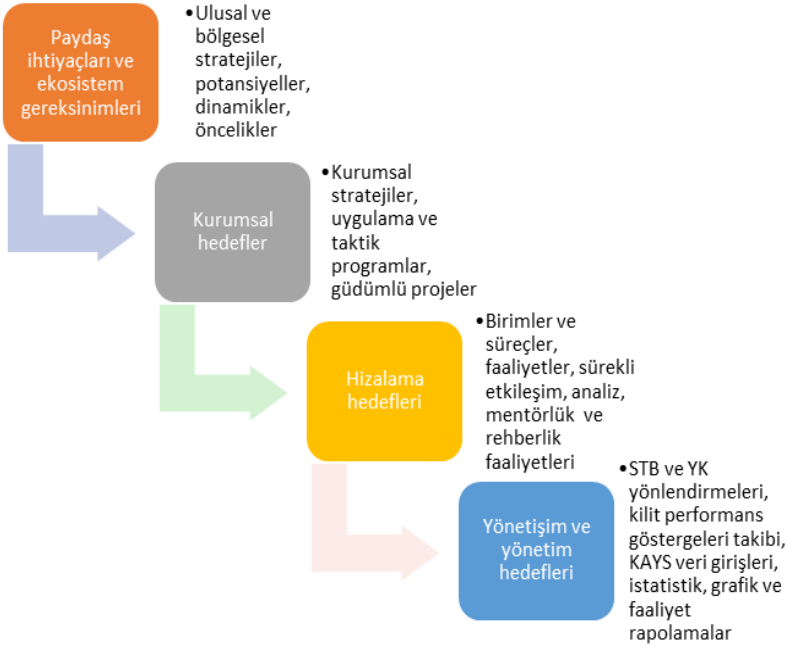
Bir proje boyunca güçlü ve özlü iletişim hatlarını sürdürmek, projenin sorunsuz çalışmasını sağlamak ve paydaşların size ve projeye olan güven duygusunun anahtarıdır.

4.4. Kurumsal YBS Dijital Dönüşümü İçin Yönetişim

Güncellenen COBIT 2019, YBS dijital dönüşümünün işletmelerin çalışma şeklini değiştirdiğini anlatmaya çalışmaktadır. Bir kuruluşun yönetim kurulunun “yenilikçi bilgi ve teknoloji ile ilgili kararları devretme, görmezden gelme veya bunlardan kaçınması” için artık kabul edilmemesini önermektedir. Bilgi ve teknoloji, dijital dünyadaki kilit unsurlardır. Bu nedenle dijitalleşme sayesinde kaynak verimliliği sağlama ve değer yaratma noktasında güveni artmaya devam ettikçe yönetim kurullarının ve üst düzey yöneticilerin bu hususlarla yakından ilgilenmeleri gerekir.

COBIT’in hedefleri basamaklama konsepti, kuruluşların kilit paydaşlarının sürücülerinden ve ihtiyaçlarından kurumsal hedefler oluşturmalarına yardımcı olan yukarıdan aşağıya bir yaklaşımdır. Bu kurumsal hedefler daha sonra ”tüm yenilikçi BT çabalarının iş hedefleriyle uyumunu vurgulayan hedefler” olan uyum hedeflerine doğru yükselerek, uyum hedefleri COBIT’in önerdiği yönetim ve yönetim hedeflerine girmiş olmaktadır.

Şekil 2. KA ölçeğinde Kurumsal Yönetişim Hedeflerinin Stratejik Hizalanması

5. Kalkınma Ajanslarının Tabi Olduğu Planlara Göre Stratejik Basamaklandırma

Teşvik edici ve kısmen emredici olan kapsamlı bölgesel gelişme planları çok zaman alıcı, çok pahalı, aşırı ayrıntılı ulusal planlara bir alternatif çözüm olarak geliştirilmişlerdir. Bunlar, ideal anlamda mantıksal, kuramsal, kavramsal ve felsefi yönden tatmin edici olabilirler, ancak bu planlar da nadiren beklenen etkileri elde ederek gerçeğe dönüşürler. Oldukça ayrıntılı bölgesel planlara yatırımı haklı gösterecek çok fazla kontrolsüz idari, teknik ve siyasi değişken olabilir. Entegre bölgesel kalkınmaya yönelik bu yaklaşım, başlangıçta ulusal plan bağlamında bölgenin genel görünümünden ve gelecek vaat eden kalkınma alanlarının daha ayrıntılı analizine doğru ilerleyen farklı aşamalarla ka-

rakterize edilir. Üç temel unsur tanı, strateji ve proje geliştirme şeklinde anlaşılmaktadır:

Teşhis: Bir bölgenin temel problemlerini, potansiyellerini ve kısıtlamalarını belirlemek için yapılan hızlı bir analiz sonucunda mevcut durum ortaya konulmaktadır. Bu kapsamda potansiyel fırsatlar, zayıflıklar, kırılğanlıklar ve güçlü yönler de dâhil edilmektedir. Gelişim tanısı doğal kaynakların ve sosyo-ekonomik koşulların değerlendirilmesini de içerir. Bunun için de alt bölgelerin tanımlanması ve analizi; kritik kurumların, sektörlerin ve coğrafi alanların belirlenmesi; yeni bilgi üretimi olanaklarının ve yatırım projeleri için fikirlerin bir araya getirilmesi gerekir.

Strateji: Mevcut konuların ele alınması için mevcut kaynaklarla gerçekleştirilebilecek olan acil önceliklerin ve fırsatların seçilmesi için yöntem ve hareket noktaları stratejiyi oluşturur. Bu fırsatlar, ivmeyi koruyacak kadar kısa bir zaman dilimi içinde politik olarak mümkün olan eylemleri önermektedir. Kurumların ve karar verici organların bir seçeneği olması için alternatif stratejiler sunulmalıdır.

Program ve Projeler: Seçilen stratejiyi uygulamak için birbiriyle ilişkili yatırım program ve projelerinin hazırlanması son aşamadır. Genellikle ön fizibilite ile geliştirilen projeler altyapı, üretim faaliyetleri ve hizmetler arasında bir denge sağlamak durumundadır. Toplu olarak, fayda-maliyet oranı hükümetler ve fon sağlayıcılar için kabul edilebilir olmalıdır. Uygulamada yaşandığı gibi baskı grupları, nopotik ilişkiler ve kişisel takdirlere göre projelendirme olması durumunda kaynak israfı, paydaşların memnuniyetsizliği ve bölgesel planlamaya olan inancın yitirilmesi ile sonuçlanmamalıdır. Projeler, kısa ve orta vadeli bir eylem planı ve bölgesel önceliklere uyumlu, haksız rekabete ve yersiz kazanımlara yol açmayacak şekilde en büyük etkiyi meydana getirme potansiyeli dikkate alınarak gerekli her türlü yardımcı eylemle birlikte STB ve YK ya sunulur. Vaka çalışmaları ve denetim raporları bu yaklaşımın çeşitli koşullar altında nasıl uygunsuz bir şekilde kullanıldığını göstermektedir.

Şekil 3. KA Özelinde Stratejik Hedeflerin Kilit Belgelere Yansıtılması ve Basamaklandırma Mekanizması

5.1. Kalkınma Planlamasında Çevresel Konular ve Ekosistem Kurgusu

Çevre sorunlarıyla ilgilenen kalkınma uygulayıcıları, burada “çevresel etki değerlendirmeleri” veya “çevre” kelimesinin sık kullanımı için boşuna çaba göstereceklerdir. ÇED, kaynak yönetimi hususlarının planlama sürecine erken bir aşamada yerleştirilmesi durumunda, projelerin tanımlanması, seçilmesi, formülasyonu ve uyumlaştırılmasında rol oynarsa, çevresel etki değerlendirmelerinden- yüksek maliyetleri ve olumsuz nitelikleri ile- önlenebileceğini belirtmektedir. Sıklıkla, “çevresel” olarak tanımlanan sorunlar, aslında, bir sektörün veya çıkar grubunun, doğal mal veya hizmetlerin kullanımı için başka bir sektör veya çıkar grubu ile rekabet etmesinin sonucudur. Her grubun kendi “çevresinden” ne istediğine dair kendi fikri vardır ve bu görüşler doğal olarak çatışır. Daha önce çevresel tema altında işlenen konular artık yeşil ekonomi, dögüsel ekonomi, sürdürülebilirlik, platform yaklaşımları, endüstriyel simbiyoz ve endüstri 4.0 ile ilişkilendirilerek ifade edilmektedir. Bu bağlamda, KA planlama ve programlama ekibinin bölgesel kalkınma sürecinde üç önemli görevi olmalıdır:

1. Bölgesel ekosistemlerden elde edilebilen ve bölgesel olarak potansiyel sağlayabilecek olan mal ve hizmetleri belirlemek.

2. Bu mal ve hizmetlerin kullanımındaki potansiyel çatışmaları belirlemek.

3. Meydana gelen çıkar çatışmalarını bölgede yürürlükte olan sosyo-ekonomik politikalarla çözmeye yardımcı olmak.

5.2. Kurumsal Yaklaşımın Tesisi İçin Bir Araç Olarak Teknik Destek Planlaması

Teknik yardım süreçleri, bir ulusal veya bölgesel ölçekte kalkınma ajansının teknik kapasite kazanmasına, idari verimliliği artırmasına, kaynak verimliliğini gerçekleştirmesine ve hatta politika yapımını etkilemesine yardımcı olmak için etkili bir mekanizma olabilir. Yerel teknisyenler (KA uzmanları), pratik yerel kaygılar konusunda ilgili paydaşların deneyimli personeli ile birlikte çalıştıklarında yapılan hizmet içi eğitim ve tecrübe paylaşımı daha fazla etkiye sahip olabilir.

KA programları üzerinden proje üretmedeki başarının, kurumun prestijini ve bütçesini arttırmayı gerekli kılar. Ancak sosyal, ekonomik ve teknik yönden bölgesel kapasiteye ve rekabetçiliğe katkısı olmayan veya önemsenmeyecek düzeyde düşük olan projeler tam tersi etki oluşturarak STB ve YK nezdinde baskı oluşmasına ve süreçlerin merkezleşmesine yol açabilir. Bir bölgenin kalkınması için bir çalışma yürütmek için teknik yardım, ajansları nihayetinde benzer çalışmalarını STB üzerinden yardım almadan yürütecek şekilde donatmalıdır. Bu da projelere ortaklık ve girişimciler/yatırımcılarla birlikte gelişen bir havuz oluşturulması ve kitle fonlaması gibi mekanizmalara başvurulmasıyla mümkün olabilir. Bir ajansın ortak teknik yardım faaliyetlerinde projeleri tanımlama, formüle etme ve değerlendirme kapasitesi bu sayede artacağı gibi paydaşlar üzerindeki yönlendirme etkisi de artabilir.

Başarı İçin Kritik Faktörler

Analitik modelde belirtildiği gibi, başarı için kritik faktörlerin belirlenmesi, strateji ve eylem planının ulusal, bölgesel, kurumsal, program ve projelendirme boyutlarının hazırlanmasında çok önemli bir aşama-

dır. Aşağıda, uygun şekilde ele alınmazlarsa projenin uygulanmasında ciddi kısıtlamalar haline gelebilecek faktörlerden bazıları listelenmiştir. Başarı için kritik faktörlerin karşılanmaması durumunda ana sonuçlar incelenir ve bu riskleri azaltmak için olası eylem yolları sunulur:

A. Bölgesel Strateji ve Eylem Planının Ulusal Mülkiyeti: Belirli aşamalarda, istatistiksel politika ve bütçe konularından sorumlu STB yetkililerinin katılımı da gerekli olacaktır. Bu faktör, program ve projelerin başarısı için açıkça hayati önem taşımaktadır.

B. Program ve Projelerin Genel Kurumsal Strateji ile Uyumlu Hale Getirilmesi: Yukarıdaki faktörle yakından bağlantılı, programların ve projelerin genel kurumsal strateji veya stratejik planıyla uyumlu olmasını sağlama ihtiyacıdır. Bu stratejik planda açıkça dikkate alınmazsa, işletme ve kuruluşların yöneticileri tarafından düşük öncelik verilecek veya tamamen göz ardı edilebilecektir.

C. Bölgesel Kalkınma Sistemindeki Farklı Aktörlerin, Öngörülen Stratejilere ve Eylem Planlarına Karşı Direnci: Bölgesel kalkınma sisteminin çeşitli bileşenleri, işletmeler ve kuruluşları geliştirmek veya iyileştirmek için yararlı olabilir. Bu diğer kurumlarla karşılıklı yarar sağlayan iş birliğini sağlamanın ve güvensizlik ve isteksizliğin üstesinden gelmenin yolu, sürekli iletişim kurmak, çalışma grupları oluşturmak ve kurumlar arası anlaşmalar yapmaktan geçer.

D. Bölgesel Kalkınma Sisteminin Dışından Farklı Paydaşların, Öngörülen Stratejiler ve Eylem Planları ile İlgili Olarak İsteksizliği: KA tarafından kullanılan hibelerin bölgesel ölçekte diğer kurum ve kuruluşların bütçelerine oranla ciddi bir yekûn teşkil etmemesi, BKP'nin kilit paydaşlar tarafından önemsenmemesi de dikkate alınması gereken bir sorun alanıdır. Ortak proje ve program geliştirme süreçlerinde ne kadar bulunurlarsa ve BKP ile referans edilen uygulamaların artması ölçüsünde bu ilgisizlik ve isteksizlik giderilebilir.

E. Yeterli Sayıda ve Farklı Eylem Planlarını Gerçekleştirme Becerisine Sahip Ekiplerin Varlığı: Açıkça, yetkin insan kaynaklarının eksikliği, ortam plan, program ve projelerin yürütülmesi için ana engeldir, çünkü şirket, STK ve diğer kuruluşları iyileştirmek için, işe yarayabilecek yeni verilerin belirlenmesi ve stratejilerin kullanılması gibi bir dizi temel faa-

liyetin yürütülmesi zor olacaktır. O nedenle bölgesel ölçekte beşerî sermayenin geliştirilmesi ve güçlendirilmesine güç verilmelidir. KA tarafından yapılacak rehberlik, mentörlük ve eğitim faaliyetlerinin daha sistematik, ihtiyaç ve sonuç hedefli olması gerekir.

F. Eylem Planının, Program ve Projelerin Yürütülmesi İçin Yeterli Finansmanın Yenilikçi Metotlarla Elde Edilmesi: BKP Eylem Planının, program ve projelerinin bölgesel boyutu açısından ve yukarıda belirtildiği üzere, öngörülen faaliyetlerin önemli bir kısmının gerçekleştirilmesi için yeterli finansmanın mevcut olması gerekir. Sürekli merkezi bütçe tahsisatlarının beklenmesi doğru, verimli ve etkili olmayabilir. Bölgesel program ve projelerden etkilenecek diğer kamu kurumları ile ortaklıklar ve iş birliği anlaşmaları kurmak mümkün olabilir. Kurumların yıllık yatırım programlarının KA planlama ve programlama uzmanları ile birlikte hazırlanması, bunların BKP hedef ve faaliyetleriyle ilişkilendirmesi, diğer kamu kurum ve kuruluşlarıyla KA teknik desteğine dayanan ortak projelerin geliştirilmesi hayati önem arz etmektedir. KA plan, program ve projelerinin de ilgili kilit kuruluşların katkılarıyla belirlenmesi ölçüsünde BKP ile istenen koordinasyon ve kaynak verimliliği daha üst seviyelerde elde edilebilir.

6. Sonuç

Hem kavramsal hem de operasyonel olarak, strateji ve eylem planının bir yandan bölgesel bir kapsamı veya boyutu ve diğer yandan ulusal bir kapsamı veya boyutu vardır. Ortaklaşa yürütülecek eylemleri ve yalnızca belirli bir ülke için geçerli olan ancak genel stratejiye uygun olan eylemleri içeren birleşik bir strateji ve bölgesel eylem planı olacağı anlaşılmaktadır. Strateji ve eylem planının bölgesel kapsamı, şirket ve kuruluşların yatırım programları, uzman insan kaynaklarının gelecekteki arzu edilen durumu ve ortaklaşa yürütülebilecek eylem hatları karşısında ortak vizyonunu yansıtmalıdır (ECLAC-UN, 2012). Daha önce gerçekleştirilen BKP / program / proje sonuçlarının incelemesi, kilit paydaşlar için gelecekteki ortak zorlukların bir parçası olacak zayıf yönleri ve sorunları tespit etmeye çalışmak sistematik ve sürdürülebilir bir tabana oturtulması gerekir.

Birbirilerine benzer teknik sorunlar (sınıflandırma, yerleştirme ve millileştirme değişkenlerinin iyileştirilmesi, yerel birimlerin güncellenmesi gibi), sürdürülebilir kalkınma için ekosistemin iyileştirilmesi alanlarında ortaya çıkabilir. Bölge Kalkınma Eylem planları, rehberleri desteklemek için Bölgesel Kalkınma Planı hedefleri çerçevesinde ilgili bölgesel paydaşlarla anlaşmalar ve ortaklıklar, bölgesel bir eğitim programı, bölgesel uzmanlar ağı hem kapsam hem de uygulama açısından bölgesel olan eylemleri ve iş birliği mekanizmaları ile bölgesel teknik yardım ve mentörlük programları içermelidir. Ulusal olarak, STB tarafından strateji ve eylem planı ortak vizyonu ülke düzeyinde uygulayabilmeli, bunu farklı bölgelerin özel niteliklerine, mevcut kaynaklara ve gelişme düzeyine ve diğer kısıtlamalara veya her bir KA ihtiyaçlarına uygun hale getirmelidir. Bölgesel düzeyde meydana geldiği gibi, ülke düzeyinde strateji ve eylem planının tasarımı, gelecekteki arzu edilen durumun tanımlanması ve belirlenen son tarihe kadar ulaşılabilecek hedef ve hedeflerin önceliklendirilmesi ile başlar. Doğal olarak, başlangıç noktası bir bölgeden (TR51) diğerine farklılık gösterdiğinden, bölgesel stratejiler gerekli farklılıkları yansıtabilmelidir.

Paydaşlar her zaman COBIT modeli için başlangıç noktasıdır. Bu bağlamda, ulusal ve yerel paydaşlar tespit edilerek ihtiyaç ve beklentileri (paydaş yönetişi) analiz edilmelidir. Paydaşların bu analizi, kim olduklarını, neye ihtiyaçları olduğunu ne istediklerini ve ne tür katkıda bulunabileceklerini belirlemeyi içerir. Sadece pasif alıcı olmayıp aktif verici olabilecekleri plan / program / proje süreçlerinin de belirlenmesini gerektirir. Bu durumda onların ihtiyaçları, istekleri ve kapasiteleri arasında ayırım yapmak önemlidir. İstekler genellikle basitçe uygulanabilir olmayan “sahip olunması güzeldir” şeklinde olabilir. İhtiyaçlar paydaş değeri sağlamak için karşılanması gereken gereksinimler olarak belirlenmeli ve COBIT’in belirttiği gibi, kuruluşlar bu yüzden var olmalıdırlar. Yoksa yöneticilerin şahsi bekası, prestiji ve lobiciliği için olduğu şeklinde ilgili paydaşlar tarafından bir algı oluştuğunda ortaklık, katılım, sahiplenme, sürdürülebilirlik

ve birlikte hareket ruhu da o ölçüde zayıflayacaktır. Bu nedenle de şahsi inisiyatifler yerine yapılandırılmış kurumsal süreçlerin sistematik olarak işletilmesinin sağlanmasına odaklanmalıdır.

İzleme Mekanizması ve KAYS sistemi performans metrikleriyle çalışmalıdır. Kurumsal BSC performans karne sistemi, operasyonel faaliyetlerini izlemek, program ve projelerin etkilerini ölçmek, KA tarafından bölgesel kalkınma vizyonu, misyonu ve hedeflerini karşılamak için geliştirilmelidir. COBIT, BT hedeflerini işletmenin ihtiyaçlarıyla uyumlu tutmaya yardımcı olmak için dengeli puan kartı sistemini gerekli görmektedir. Performans sistemi ve izleme mekanizmasının dayanması gereken dengeli puan kartının (BSC) kendisi dört boyut içermelidir:

Mali boyut (KA bütçesi dâhilinde paydaş ihtiyaçlarını karşılayan program ve projeleri işletmekte ve hibelerden beklenen sosyo-ekonomik faydalar elde ediyor mu?)

Müşteri / Paydaş / Yatırımcı / Vatandaş Boyutu (KA, paydaşların ihtiyacı olan alt yapı, çıktı, ürün ve hizmetleri sağlıyor mu?)

Dahili Boyut (KA bölgesel kalkınma hizmetlerini verimli bir şekilde sağlamak için tüm süreçler entegre bir şekilde optimize edilmiş mi?)

Öğrenme ve Büyüme (Bölgesel kalkınma organizasyonu sürdürülebilir bir şekilde sürekli gelişiyor mu?)

KA kurumsal strateji ve hedefleri, dengeli puan kartının dört boyutuna ayrılmalıdır. Bu performans izleme sisteminde her bir bölgesel / kurumsal hedefin, program veya projenin ilişkisinin kurumsal yönetim hedeflerine göre birincil mi yoksa ikincil mi olduğunu da detaylandırır: bu yönetim hedefleri de faydaların gerçekleştirilmesi, risk optimizasyonu ve kaynak optimizasyonu olmak üzere üç tane olarak belirlenmelidir. Bu mekanizma Kalkınma Ajansları Yönetim Sistemi'ne (KAYS) entegre edilebilir. Zaten bu tür özellikler YBS ile entegre olmazsa çok verimli ve etkin olmaz.

Bu kapsamda COBIT modeli kullanılarak öncelikli olarak dönüşüm gerçekleştirilebilecek üç temel alan mevcuttur:

1. Ajansın misyonunu, vizyonunu, stratejisini ve hedeflerini ulusal ve bölgesel önceliklere göre hizalamalı: Bölgesel ve ulusal ölçekte kilit paydaşların misyon, vizyon, strateji ve hedefler hakkında bulunabilecek tüm belgeleri toplanarak incelenmelidir. Stratejik hizalanma ve hedef yönetimi konusunda kilit iş liderleri ve paydaş kurumlarla bire bir görüşmeler düzenleyerek kuruluşlarının hedeflerini ve genel işin amaçlarını ve hedeflerini nasıl desteklediklerini tartışmak gerekir. Her iki kaynaktan da amaç ve hedefleri yakalayarak bunları diğer kilit paydaşlarla paylaşılması kolay olacak şekilde özet biçiminde belgelemek ve Ajansın bölge kalkınma planı içeriği için dikkate alınmadı gerekir. Ajansların bölge planları, çalışma programları ve hatta MDP ve sonuç odaklı programlar zaten birbirine çok benzerlik göstermektedir. KAYS içerisinde generik olarak paydaş ihtiyaçları seti, kurumsal hedefler seti, bölgesel öncelikler seti ve sonuç odaklı programlar, MDP ve güdümlü seti vb. gibi BKP içerisine bölgenin dinamikleri ve gerekliliklerine göre seçilerek pratik bir şekilde bölge planları ve yıllık çalışma programları kolaylıkla teşkil ettirilebilir. Buna göre raporlama modülü de KAYS içerisinde otomatik hale getirilebilir.

2. Maliyet Etkinlik ve Kaynak Verimliliği Hedeflenmeli: KA, bölgesel kuruluşların BKP ile uyumlu olmasını sağlamak ve bu süreçteki içindeki riskleri azaltmakla ilgilenmek durumundadır. Bu da kurum ve kuruluşların tasarruf yapmasına ve ortak bir şekilde belirli hedeflere kolayca ulaşmasına yardımcı olabilir. Örneğin, belirli bir riske maruz kalmak, bir işletme veya kurum için hem finansal hem de itibar açısından çok pahalı ve istenmeyen bir sonuçlar doğurabilir. Bu şekildeki bir yaklaşım, aynı zamanda paydaşların ihtiyaçlarını uygulanabilir ve ölçülebilir hedeflere çevirmeye yardımcı olur ve program/proje şeklindeki operasyonel faaliyetlerin yolunda gitmesini (performans açısından) ve KA bölgesel kalkınma vizyonuyla uyumlu kalmasını sağlamak için kapsamlı yöntemler (yukarıda bahsedilen dengeli puan kartı gibi) kullanır. Bu da uzun vadede kaynak verimliliği ve etkinlik sağlar çünkü mali kaynaklar hiçbir değer katmayan

faaliyetler veya süreçler için boşa harcanmamış olacaktır.

3. Yönetişim ve yönetim süreçlerine odaklanılmalı: COBIT'in birincil amacı, kurumsal BT'nin yönetişimi ve yönetimi konusunda kuruluşlara rehberlik etmektir. COBIT, bu disiplinleri ayrı alanlar olarak görür ve bu nedenle onlara bu şekilde davranır. Bölgesel kalkınmanın yönetişim yönü, bölgesel ve mahalli kuruluşların hedef ve faaliyetlerinin BKP ile uyumlu kalmasına ve bununla ilgili riski azaltmasına yardımcı olmalıdır. Daha sonra yönetimin, KA hedeflerini başarıyla tamamlamak için yönetişim organları (STB, YK ve KK) tarafından sağlanan yön doğrultusunda faaliyetleri planlaması, oluşturması, yürütmesi ve izlemesi gerekir. Bu bağlamda etkin yönetişim için de risk, kaynak ve beklenen faydanın optimize edilmesi gerekir:

Faydaların Gerçekleştirilmesi: “Yenilikçi teknolojinin etkin olduğu değişime yatırım yapmanın tek geçerli nedeni sonuç odaklı olmak ve fayda sağlamaktır” sözü, bu unsuru açıklamaya başlamak için iyi bir başlangıç noktasıdır. Tüm paydaşlar için en yüksek faydanın elde edilmesi hedeflenmelidir. Plan, program ve projeler buna odaklanmalıdır.

Risk Optimizasyonu: İki tür risk vardır, kötü tür ve iyi tür. Risk optimizasyonu, kötü risklerden olabildiğince kaçınmak ve pro-aktif olarak karşılığını alacak iyi riskleri aramakla ilgilidir. Kısa vadede plan, program ve projeler beklenen etkileri göstermeyebilir ancak kaynakların haksız rekabete yol açmak, güçlülere daha güçlü yakmak ve kritik olmayan alanlara tahsis edilmemesi gerekir. En büyük risk, milletin hakkı olan bütçe tahsisatlarının çıkar çatışması içerisinde olan, bilgi asimetrisini suiistimal eden, üst yönetim veya politik yakınlığı olanlar için haksız bir şekilde kullanılmasıdır.

Kaynak Optimizasyonu: Yenilikçi BT'nin kurumsal hedeflere ulaşmak için doğru kaynaklara sahip olmasını sağlamaktır ve buna teknoloji, insanlar ve süreçler dâhildir. Üretim, ihracat ve istihdama olumlu katkıda bulunacak olan inovasyon ve yenilikçi BT hizmetlerinin verimli ve tutarlı bir şekilde sunulması için bu kaynakları optimize etmeye odaklanır ve doğru kaynaklar yerinde olmadan, Ajanslar milletin parasını israf edebilir, vatandaşlar hayal kırıklığına uğratabilir ve personelin moraline zarar

verebilir. Sonuç odaklı ve yerel ihtiyaçları karşılayacak ve en büyük etkiyi doğuracak projelere kaynakların tahsis edilmesiyle optimize edilmiş olacaktırlar. Burada yönetim, danışma ve denetim mekanizmalarının doğru ve zamanında sistematik bir şekilde işler halde olması gerekir.

Modeling on the Applicability of Strategically Goals Cascade Approach at Regional Development Agencies

Abstract: In this study, it is investigated that a strategic structuring according to the needs of stakeholders in the planning processes prepared by development agencies (KA) can solve some of the problems mentioned by external audit reports. Accordingly, in compliance with the proposed COBIT target steps model, it is argued that the processes should be restructured by determining institutional targets in line with the needs of existing internal and external stakeholders in each agency. Since business processes are now carried out through information systems due to rapidly progressing digitalization, many IT goals should also be determined to achieve corporate goals. After that, the scope and dimensions of the processes called realizing goals and targets are structured for the KA. Because IT goals align with corporate goals, the process models, workflows, and MIS modules serve them. As a result of our research, it was determined that this approach is applicable in KA regional and strategic planning and programming processes, provided that some innovative measurements are taken accordingly.

Keywords: Development Agencies, Stakeholder Needs, Institutional Goals Cascade, YBS, COBIT-5

Kaynaklar

Ahuja, S. (2012), “Strategic Alignment Maturity Model (SAMM) in a Cascading Balanced Scorecard (BSC) Environment: Utilization and Challenges”, *in* (eds.) M. Bajec ve J. Eder (2012), **Advanced Information Systems Engineering Workshops**. CAiSE 2012. Lecture Notes in Business Information Processing, Volume 112. Springer, Berlin, Heidelberg.

https://doi.org/10.1007/978-3-642-31069-0_47

Aykın, H., M. Arslanbaş, A. Dere, A. Özçelik, C. Boyalı ve M. A. Özkılınc (2014), **Kalkınma Ajansları İnceleme ve Araştırma Raporu**, Ankara: Cumhurbaşkanlığı Devlet Denetleme Kurulu,

<http://www.tccb.gov.tr/faaliyetler/ddkraporlari/>. 22 Ağustos 2018

ECLAC-UN (2012), “Regional Strategy And Action Plan For Preparing, Implementing And Managing Directories Of Businesses And Establishments In Latin America”, **Eleventh Meeting of the Executive Committee of the Statistical Conference of the Americas of the Economic Commission for Latin America and the Caribbean Quito**, LC/L.3504(CE.11/17)

Efe, Ahmet (2013), “Cobit-5 Framework as a Model for the Regional Development Agencies in Turkey”, İzmir: *International Journal of Ebusiness and Egovernment Studies*. ICEBEG (s.33-42).

Efe, Ahmet (2013), “Governance at the Regional Development Agencies in Turkey”, *SOSBIAD* (s.59-69). İzmir: *International Journal of Ebusiness and Egovernment Studies* Vol 5, No 2, 2013 ISSN: 2146-0744 (Online).

Efe, Ahmet (2015), **Türkiye’de Kalkınma Ajansları İçin Bir Yönetişim Modellemesi: COBIT-5** (Doktora Tezi), Ankara: TODAİE.

Efe, Ahmet (2016), “Bölgesel Plancılık ve Strateji Belirlemede Bütüncül Yaklaşım: Türkiye’de Kalkınma Ajansları İçin COBIT-5 Kapsamında Bir Analiz”, **ANKA e-DERGİ Journal of Phoenix**, s.44-74.

Efe, Ahmet (2016b), “Kamu Yönetiminde Bir Yönetişim Hedefi Olarak Kaynak Optimizasyonu: Kalkınma Ajanslarında COBIT-5 Çerçevesinde Bir Analiz”, **Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi**, s.43-65.

Efe, Ahmet (2016c), “Türkiye’de Kalkınma Ajansları Özelinde Kamu Yönetimi: Bürokrasi, İdare, Devlet Bağlamında Cobit-5 ile Çoklu Disiplinler Bir Analiz”, **TNB Hukuk Dergisi**, s.109-148.

Friedman, L. and S. Miles (2006), **Stakeholders: Theory and Practice**, Oxford University Press.

ISACA (2012), **COBIT 5: A Business Framework for the Governance and Management of Enterprise IT**. Rolling Meadows, IL: ISACA.

ISACA (2012c), **Enabling Processes**. USA: ISACA.

ITGI, **COBIT Management Guidelines**, 2000

KB-BGYUGM (2014), **Devlet Denetleme Kurulu Kalkınma Ajansları Araştırma ve İnceleme Raporu Kapsamında Alınacak Tedbirler**,

Ankara: Kalkınma Bakanlığı (Hizmete Özel Rapor).

Lee, J. Y. You and **K. Lee** (2017), “A Study on the Priority Decision Making of IT Goals in COBIT 5 Goals Cascade”, in **Proceedings of the 9th International Conference on Information Management and Engineering (ICIME 2017)**. Association for Computing Machinery, New York, NY, USA, 221–225. DOI: <https://doi.org/10.1145/3149572.3149605>

Loch, C. H. (2008), “Mobilizing An R&D Organization Through Strategy Cascading”, **Research-Technology Management**, 51 (5): 18-26, DOI: 10.1080/08956308.2008.11657522

Silva, A. P. B. et al. (2018), “Structuring the COBIT 5 Goals Cascade in the Context of ICT Governance in DPU/Brazil”, 2018 13th Iberian Conference on Information Systems and Technologies (CISTI), 2018, pp. 1-6, doi: 10.23919/CISTI.2018.8399277.

TBMM (2006), **5449 sayılı Kanun Gerektisi.**

<https://bakkakutuphane.org/dokumanflipbook/5449-sayili-kalkinma-ajanslarinin-kuruluyukoordynasyonu-ve-gorevlery-hakkinda-kanun-genel-gerekcesy-02-04-2015-10-58-35-pdf/153>: 22 Ağustos 2018.

Van Grembergen, R., W. Saull and **S. De Haes** (2003), ‘Linking the IT Balanced Scorecard to the Business Objectives at a Major Canadian Financial Group’, *Journal of Information Technology Cases and Applications*, 2003.

Van Grembergen, W. (2000), ‘The Balanced Scorecard and IT governance’, *Information Systems Control Journal*, 2000.

Van Grembergen, W., S. De Haes and **J. Moons** (2005), ‘Linking Business Goals to IT Goals and COBIT Processes’, *Information Systems Control Journal*, volume 4, 2005.

Kronik Bir Sosyal Sorun: Engellilere Yönelik Ayrımcılık

Zehra **Erol-Karaca**¹

Dilek **Nam**²

Makale Türü: Derleme

Geliş Tarihi / Submitted: 22.02.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 14.04.2021

Yayın Tarihi / Online Publication: 31.05.2021

Özet: Ayrımcılık sosyal bir sorun olarak engellilerin topluma tam katılımının ve bağımsız yaşam amacının önünde en önemli bariyer niteliğindedir. Ayrımcı davranışlar ve uygulamalar ile engelliler eğitime, istihdama, boş zaman aktivitelerine ve toplumun tüm sistemlerine katılımında güçlükler yaşamaktadır. Özellikle salgın hastalıklar gibi olağanüstü durumlarda engellilerin toplumun diğer kesimlerine göre ayrımcılık ile karşılaşma riskleri daha fazladır. Bu durumlarda engelliler en fazla sağlık, eğitim hizmetlerine, bilgiye erişim konusunda ayrımcılıkla yüzleşmektedir. Ayrımcılığın bilişsel boyutunu oluşturan önyargılar düşünüldüğünde engellileri içeren bir toplum yapısının oluşturulması uzun zaman alacaktır. Ayrımcılık engellilerin haklarını tanımlayan ulusal mevzuatların ve uluslararası sözleşmelerin engellilere yönelik sosyal içerme politikalarının ve ulusal düzeyde sosyal politikaların etkinliğini belirlemektedir. Bu nedenle ayrımcılığın bilişsel boyu-

1. Dr. Öğretim Üyesi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Ardeşen Turizm Fakültesi, Turizm İşletmeciliği Bölümü, zehra.erol@erdogan.edu.tr

2. Dr. Öğretim Görevlisi, Sakarya Üniversitesi, Uzaktan Eğitim Araştırma ve Uygulama Merkezi, dnam@sakarya.edu.tr

tunun anlaşılmasının ve engellilere yönelik sosyal bir sorun olarak değerlendirilmesinin önemi ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmada ayrımcılığın bilişsel boyutunu oluşturan önyargılar ve sosyal bir sorun olarak engellilere yönelik ayrımcılık literatürel olarak değerlendirilmiştir. Bu çalışma ile engellilerin topluma katılamamalarının nedeni olarak baskın kültüre göre şekillenen toplumsal yapı ve bu toplumsal yapının neden olduğu ayrımcılık gerçeği bir kez daha vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Engelli, Ayrımcılık, Önyargı, Sosyal Sorun, Sosyal Politika.

1. Giriş

Türkiye, 8.5 milyon engelli nüfusa sahiptir. Bu rakam fiziksel (ortopedik, duyma ve görme bozuklukları), zihinsel, kronik mental hastalıkları ve düzensizlikleri olan engellileri kapsamaktadır (<https://www.avrupa.info.tr>). Engelliler doğum öncesi nedenlerle bir engelli olarak doğarlar ya da doğum ve doğum sonrası nedenlerle istemsiz olarak engelli olurlar (Pfeiffer, 2001: 35-36). Tüm bu nedenlere bağlı olarak engelli popülasyonu hızla artmaktadır. Bu bağlamda engellilerin artık toplumlarda fark edilebilir bir popülasyona sahip olduğu belirtilebilir.

5378 Sayılı Kanun'da engelli “fiziksel, zihinsel, ruhsal ve duysal yetilerinde çeşitli düzeyde kayıplarından dolayı topluma diğer bireyler ile birlikte eşit koşullarda tam ve etkin katılımını kısıtlayan tutum ve çevre koşullarından etkilenen birey” (Madde 3) (Engelliler Hakkında Kanun, 2005) olarak tanımlanmıştır. Uluslararası Çalışma Örgütü'ne göre engellilik, bir kimsenin bazı temel yaşam fonksiyonlarında (örneğin yürümek, görmek, hatırlamak vb.) bozulmaya ve bu bozulma ile çevre arasındaki etkileşime dayanmaktadır (International Labour Organization [ILO], 2016:9). Bu bağlamda belirtilebilir ki engelliler benzer yaşamsal sorunları olan sosyal bir grup ve engellilik sosyal bir olgu olarak değerlendirilmelidir (Çitil ve Üçüncü, 2018:234). Engelliler engelli literatüründe, ulusal ve uluslararası sözleşmelerinde dezavantajlı grup, kırılğan nüfus grubu ve özel gereksinimleri olan gruplar arasında

tanımlanmaktadır. Toplumun diğer nüfus gruplarına göre ayrımcılık sosyal riskine en fazla kırılgan nüfus grupları maruz kalmaktadır.

Günümüzde insan hakları ve sosyal engellilik modellerini benimseyen ulusal ve uluslararası hukuk mevzuatlarında ve uluslararası sözleşmelerde ayrımcılık ve ayrımcılık yasağı tanımlanmıştır. Bu yasalara ve tarihsel süreçte engellilere yönelik değişen yaklaşımlara rağmen ayrımcılık engelliler için tüm dünya toplumlarında gözlemlenmektedir.

Öncelikle engelli için toplum tarafından oluşturulan sayısız bariyerler (Quinn, 1998) söz konusudur. Bu bariyerler nedeniyle, kişi topluma katılmak ve işini yapmak üzere daha fazla engelli, daha fazla dezavantajlı olmaktadır (ILO, 2016:9). Ayrımcılık engelliliği görünür kılan ve artıran toplum tarafından oluşturulan bariyerlere bir örnek oluşturmaktadır (Manago, Davis ve Goar, 2017). Örneğin Li ve Moore (1998) engelliliğin kabulü ile psikososyal faktörler arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmalarında engellilere yönelik algılanan sosyal ayrımcılığın engelliliğin kabulü üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğunu bulmuşlardır. Ayrıca belirtilmelidir ki önyargılarla beslenen ve davranış olarak somutlaşan ayrımcılık engellilerin sosyalizasyon sürecini aksatmakta ve hatta durdurmaktadır.

Engelliler toplumlarda ayrımcılığa ve ayrımcı uygulamalara istihdamda (işyerinde ve iş arama sürecinde), kamu hizmetlerinde (eğitim ile ilgili olarak; sağlık hizmetlerine erişim, ulaşım hizmetlerini kullanma ve diğer kamu hizmetlerine erişim) ve özel hizmetlerde (mağazalarda / restoranlarda; bankalar, sigorta şirketleri ve diğer finansal kurumları kullanılırken; konut veya konaklama ararken) maruz kalmaktadır (Banks, Grotti, Fahey and Watson, 2018: 63). Salgın hastalıklar gibi durumlar ise engellilerin toplumda yüzleştikleri ayrımcılığı daha da görünür kılmaktadır. Örneğin günümüz dünya toplumlarının karşı karşıya kaldığı Covid-19 salgınının etkileri ve sonuçları tüm toplumu etkilerken engelliler gibi toplumun en kırılgan nüfus grupları için bu sonuçlar daha da keskin olmaktadır. Engelliler COVID 19 salgını ile

beraber küresel boyutta farklı ayrımcılık türleri ile (sağlık hizmetlerine erişim, bilgiye ulaşma konusunda yaşanan sıkıntılar ve hijyen malzemelerine erişim) yüz yüze gelmiştir (<https://www.unicef.org>).

Tarihsel geçmişten günümüze dünya toplumlarında engelliler ayrımcılık ile yüzleşmeye devam etmektedir. Bu nedenle engellilere yönelik ayrımcılık dünya toplumlarında sosyal bir sorun olarak güncelliğini sürdürmektedir. Ayrımcılık ve ayrımcı uygulamalar ve bununla ilişkili dezavantajlar engellilerin bağımsız yaşama amaçlarını gerçekleştirmelerini güçleştirirken hükümetlerin dezavantajlı gruplara yönelik sosyal içerme politikalarının etkinliğini de sınırlamaktadır. Bu çalışmada ayrımcılığın anlaşılması için bilişsel boyutunu oluşturan önyargıların ve engellilere yönelik ayrımcılığın sosyal bir sorun olarak değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

2. Ayrımcılık Kavram Tanımlaması ve Bilişsel Boyutunu Oluşturan Önyargılar

Ayrımcılık toplumlarda belli bir güce sahip olanlar tarafından engellilik, cinsiyet, yaş, inanç, etnik köken, eğitim, sosyal sınıf, siyasi düşünce temelinde gerçekleşmektedir (Bhugra, 2016: 336). Ayrımcılık bir grubun üyelerine yalnız bu gruba üye oldukları için haksız bir şekilde olumsuz ya da zarar verici eylemler sergilemektir (Aronson, Wilson and Akert, 2012: 757). Siyah ve beyaz, genç ve yaşlı veya engelli ve engelsiz insanlar gibi, örneğin erkekler ve kadınlar arasındaki farklılıkları tanımlamakta doğal olarak yanlış bir şey yoktur. Fark, insanlığı farklı ve ilginç kılan şeydir (Cameron, 2014: 44). Ancak ayrımcılığın temel nedeni farklı özelliklere sahip olan grupların sosyal hiyerarşi içinde dezavantajlı olarak konumlandırılmalarıdır (Göregenli, 2012: 21). Engellilerin yaşamları bağlamında ayrımcılık ise bir grubun diğerinden ayrıcalıklı hale getirilmesi durumunda ve insanlara eşit olmayan ve haksız bir şekilde davranılması için bir zemin oluşturduğunda bir problem haline gelir (Cameron, 2014: 44). Ayrımcılık farklılıklara yönelik algılar, bazı özelliklerin diğerlerinden üstün olduğuna iliş-

kin inançlar, otoritenin ‘farka’ ve ‘farklı olana’ yönelik yaklaşımları ve çoğunluğa ait olmayana yönelik ayrımcı ideolojik söylemsel yapı ile yaygınlaşmaktadır (Göregenli, 2012: 21).

Ayrımcılık tarafsız görünmektedir, ancak dezavantajlı hedef gruplarının veya avantaj sağlayan çoğunluk gruplarının etkisine sahiptir (Ormerod, 2008:1631). Ayrımcılık, bir gruba veya grubun üyelerine karşı yönlendirilen önyargılara dayanır (Göregenli, 2012). Önyargılar ise ayrımcılığın temelini oluşturmaktadır (Erdem, 2020: 14) ve sosyal kategorileştirmenin bir sonucudur (Stangor, 2009). Önyargılar ve ayrımcılık bir guruba yönelik negatif değerlendirmeleri içerir. Bir grup ve o grubun üyeleri hakkında olumsuz yargılar içeren bir peşin hükümdür (Myers, 2015: 308). Önyargılar ve dolayısıyla ayrımcılık, küçümseme, hoşlanmama, uzak durma ve nefret etmeyi de içeren olumsuz duyguları kapsayan tutumlara neden olur (Göregenli, 2012: 21). Bir gruptan sadece hoşlanmamak bile acımasız bir hal alıp aşırı nefrete işkence, cinayet hatta soykırıma bile dönüşebilir. Her önyargı cinayet ve soykırımla sonuçlanmasa bile kurbanlarına daha az dramatik şekillerde de olsa acı çektirir (Aronson ve diğerleri, 2012: 747-748). Diğer bir ifade ile önyargılar diğerlerine yönelik olumsuz davranışa yol açtığı zaman bu davranış ayrımcılık olarak adlandırılır (Stangor, 2009).

İnsanlar genellikle önyargılı tutumlara sahip olmakla kalamazlar bunları eyleme dökerler (Aronson ve diğerleri, 2012: 750). Allport (1954) “Önyargının Doğasında” (The Nature of Prejudice) adlı kitabında önyargıyı hatalı ve esnek olmayan genellemelere dayanan bir antipati olarak açıklamıştır. Bu hissedilebilir veya ifade edilebilir. Bir gruba bir bütün olarak veya bir bireye, o grubun bir üyesi olduğu için yönlendirilebilir (aktaran Dovidio ve diğerleri, 2010: 6). Önyargılar, hedef grubundaki insanları, bireysel varoluşları ile değil, grup aidiyetlerinden hareketle değerlendirir (Göregenli, 2012: 21). Önyargının hedefi olan bireyin kendine özgü ayrımcı özellikleri ya da davranışları ya fark edilemez ya da göz ardı edilir (Aronson ve diğerleri, 2012: 751). Böylece ayrımcılık gruplar arası ilişkiler bağlamında, aşağılayıcı bir

anlam taşır. Sosyal nesnelere arasında sadece ayırım yapmaktan daha fazlasını ifade eder, ancak aynı zamanda grup üyeliğinden dolayı bireylerin uygunsuz ve potansiyel olarak haksız muamelelerine de işaret eder. Ayrımcılık, benzer bir durumda bir grubun, bir üyesine karşı aktif olarak olumsuz davranışlar veya bir kişiye ilgili grubun üyesi olduğu için daha az olumlu tepkiler içerebilir (Dovidio ve diğerleri, 2010: 7). Böylece önyargılar sonucunda oluşan ayrımcı davranışlar tek tek kişilere yöneltilmiş olsa da kişiler bu davranışlara ait oldukları grubun özellikleri nedeniyle maruz kalmaktadırlar (Göregenli, 2012: 21).

Çoğu araştırmacı önyargıyı olumsuz bir tutum (yani bir antipati) olarak tanımlamaya devam etmiştir. Mevcut önyargılar her zaman hedef grup hakkında yalnızca kolayca tanımlanabilir bir olumsuz görüş içermemekte, aynı zamanda daha ince, ama koruyucu ve aynı zamanda “olumlu” görüşleri de içerebilir (Dovidio ve diğerleri, 2010: 6). Bu bağlamda belirtilebilir ki önyargılı tutumlar nedeniyle, kayırmacılık yapılabileceği gibi, önyargının nesnesi olan birey ya da gruplara ayrımcı davranışlarda da bulunulabilmektedir (Mamatoğlu ve Tasa, 2018: 4). Ancak ayrımcılık literatüründe ‘olumlu’ önyargıdan söz edilmez (Göregenli, 2012: 21) ve önyargının neredeyse tüm kullanımları olumsuz anlamlara işaret etmektedir ve başkalarına yönelik olumsuz tutumları anlatmak için kullanılır (Myers, 2015: 308).

Yalnızca sosyal veya ekonomik güce sahip olanlar, sosyal olarak baskın olan gruplar, bireylerin veya insan gruplarının sosyal, ekonomik veya politik kaynaklara erişimini önleyecek şekilde aktif olarak ayrımcılık yapabilme yeteneğine sahiptir (Jong, 2008: 244). Sosyal ve ekonomik üstünlüğünden nemalanan bir grup çoğunlukla ayrıcalıklı konumunu meşrulaştırmak için önyargılı inançları kullanacaktır (Myers, 2015: 324). Ayrımcılık bir yanda gruplar arasında ayrımcı sonuçların bir kaynağı (Nielsen ve Nelson, 2005: 7) olarak tanımlanırken diğer yanda bireyler arasında hastalık, engellilik, din, cinsiyet, yaş, diğer çeşitli ölçütler temelinde devam eden eşitsizlik olarak tanımlanmaktadır (Bhugra, 2016). Bu eşitsizliğin birçok yönü doğasın-

da yapısaldır ve gruplar arasındaki hiyerarşik ilişkilerden ve tarihsel dezavantajlardan kaynaklanmaktadır (Nielsen ve Nelson, 2005: 7). Bireyler farkında olmadan edindiği ve bazen de hiçbir zaman fark edemediği önyargılarıyla, ayrımcılığı fark etmeksizin düşünsel olarak benimsemeye yatkındır. Ayrımcılık bu bireylerin tutumlarında ve davranışlarında kalıcı olarak görülebilmektedir (Erdem, 2020: 14). Örneğin önyargılı bir kişi kendinden farklı olanların cahil ve tehlikeli olduğuna inanarak onları sevmeyebilir ve sonuçta onlara ayrımcı bir biçimde davranabilir. Hedefi dezavantajlı tutmaya hizmet eden bir hor görme hissi içerebilir. Bu nedenle birçok tutum gibi önyargıda karmaşıktır (Myers, 2015: 309; Aronson ve diğerleri, 2012: 750).

Ayrımcılık kurumsal ve bireysel olmak üzere iki düzeyde gerçekleşir (Jong, 2008: 244). Sosyal kurumlar (okullar, hükümet, medya) açık politikalarla ya da pasif bir biçimde önyargıyı güçlendirebilir. Siyasi liderler hâkim tutumları hem yansıtabilir hem pekiştirebilir (Myers, 2015: 322). Kurumsal düzeyde, ayrımcı uygulamalar toplumun sosyal yapılarına gömülü iken, bireysel düzeyde ayrımcılık bireyler veya gruplar arasındaki doğrudan etkileşimler sırasında gerçekleşir. Açık, kasıtlı ve doğrudan olma eğiliminde olan bireysel ayrımcılığın aksine, kurumsal ayrımcılık çoğu zaman gizlidir ve tespit edilmesi güçtür (Jong, 2008: 244). Kurumsallaşmış ayrımcılık daha fazla yabancılaşmaya ve eşitsizliğin artmasına yol açmaktadır (Bhugra, 2016). Örneğin okullarda standardize edilmiş testler, bazı dezavantajlı grupların akademik ortamlarda başarılı olmalarını engelleyebilir. İlgili yönetim önyargıya dayalı sına standartları oluşturmuş olsa da, uygulamada bu standartlar bu gruplar üzerinde olumsuz bir etkiye sebep olma eğilimindedir. Ayrıca, kurumsal ayrımcılık çoğu zaman belirli dezavantajlı gruplar üzerinde nesiller boyunca ya da döngüsel bir etkiye sahiptir ve bu nedenle sonuçları, bireysel ayrımcılığa maruz kalanlardan daha fazla olmasa da şiddetlidir (Jong, 2008: 244). Ayrıca ayrımcılığın sistemde yer alması durumunda ayrımcılık yaygın ve müdahaleci olabilir ve dezavantajlı gurupların po-

tansiyellerini ortaya koymalarını ve kullanmalarını engelleyebilir (Bhugra, 2016). Kurumsal ayrımcılık, resmi yasalar ve politikalarla ilişkilidir. İnsanlar genellikle kurumsal ayrımcılığın varlığını tanımazlar çünkü yasalar (genellikle haklı ve ahlaki olduğu varsayılıyor) ve uzun süredir devam eden veya törenselleştirilmiş uygulamalar “normal” görünmektedir (Dovidio ve diğerleri, 2010: 10).

Bireysel düzeyde ayrımcılığı besleyen önyargılar sosyalleşme süreçleriyle ebeveynlerden edinilebilirken sosyal kurumlarının da önyargıyı destekleme ve sürdürme fonksiyonu olabilir (Myers, 2015: 319). Bu durumda karşımıza kültür gerçeği çıkmaktadır. Kültür (anne, baba, topluluk ve medya) bize kasıtlı ve kasıtsız olarak farklı insanlara olumsuz nitelikler atfetmeyi öğretiyor da olabilir (Aronson ve diğerleri, 2012: 760). Bu bağlamda belirtilebilir ki ailelerimiz ve kültürlerimiz her türlü bilgiyi bize aktarmaktadır (Myers, 2015: 318-324). Bu aktarılan bilgilere örnek olarak toplumda engellilerin acınacak, bakıma muhtaç ya da uzak durulması gereken kişiler olarak görülmesi gösterilebilir.

3. Sosyal Bir Sorun Olarak Engellilere Yönelik Ayrımcılık

Günümüz toplumlarında ayrımcılık engelli bireylerin hayatlarının gündelik yüzüdür (Sherry, 2014: 15; Murphy, 2005; Manago ve diğerleri, 2017). Birçok engelli için, yaşadıkları temel dezavantaj, bedenlerinden kaynaklı değildir; fiziksel yapıların, kurumsal normların ve sosyal tutumların onları nasıl dışladığı ve/veya aşağıladığı konusunda dünyadaki istenmeyen kabullerden kaynaklanmaktadır (Goering, 2015: 134). Sosyal modele göre engellilik bireylerin zihinsel, fiziksel ve işlevsel bozukluğundan değil özel ihtiyaçlarını ve farklılıklarını karşılamayan ve bunlarla uyum göstermeyen fiziksel çevre ve sosyal davranışlardan kaynaklanmaktadır (Walsh, Stephens ve Moore, 2000: 219). Sosyal modele göre engellilere yönelik ayrımcılık engelliliğin toplumda genellikle bir bireysel trajedi ve patoloji olarak görülmesinden kaynaklanmaktadır. Engellilik paradigmasının bu versiyonuna gö-

re, engelli insanları toplum, siyaset ve ekonomide dezavantajlı kılan toplumun yapıları, özellikle endüstriyel üretim araçlarıdır. Engellilerin karşılaştığı sorunları çözmek için toplumun kökten yeniden yapılandırılması gerekmektedir. Sadece kişi hakikatin farkına vardığında, engelliliğin deneyimi ve gerçekliği anlaşılabilir. Ancak o zaman incelenebilecek kadar net görülebilir (Pfeiffer, 2001: 34). Ayrımcılık engelliler için gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde toplumda ve tüm sistemlerinde örtük ya da görünür bir şekilde gözlemlenmektedir.

Engelli ayrımcılığı terimi ABD’de ve İngiltere’de 1960’lar ve 1970’lerde sivil haklar hareketleri ile gelişmiştir, ancak dünya genelinde ve tarih boyunca engelli insanlara yönelik önyargı ve ayrımcılık gözlemlenmiştir (Levi, 2006: 2). Engellilerin engelli olmayanlarla eşit olduğu yönündeki mutabakat Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşmenin 2006 yılında kabul edilmesiyle sağlanmıştır (Gül, 2012: 121-122). Geniş kapsamda tüm ayrımcılıkla mücadele kanunları geçmişteki ayrımcılığın etkileri ile baş etmeyi, olabilecek ayrımcılığı engellemeyi amaçlamaktadır (Smith, 2011). Bu nedenle ayrımcılık bariyerinin ortadan kaldırılması durumunda kişinin vücut, işlev ve yapısındaki bozulmanın etkisi minimum olacak veya hiç olmayacaktır (ILO, 2016: 9).

Uluslararası sözleşmelerde ve belgelerde, ulusal yasalarda ayrımcılık kavram ve yasağı tanımlanmıştır. 5378 Sayılı Kanun’un 3ncü maddesinde engelliliğe dayalı ayrımcılık *“siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel, medeni veya başka herhangi bir alanda insan hak ve temel özgürlüklerinin tam ve diğerleri ile eşit koşullar altında kullanılması veya bunlardan yararlanılması önünde engelliliğe dayalı olarak gerçekleştirilen her türlü ayırım, dışlama veya kısıtlamayı”* (Engelliler Hakkında Kanun, 2005) ifade etmektedir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve insan haklarını destekleyen ve koruyan diğer Avrupa Konseyi standartları Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşmesi’nin pratikte uygulanmasını amaçlamaktadır. Bu doğrultuda 2017-2023 Avrupa Konseyi Engelli Stratejisi’nde hak temelli beş alan belir-

tilmiştir. Bu alanlar arasında ayrımcılık yapmama ilkesi yer almaktadır (Council of Europe, 2017: 11). Ayrıca 5378 Sayılı Kanun'un 4ncü maddesinde ayrımcılık yasağı tanımlanmıştır. İlgili maddeye göre doğrudan ve dolaylı ayrımcılığı kapsayan engelliliğe dayalı her türlü ayrımcılık yasaktır. Doğrudan ayrımcılık “*Engelliliğe dayalı ayrımcılık temeline dayanan ve engellinin hak ve özgürlüklerden karşılaştırılabilir durumdakilere kıyasla eşit şekilde yararlanmasını engelleyen, kısıtlayan veya zorlaştıran her türlü farklı muameleyi*” (Engelliler Hakkında Kanun, 2005) ifade etmektedir. Dolaylı ayrımcılık “*Görünüşte ayrımcı olmayan her türlü eylem, işlem ve uygulamalar sonucunda engelliliğe dayalı ayrımcılık temeliyle bağlantılı olarak, engellinin hak ve özgürlüklerden yararlanması bakımından nesnel olarak haklılaştırılmayan dezavantajlı bir konuma sokulmasını*” (Engelliler Hakkında Kanun, 2005) ifade etmektedir. Dolaylı ayrımcılık istihdam, mesleki eğitim dâhil bir dizi sosyal ortamda ayrımcılıkla ilgili şikâyetler için geçerli olabilir (Banks ve diğerleri, 2018: 2).

Doğrudan ayrımcılığa örnek olarak bir iş başvurusu yapan kişinin görüşme sırasında işverene multiple skleroz (MS) hastası olduğunu söylemesi üzerine bu kişinin işverenin görüştüğü en iyi aday olmasına rağmen sık sık hastalanarak işe devamsızlık yapacağı varsayımına dayanarak bu kişiyi işe almaması gösterilebilir. Dolaylı ayrımcılığa örnek olarak ise tüm başvuru sahiplerinin ehliyet sahibi olması gerektiği belirtilen bir iş ilanı gösterilebilir. Aranılan bu nitelik örneğin epilepsileri olan engellileri dezavantajlı bir duruma düşürebilir. Eğer bu ilan bir otobüs şoförü işi içinse, ayrımcılık yapılmadığına dair bir gerekçe gösterilebilir. Ancak bu ilan iki okulda çalışması istenen bir öğretmen için ise ilanda belirtilen niteliği haklı çıkaracak gerekçenin bulunması zorlaşacaktır (<https://www.equalityhumanrights.com>).

5378 Sayılı Kanun'da eşitliğin sağlanması ve ayrımcılığın ortadan kaldırılması için engellilere yönelik makul düzenlemelerin yapılması amacıyla gerekli olan tedbirlerin alınacağı belirtilmiştir. İlgili Kanun'un 4ncü maddesinde “*engellilerin hak ve özgürlüklerden tam ve*

eşit olarak yararlanmasını sağlamaya yönelik alınacak özel tedbirler ayrımcılık olarak değerlendirilemeyecektir” (Engelliler Hakkında Kanun, 2005) ifadesi yer almaktadır. Gül’e göre (2012: 126) bazı durumlarda bireyin ayrımcılığın yasaklandığı özelliklerden birine sahip olması nedeniyle ihtiyaçlarının gözetilmesi için yalnızca o kişiyi kapsayan belirli düzenlemelerin yapılması gereklidir. 6701 Sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanun’unun 2nci maddesinin (i) bendinde makul düzenleme “*engellilerin hak ve özgürlüklerini tam ve diğer bireylerle eşit şekilde kullanmasını veya bunlardan yararlanmasını sağlamak üzere belli bir durumda ihtiyaç duyulan, mali imkânlar nispetinde, ölçülü, gerekli ve uygun değişiklik ve tedbirleri”* (Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu, 2016) ifade etmektedir. Makul uyumlaştırmadaki farklı uygulama kişinin aleyhine olmamalıdır. Ayrıca bu uygulama ile engellinin bir haktan toplumun diğer kesimleri ile eşit bir şekilde faydalanması amaçlanmalıdır (Gül, 2012: 126).

Ayrımcılığı yasaklayan tüm uluslararası sözleşme hükümlerinde ayrımcılığın kişinin gerçekten sahip olduğu veya sahip olduğunun varsayıldığı bir niteliğinden kaynaklandığı kabul edilmiştir (Gül, 2012: 121). Bu bağlamda engellilere yönelik ayrımcılık insanların farklı ve eşitsiz davranışlarını besleyen bir dizi varsayım ve uygulamadır (Campbell, 2008: 152). Engelli çocukların engelli olmayan çocuklarla beraber eğitim almaları durumunda bunun diğer çocukları olumsuz etkileyeceği varsayımıyla okula kaydedilmemesi ayrımcılığa bir örnektir (Gül, 2012: 121). Bu varsayım ve uygulamalar engellileri dezavantajlı bir duruma düşürmektedir.

Engellilerin insan haklarını kullanmada toplumun diğer kesimleri ile eşit fırsatlara sahip olmaması ya da engellilere eşit fırsatların sağlanmaması ayrımcılığa neden olmaktadır. Örneğin Engwall (2016: 220) İsveç’te Eşitlik Ombudsman’a yapılan ayrımcılık ile ilgili şikâyetleri değerlendirdiği çalışmasında, şikâyetçilerden birinin Sağlık ve Tıbbi Hizmet Yasası uyarınca, Eyalet Meclisinin ilçedeki işitme engelli sakinlere tercüman sağlamakla yükümlü olduğunu ancak buna rağmen

bir tercüman atamadığını ve bu nedenle topluma katılma fırsatından mahrum kaldığını ve ayrımcılığa uğramış hissettiğini belirtmiştir. Bu bağlamda belirtilebilir ki işitme ve konuşma engellilerinin bağımsız yaşama hakkını toplumun diğer bireyleri ile eşit fırsatta kullanmasının önündeki engel tercümanın sağlanmamasıdır. Bu durum ise ayrımcılığa neden olmaktadır. Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşmesi'nin 5nci maddesinin 3ncü fıkrasında belirtilen “*Taraf Devletler eşitliği sağlamak ve ayrımcılığı ortadan kaldırmak üzere engellilere yönelik makul düzenlemelerin yapılması için gerekli tüm adımları atar*” (United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities [CRPD], 2006) ifadesi tercümanın sağlanmasının eşitliği sağlamak için makul bir düzenleme olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir.

Engellilerin genellikle eğitim, sağlık bakımı ve rehabilitasyon hizmetlerine ve istihdama eşit erişimden yoksun olmaları onların sosyoekonomik, dini ve politik yaşamdan dışlanmalarına ve marjinalleştirilmelerine neden olmaktadır (Groce, 2018: 724). Bu bağlamda ifade edilebilir ki, benlik kavramının geliştirebilmesi ve yeniden oluşumu ve özellikle engelliliğin kabulü bir boşlukta değil sosyal bir bağlamda meydana gelmektedir (Li ve Moore, 1998). Daha geniş perspektifte engellilerin iyi bir yaşam sahibi olabilmeleri için ayrımcılık, sosyal dışlanma ve yoksulluk sosyal risklerine karşı, duygusal ya da fiziksel olarak güvende hissetme temel gereksinimi garanti edilmelidir (Sherry, 2014: 15). Bu durum ise rutin olarak küresel sağlık ve uluslararası kalkınma çabaları tarafından göz ardı edilmektedir (Groce, 2018: 724). Ancak belirtilmelidir ki, engelli bireylere yönelik ayrımcılık politik bir kaygısında sonucudur. Bu politik çerçevenin arka planı neoliberalizme dayanmaktadır (Sherry, 2014: 15). Bu açıdan belirtilebilir ki, engellilerin topluma tam ve etkin katılımını sağlayacak hizmetlerin maliyeti bir bariyer niteliği taşımaktadır. Sherry'e göre (2014: 15) neoliberal sistemde bir engelli genellikle yoksulluk, sosyal dışlanma, önyargı, ayrımcılık ile yüzleşirken sonsuz bir duygusallık ve fiziksel çaba gerekti-

ren bürokrasilerle de uğraşmaktadır. Bazı insanlar bu süreçte başarılı olurken bazıları başarısız olup intihara (Sherry, 2014) sürüklenmekte, kendilerini toplumdan izole etmekte, topluma ve toplumun tüm kurumlarına yabancılaşma yaşamaktadır. Bu nedenle engelli çalışmaları sadece akademik bir konu olarak değil, uzun bir akademik ihmal ve sosyal eşitsizlik tarihini düzeltme amaçlı politik bir hareket olarak da önem taşımaktadır (Fraser, 2013: 2). Ayrıca engelliler uzun bir tarihsel geçmişe dayalı dezavantajlar nedeniyle ayrımcılığa karşı koruma amacı temelinde sosyal içerme politikalarının birincil aktörleri arasında yer alır (Li ve Moore, 1998).

Engellilere yönelik ayrımcılık bireyler, haneler, topluluklar, gruplar, sektörler, bölgeler, ülkeler ve kültürler tarafından temel olarak öngörülen bazı yetenekler için ayrıcalıklı davranmayı (adam kayırma) da açıklamaktadır (Wolbring, 2010). Engellilere yönelik ayrımcılık, engelli olmayanların değerlerini, inançlarını ve tutumlarını destekleyen hiyerarşik düşünme temelinde inşa edilmektedir. İkili ve hiyerarşik düşünme olmadan ayrımcılık olgusundan bahsedilemez (Jun, 2010). Belirli bir gruba karşı ayrımcılık sosyal ağlar, medya veya kamu boyutunda tartışıldığında ise siyasi bir konu haline gelmektedir (Hugemark ve Roman, 2014). Ancak belirtilmelidir ki, hiç kimse ciddiyetle engelli insanların engelsiz insanlardan daha az fırsata sahip olması gerektiğini öneremez, ancak bir şekilde kendimizi aksini önersek de bugün engelli insanların yaşadığı gerçekliğin içinde bulmaktayız (Miller, Parker ve Gillinson, 2004: 19). Bu bağlamda belirtebiliriz ki engellilere yönelik ayrımcılık sadece kurumsal düzeyde değil kişiler arası ilişkilerde de gözlemlenmektedir. Engellilere yönelik ayrımcı söylemler ve davranışlar ile engellilerin kendilerini güçsüz ve yaşamları üzerinde daha az yetkin hissetmelerine neden olmaktadır.

Quinn ve Degener'e (2002: 14-16) göre sosyal yapı yalnızca insanları ayırmak için değil, aynı zamanda insanları ayrı tutmak için de kullanılmaktadır. Engelliğin doğası ile ilişkili tartışmalar sosyal yapıda baskın kültür (örneğin işitme engelliler için işiten toplum ve işiten eği-

timciler) ve daha az baskın kültürde (işitme engelli toplum) şekillenmektedir (Dempsey ve Nankervis, 2006: 7). Gündelik hayatın yapıları olan eğitim dünyası, iş, aile veya sosyal etkileşim, erişiminin tüm noktaları, büyük ölçüde egemen normlara göre şekillenmiştir. İsteğe bağlı olarak seçilen normdan sapmalar veya farklılıklar genellikle karşılanamadığından, farklar dışlama için bir zemin görevi görmektedir. Örneğin yapılı çevre, tekerlekli sandalye kullananlar için değil yürüyebilenler için yapılmıştır. İletişim ortamı genellikle dinleme ve konuşma kapasitesine sahiptir. Eğitim ortamı, farklı öğrenme biçimleri vb. için çok az ödenek sağlamaktadır (Quinn ve Degener, 2002: 14-16). Bu nedenle engellilere yönelik ayrımcılık sistematik bir sorundur. Engelli olmayanlara avantaj getiren engellilere zarar veren sosyal yapıların ve sistemlerin sonucudur. Kamu politikaları, yasalar ve kurallar ve hatta binaların fiziksel yapıları ve tasarımları engelli olmayanlardan oluşan ayrıcalıklı gruba avantaj sağlamaktadır (Jun, 2010: 218).

Toplumun tüm sistemlerinin baskın kültüre göre şekillenmesi nedeniyle sosyalizasyon sürecinin her bir aşamasında bariyerlerle karşılaşan engelliler sosyal çevrede, eğitimde ve istihdamda ayrımcılığa maruz kalmaktadırlar. Örneğin D'Souza'nın (2019) çalışmasında katılımcılardan biri Hint okullarında (kara tahta, Braille ve işaret dili bilgisi olmayan öğretmenler vb.) görme engelli öğrenci olarak ayrımcılığa maruz kaldığını belirtmiştir. Aslan ve diğerlerinin (2019: 304) yaptıkları çalışmada katılımcı engelli öğrencilerin ifadelerine göre engelliler üniversitede en çok kafeteryada / yemekhanede, bankada ve dersliklerde zorluk yaşamaktadır. Görme engelli bir katılımcı, engelli öğrencilerin öğrenci topluluklarına dâhil olmakta güçlüklerle karşılaştıklarını, dâhil olduklarında da etkinliklere katılma konusunda geri planda kaldıklarını belirtmiştir (Aslan ve diğerleri, 2019: 307). Bu bağlamda ifade edilebilir ki engelliler baskın kültüre göre düzenlenmiş bir eğitim sisteminin sonucu olarak ayrımcılığı deneyimlemiştir. Ayrıca baskın kültüre göre yapılandırılmış tüm toplumsal sistemler ayrımcılığı engelliler için kaçınılmaz hale getirmektedir. Ayrımcılık baskın kültü-

rün bir sonucu olarak gerçekleşmektedir. Özellikle baskın kültüre göre şekillenen toplumsal yapı engellileri dünya toplumlarının içinde bulunduğu Covid-19 salgını sürecinde daha fazla dezavantajlı duruma düşürmekte ve ayrımcılığı daha görünür hale getirmektedir. Örneğin baskın kültüre göre şekillenen iletişim sistemlerinin bir sonucu olarak işitme ve görme engelli öğrenciler bilgiye erişimde dezavantajlıdır. Diğer bir ifade ile bu durum eğitimde, bilgiye erişimde fırsat eşitsizliklerine neden olmaktadır.

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komisyonu (United Nations Human Rights Office of The High Commissioner, 2020: 4) Covid-19 sürecinde engellilerin haklarına ilişkin rehberlik niteliğinde yayınladığı raporunda COVID-19 önlemleri ile ilgili kamuya açık bilgilerin sistematik olarak engelli bireylere erişilebilir formatlarda ve araçlarla (işaret dili çevirisi, altyazı ekleme, okunması kolay format, vb.) iletilmesinde sorunlar yaşandığına vurgu yapmıştır. Covid-19 salgını nedeniyle eğitim sürecinin kesintiye uğramaması için bazı devletler uzaktan eğitim uygulamalarını benimsemiştir. Ancak bu durumda engelli öğrenciler çevrimiçi eğitim programlarını takip edebilmeleri için gerekli ekipman, internete erişim, erişilebilir materyalleri (örneğin görsel ve işitsel materyaller) içeren desteğin bulunmaması nedeniyle bariyerlerle karşılaşmaktadırlar. Bu süreçte özellikle zihinsel engelli öğrenciler eğitim sisteminin dışında kalmaktadırlar (United Nations Human Rights Office of The High Commissioner [OHCHR], 2020: 6).

D'Souza'nın (2019) çalışmasında kaydettiği gibi bu durumda ayrımcılık engelliliğin nedeni değil sonucudur. Ayrıca bu durum engelliliğe insan hakları, bio-psikososyal gibi postmodern perspektiflerin günümüzde ayrımcılığın doğrudan deneyimlendiği toplumun tüm sistemlerine yansımadığını göstermektedir (D'Souza, 2019: 4). Baskın kültüre göre şekillenen toplumsal yapının neden olduğu ayrımcılık engelliler için makul uyumlaştırmanın yapılmaması ile daha görünür olmaktadır. Örneğin ortopedik engelli çalışanın tekerlekli sandalye erişimi olan toplu taşıma aracının belirli bir saatte gelmesi nedeniyle işe diğer

çalışanlarla aynı saatte başlayamaması durumunda işverenin sadece bu kişiyi kapsayan istisnai bir uygulamada bulunması gerekmektedir. Aksi durumda çalışma saatine ilişkin kuralın mutlak olarak uygulanması bu kişinin çalışma hayatının sürekliliğini imkânsız kılacaktır. Böyle bir uygulama makul uyumlaştırma yapmamak suretiyle ayrımcılığa neden olacaktır (Gül, 2012: 126).

Li ve Moore'a (1998: 22) göre damgalanma ve engellilere yönelik ayrımcılık, engellilerin topluma tam katılımının önündeki bariyerleri oluşturmaktadır. Ayrıca bazı engelliler için, bu sosyal bariyerler aynı zamanda engelliliğe kişisel uyumu da güçleştirmektedir (Li ve Moore, 1998: 22). Daley ve diğerleri (2018) engelliliğin bir sonucu olarak deneyimlenen ayrımcılığın yaşam doyumu ve topluma aidiyet duygusunu olumsuz etkilediğini bulgulamışlardır. Aidiyet duygusu yaşam doyumu ile pozitif bir şekilde ilişkilidir ve ayrımcılığın sonuçlarını hafifletmektedir (Daley ve diğerleri, 2018). Engellilerin sosyalizasyon sürecinde eğitime, istihdama, boş zamanı değerlendirme etkinliklerine katılımı topluma aidiyet duygusu geliştirmelerini sağlamakta ve yaşam doyum düzeylerini etkilemektedir. Ancak Sherry'e göre (2014: 15) dünya sistemine egemen olan çağdaş neoliberalizm, engelli insanların istihdam alanı bulamamasına, engelli istihdamından işverenlerin kaçınmasına, gelir getirecek bir işlerinin olmaması nedeniyle günlük gereksinimlerini karşılayamamasına ve böylece bu kişilerin yıllarını sosyal tecrit içinde yaşam sürmelerine ve dışlanmalarına neden olmaktadır. Örneğin istihdamda ayrımcılık engelliliğe dayalı ayrımcılık şikâyet verileri içerisinde en büyük oranı oluşturmaktadır. Bedensel engeli olan çalışma çağındaki kişilerin, özellikle işyerindeki erişim engelleri ile ilgili olarak daha yüksek ayrımcı uygulamaları bildirdikleri kaydedilmiştir (Temple, Kelaher ve Williams, 2018: 9).

Engelli bireylerin açık iş pozisyonlarına kabul edilmemesinin nedeni genellikle üretken ve kalifiye olmadıklarına yönelik inançlardır. Bu inanç sistematığı apaçık engellilere yönelik yanlış tutumları afişe etmektedir (Mamatoğlu ve Tasa, 2018: 6). Engellilere yönelik bu tu-

tumlar engellilerin emek piyasasından dışlanmalarına, istihdam alanı bulduklarında ise niteliklerinin altında istihdam edilmelerine neden olmaktadır. Öztürk (2014) dezavantajlı gruplara yönelik ayrımcılık üzerine yaptığı nitel çalışmasında özel sektörde engelli istihdamının ilk nedeninin yasal zorunluluktan kaynaklandığını kaydetmiştir. Zorunluluk nedeniyle işe alınan engelliler işyerinde ayrımcı davranışa maruz kalmaktadır. İşverenler tarafından engelliler niteliğine uygun olmayan işlerde çalıştırılmaktadır (Öztürk, 2014: 161).

2019 için son Avrupa Komisyonu Ülke Raporu'na göre İrlanda en düşük engelli istihdam oranına sahip olan Avrupa Birliği ülkeleri arasında yer almaktadır. İrlanda ayrıca istihdamda engelli ve engelsiz insanlar arasındaki en yüksek uçurumlardan birine sahiptir. Ekonomik ve Sosyal Araştırma Enstitüsü 2017 tarihli bir raporu, çalışma çağındaki engellilerin çoğunun (yüzde 82) hayatlarının bir döneminde çalıştığını, ancak yüzde 35'inin dört yıldan fazla bir süredir işsiz olduğunu ortaya koymuştur. Engelliler arasındaki bu düşük istihdam oranı endişe vericidir. Topluma katılımlarını kısıtlamanın yanı sıra, onları devlete bağlı düşük gelirli arasında kalmalarına neden olmaktadır. Bu nedenle İrlanda'nın yoksulluk rakamları, hasta veya engelli kişilerin yüksek yoksulluk riski taşıyan bir grubun parçası olduğunu ortaya koymuştur. Sonuçta pek çok engelli iş bulma fırsatları reddedildiği için işsizlik, yoksulluk ya da her ikisinin içinde sıkışıp kalmaktadır (Social Justice Ireland, 2019: 1).

Banks ve diğerlerinin (2018: 2) İrlanda'da engellilik ve ayrımcılık arasındaki ilişki üzerine yaptıkları çalışmalarında işgücü piyasasına, kamu hizmetlerine erişim (eğitim, sağlık, ulaşım gibi) ve özel hizmetlere erişim olmak üzere üç geniş alanda engellilik ve ayrımcılık arasındaki ilişkiyi modellemiştir. Raporda engellilerin iş arama veya işyerinde işle ilgili ayrımcılık yaşama olasılıklarının toplumun diğer kesimlerine göre iki kat daha yüksek olduğu belirtilmiştir. Yaş, cinsiyet, aile ve medeni durum ile istihdamda ayrımcılık deneyimleri arasında anlamlı bir ilişki vardır. Daha yüksek eğitim seviyesine sahip kişilerin

ayrımcılık bildirme olasılığının daha yüksek olduğu kaydedilmiştir. Bunun nedeni yüksek eğitime sahip grupların yasal hakları konusunda daha fazla farkında olmalarıdır (Banks ve diğerleri, 2018: 2).

Ayrımcılığa odaklanan bulgular, engelli kişilerin engelsiz insanlara göre daha yüksek oranlarda ayrımcılık yaşadıklarını açıkça göstermektedir (Banks ve diğerleri, 2018). Cudjoe ve Alhassan'ın (2017: 6) çalışmalarının bulgularına göre Gana'da yer alan Sekondi şehrindeki engelliler toplumunda engellilere karşı olumsuz tutumlar nedeniyle istihdam imkânı bulamadıklarını ve kendilerine fırsat eşitliği sağlanmadığı için yeteneklerini gösteremediklerini belirtmiştir.

İstihdam alanı birçok nedenden dolayı önemlidir. Birincisi, istihdam bireylerin topluma tam katılımları ve kişisel tatminleri için çok önemlidir. İkincisi, engellilik yoksullukla güçlü bir şekilde ilişkilidir. Ücretli istihdamın insanları yoksulluktan uzaklaştırmanın ana kanalı olduğu göz önüne alındığında, engellileri işgücü piyasasına dâhil etmek, onların yoksulluk riskini azaltacaktır. Bu grubu yoksulluktan korumak için konaklama, gelir desteği ve hizmetlere ücretsiz veya sübvans erişim önemini korumaya devam etmektedir (Banks ve diğerleri, 2018: 63). Ayrıca iş dünyasındaki ayrımcılık kurumsal üretkenlik ve sosyoekonomik ilerleme için önemli bir frenken, eşitsizliği ve işyerindeki diğer insan haklarının ihlal edilme riskini de artırmaktadır (<https://www.ilo.org>).

Pérez-Garín, Recio, Magallares, Molero ve García-Ael (2018: 4-8) farklı engel türüne sahip olan engellilerin algıladıkları ayrımcılık ve bu ayrımcılığa gösterdikleri duygusal tepki arasındaki ilişkiyi ele aldıkları çalışmalarında fiziksel engelli katılımcılar toplumda aşırı korumacı davranışlara maruz kaldıklarını, kendilerine çocuk gibi davranıldığını (özellikle sağlık hizmetlerinde) belirtmişlerdir. Bu yaklaşım ile yeteneklerinin küçümsendiği ve tuhaf sayıldıklarını vurgulamışlardır. Katılımcıların bu tür ayrımcılığa karşı baskın duygusal tepkilerinin kaygı ve depresyon olduğu kaydedilmiştir. İşitme engelli katılımcılar toplumda çoğunlukla boş zaman aktivitelerinin önündeki engellerin varlığı

ğını ve mesleki fırsatların eksikliğini algılamışlardır. Bu durumlarla ilişkili duygusal tepkilerin endişe ve çaresizlik hissi olduğu kaydedilmiştir. Görme engelli katılımcılar boş zaman, mesleki fırsatlar ve aşırı korumacılık olmak üzere toplumda üç alanda ayrımcılığa maruz kalmaktadırlar. Duygusal tepkiler arasında en sıklıkla vurguladıkları iki duydu kaygı ve öfkedir. Araştırmacılar özellikle işitme ve görme bozukluğu olan kişilerde, boş zaman etkinlikleri alanında algılanan ayrımcılığın önemini vurgulamışlardır. Fiziksel engelli insanlar bu alanda çok fazla sorun bildirmemekle birlikte, erişebilirlik sorunları nedeniyle, birçoğunun boş zaman mekânlarına erişimde zorluklarını belirtmişlerdir. Başta görme ve işitme engelliler olmak üzere tüm gruplar, mesleki fırsatların eksikliği nedeniyle ayrımcılığa maruz kaldıklarını ve fiziksel engelli insanlar da işyerinde ayrımcılığa uğradıklarını belirtmişlerdir (Pérez-Garín ve diğerleri, 2018: 4-8).

4. Sonuç ve Değerlendirme

Engellilere yönelik önyargılara ve ayrımcı davranışlara dünya toplumlarında oldukça fazla rastlanmaktadır. Dünyanın hemen her yerinde, engellilerin toplumun diğer kesimleri ile aynı temel insan haklarına sahip olduğu yönünde bir fikir birliği söz konusudur. Ayrıca tüm vatandaşlara eşit yaşam standardının sağlanması sosyal devlet olmanın bir ilkesi olarak görülmektedir. Ancak engelli kişilere yönelik hem açık hem de örtük önyargılar devam ettiği sürece ayrımcılığın sosyal devletlerde bile ortadan kalkması düşünülemez.

Engellilerin, yaşamın her alanında ve bir bütün olarak topluma tam ve etkin katılımı tüm insan haklarından yararlanılması açısından çok önemlidir (Council of Europe, 2017: 13). Ancak engellilere toplumun diğer kesimleri ile her karşılaşmalarında daha az değerli oldukları hissettirilmektedir (Chhabra, 2016: 3). Örneğin engellilere ayrımcı davranışlar ve uygulamalar ile sosyal aktivitelere katılımında, boş zamanı değerlendirmede, kurumsal hizmetlerden yararlanmada daha az değerli oldukları hissettirilmektedir. Son zamanda dünya toplumlarında yaşa-

nan küresel salgın engellilerin bilgiye erişimde, sağlık ve eğitim alanlarında yaşadığı sorunları daha görünür hale getirmiştir. Böylesi durumlar engellilerin toplumdan daha fazla dışlanmaları ile sonuçlanmaktadır. Dahası erişilebilirliği olmayan konferans salonları, kamuya açık yerler, parklar, kültür merkezleri, iletişim sistemleri ve bilgi yüzünden sosyal hayattan da dışlanmaktadır ve sosyal hayatta ayrımcılığa maruz kalmaktadırlar. Diğer taraftan erişilebilirliği olmayan toplu taşıma araçları, okullar, yollar ve engelli öğrencilerin diğer öğrencileri olumsuz etkileyeceği önyargısı eğitime katılımının ve eğitimin sürdürülebilirliğinin önündeki bir diğer bariyerdir. Sağlık kurumlarında işitme engellileri için işaret dilini bilen sağlık personelin temin edilmemesi ayrımcılığa bir örnektir. Ayrıca ayrımcılık engellilerin bağımsız birer birey olarak toplumda var olabilmelerinin önünde de bir bariyer oluşturmaktadır. Bu bağlamda ayrımcılık, ayrımcılık karşıtı politikalarının, ulusal ve uluslararası içerme politikalarının etkinliğinin önündeki en temel bariyerdir. Ancak ayrımcılık karşıtı uygulamalarının sürekliliği engellilerin yüzleştiği ayrımcı davranış ve uygulamaları minimize edecektir.

Günlük yaşamda her insanın engelli olmaya aday olduğu gerçeği unutulmamalıdır. Engellilere yönelik sosyal politikaların gerçekçi ve tüm şartlar düşünülerek yapılması, toplumsal huzurun sağlanması açısından ayrıca önem taşımaktadır (Selek-Öz ve Orhan, 2012: 45). Engellilere yönelik toplumdaki önyargıların değiştirilmesi için ayrımcılık ile mücadelede ilk aşama çocukların eğitim sürecinde engelliler ile temasının sağlanmasıdır. Bu süreç, engelsiz bir toplumun oluşturulması için sürekliliği olması gereken bir adımdır. Çünkü engellilere yönelik politikaların uygulanabilirliği eğitim, istihdam, sağlık, boş zamanı değerlendirme haklarını kullanmalarını amaçlayan erişilebilir çevre politikalarını destekleyen ve uygulayan toplum ile mümkün olacaktır. Bunun yanında engellilerin, haklarının farkında olması, hakları hakkında bilgilendirilmesi, sosyal politika uygulamalarının ve kaynakların bilgisine sahip olmaları, kurumsal ve sosyal kaynaklarla etkileşimi sağlan-

malıdır. Sürdürülebilir kalkınmanın gerçekleşmesi için engellilerin niteliklerine uygun işlerde istihdamı ve kariyer gelişimi için fırsatların diğer çalışanlar ile birlikte eşit bir şekilde sağlanması büyük önem taşımaktadır. İşverenlerin bir sosyal sorumluluk algısı ve bilinciyle makul uyumlaştırma uygulamalarını yapması ve gerektiği durumlarda örneğin bir görme engellinin işyerine gelişini kolaylaştırmak amacıyla sadece bu kişiler için özel bir hizmet sağlaması engellilerin istihdamını, gelişimini ve etkinliğini arttırmak açısından gereklidir.

Önyargılar ve ayrımcılık engellilerin sosyal ve ekonomik hayatta daha az görünür olmalarının nedenidir. Ayrımcılık kişilerin özsaygılarını yitirmelerine, öz güven duygularını kaybetmelerine, güçsüzlük duygusuna, kendisini değersiz ve toplumdan dışlanmış hissetmelerine neden olmaktadır. Örneğin zihinsel engelliler toplumda uzun dönem istihdam edilemeyeceği, eğitime katılamayacakları yönündeki önyargılar nedeniyle çalışma hayatından ve eğitimden dışlanmışlardır, sonuç olarak kendini gerçekleştirme fırsatlarından yoksun bırakılmışlardır. Ayrımcılığa karşı mücadele politikalarıyla birlikte yasal mevzuatlar, sosyal politikalar, medya ve kamu spotları aracılığıyla engellilerin toplumda daha görünür olmaya başladıkları da bilinen bir gerçektir. Engellilerin potansiyelini gösteren kamu spotları, filimler, çalışma hayatına dâhil olmalarını destekleyen kota uygulamaları, engelli istihdamını teşvik politikaları, makul uyumlaştırma, engelli öğrencileri kaynaştırma programları ve benzeri uygulamalarla toplumun diğer üyelerinin engelliler ile yakın teması sağlanmaktadır. Uzun süreli yakın temas ile önyargılar ve ayrımcılığın zamanla ortadan kalkabilir olması toplumsal barış için son derece önemlidir.

Özellikle belirtilmelidir ki önyargı ayrımcı davranışları rasyonelleştirdiği için ayrımcılık karşıtı uygulamalar zorunlu kılınmalıdır (Myers, 2015: 350). Örneğin engelli istihdam etme yükümlülüğü olan işverenlerin engelli istihdam etmemeleri durumunda, bu işverenler için idari para cezası uygulamalarının devamı gerekmektedir. Diğer yandan yükümlü olmadığı halde engelli istihdam eden işverenlere yönelik yapı-

lan teşvikler ve engellilere yönelik pozitif ayrımcılık politikaları da desteklenmelidir.

T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın yayınladığı 2030 Engelsiz Vizyon Belgesi'nde belirtilen amaçlar arasında erişilebilirliği güçlendirmek için gerekli mevzuat düzenlemelerinin yapılacağı yer almaktadır (<https://ailevecalisma.gov.tr>). Engellilere yönelik politikaların etkinliğinin değerlendirilmesi ve yeniden düzenlenmesi için engellilerin eğitim, sağlık, istihdam gibi toplumun tüm alanlarında yaşanan ayrımcılığa ilişkin ciddi verilere ihtiyaç vardır. Bu nedenle engellilerin toplumda yüzleştiği ayrımcı davranışların ve uygulamaların belirlenebilmesi için güncel kalitatif ve kantitatif çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

A Chronic Social Issue: Discrimination towards the Disabled

Abstract: Discrimination, as a social problem, is the most significant problem to the full participation and the purpose of independent living of the disabled people. Due to discriminatory behavior and applications, the disabled people experience difficulties in participation in education, employment, leisure activities and all systems of society. Especially in extraordinary situations such as epidemics, the disabled people are more likely to face discrimination compared to other sections of society. In these situations, the disabled people encounter with discrimination mostly in terms of access to information, education and health services. Just as considering the prejudices creating the cognitive dimensions of discrimination, it will take a long time to build a social structure that includes the disabled people. Discrimination determines the effectiveness of national legislations and international conventions that define the rights of the disabled people, social inclusion policies for the disabled people and social policies at national level. For this reason, the importance of understanding the cognitive dimensions of discrimination and describing it as a social problem for

the disabled people is emerged. In this study, the prejudices that create the cognitive dimensions of discrimination and discrimination towards the disabled as a social problem are evaluated in the literature. By means of this study, the social structure formed according to the dominant culture and the fact of discrimination caused by this social structure are once again emphasized as the reason why disabled people cannot participated in societies.

Keywords: Disabled, Discrimination, Prejudice, Social Problem, Social Policy.

Kaynaklar

Aronson, Elliot, Timothy D. **Wilson**, and Robin M. **Akert** (2012), **Sosyal Psikoloji** (Çeviri: Okhan Gündüz), İstanbul: Kaktüs Yayınları.

Aslan, Dilek, Selim **Güler**, Eray **Öntaş**, Semra **Şahin**, Ayşe Sanem **Şahlı**, Vesile Yıldız **Kabak**, Hülya **Kayhan**, Onur **Altuntaş** ve Zehra **Gökkaya-Kılıç** (2019), “Yeti Yitimi Olan Üniversite Öğrencilerinin Gereksinimleri: Niteliksel ve Niceliksel Araştırma Deneyimi”, **HÜ Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi**, 6 (3): 299-309.

Banks, Joanne, Raffaele **Grotti**, Éamonn **Fahey** and Dorothy **Watson** (2018), “**Disability and Discrimination in Ireland: Evidence from the QNHS Equality Modules 2004, 2010, 2014**”, Irish Human Rights and Equality Commission: Economic and Social Research Institute <https://www.esri.ie/system/files/publications/bkmnext363.pdf> [Erişim Tarihi: 27.09.2020].

Bhugra, Dinesh (2016), “Social Discrimination and Social Justice”, **International Review of Psychiatry**, 28 (4): 336-341.

Cameron, Colin (2014), “Discrimination”, in (ed.) Colin Cameron (2014), **Disability Studies: A Student’s Guide**, London: SAGE Publication, pp.44-46.

Campbell, Fiona A. **Kumari** (2008), “Exploring Internalized Ableism Using Critical Race Theory”, **Disability and Society**, 23 (2): 151-162.

Chhabra, S. (2016), “Differently Abled People and Their Life”, **Global Journal of Medical and Clinical Case Reports**, 3 (1): 1-4.

Council of Europe (2017), “Human Rights: A Reality for all- Council of Europe Disability Strategy 2017-2023”, <https://edoc.coe.int/en/people-with-disabilities/7276-pdf-human-rights-a-reality-for-all-council-of-europe-disability-strategy-2017-2023.html#> [Erişim Tarihi: 27.09.2020].

Cudjoe, Ebenezer and Abdullah **Alhassan** (2017), “Perceptions About Disability among Persons with and without Disabilities in Sekondi, Ghana: A Qualitative Study”, **Asian Research Journal of Arts and Social Sciences**, 3 (1): 1-10.

Çitil, Mahmut ve Muhammet Kürşat **Üçüncü** (2018), “Türkiye’de Engelli Hakları ve Engelliler Hukuku’nun Durumu”, **TAAD**, 9 (35): 233-278.

Daley, Angela, Shelley **Phipps** and N. R. **Branscombe** (2018), “The Social Complexities of Disability: Discrimination, Belonging and Life Satisfaction among Canadian Youth”, **SSM: Population Health**, 5: 55-63.

Dempsey, Ian and Karen **Nankervis** (2006), “Conceptions of Disability”, in (eds.) Ian Dempsey and Karen Nankervis (2006), **Community Disability Services: An Evidence - Based Approach To Practice**, Sydney Australia: UNSW Press, pp.3-26.

Dovidio, J. F., M. **Hewstone**, P. **Glick** and V. M. **Esses** (2010), “Prejudice, Stereotyping and Discrimination: Theoretical and Empirical Overview”, in (eds.) J. F. Dovidio, M. Hewstone, P. Glick and V. M. Esses (2010), **The SAGE Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination**, London: SAGE Publications, pp.3-28.

D’Souza, Rossi (2019), “Exploring Ableism in Indian Schooling through the Social Model of Disability”, **Disability and Society**, 35 (7): 1177-1182.

Engelliler Hakkında Kanun (2005), Resmi Gazete (Sayı 25868), <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5378.pdf>

Engwall, Kristina (2016), “How Disability is Conceptualized in Individual Discrimination Complaints”, **International Journal of Discrimination and the Law**, 16 (4): 214-227.

Erdem, Ali Rıza (2020), “Ayrımcılığın Kavramsal Analizi”, **Uluslararası İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, 4 (4): 12-20.

Fraser, Benjamin (2013), **Disability Studies and Spanish Culture: Films, Novels, the Comic and the Public Exhibition**, Liverpool: Liverpool University Press.

Goering, Sara (2015), “Rethinking Disability: The Social Model of Disa-

bility and Chronic Disease”, **Curr Rev Musculoskelet Med**, 8 (2): 134-138.

Göregenli, Melek (2012), “Temel Kavramlar: Önyargı, Kalıp yargı ve Ayrımcılık”, *in* (eds.) Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan (2012), **Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s.17-28.

Groce, Nora Ellen (2018), “Global Disability: An Emerging Issue”, **The Lancet Global Health**, 6 (7): e724-e725.

Gül, İdil Işıl (2012), “Hukukta Ayrımcılık Yasağı”, *in* (eds.) Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan (2012), **Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar**, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s.117-133.

Hugemark, Agneta and Christine **Roman** (2014), “Putting Gender and Ethnic Discrimination on the Political Agenda: The Creation of the Equal Opportunities Ombudsman and the Ombudsman against Ethnic Discrimination in Sweden”, **NORA: Nordic Journal of Feminist and Gender Research**, 22 (2): 84-99.

ILO: International Labour Organization (2016), **The Competitive Advantage of Hiring Persons with Disabilities: An Employer’s Guide to Disability Inclusion at the Workplace**,

https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---asia/---ro-bangkok/---ilo-dhaka/documents/publication/wcms_543490.pdf

[Erişim Tarihi: 27.08.2020].

Jong, Mark JW de (2008), “Discrimination”, *in* (ed.) Vincent N. Parrillo (2008), **Encyclopedia of Social Problems**, Thousand Oaks: SAGE Publications, pp.243-245.

Jun, Heesoon (2010), **Social Justice, Multicultural Counseling, and Practice: Beyond a Conventional Approach**, Thousand Oaks: SAGE Publications.

Levi, S. J. (2006), “Ableism”, *in* (ed.) G. L. Albrecht (2006), **Encyclopedia of Disability**, Thousand Oaks: SAGE Publications, pp.2-4.

Li, Li and Dennis **Moore** (1998), “Acceptance of Disability and its Correlates”, **The Journal of Social Psychology**, 138 (1): 13-25

Mamatoğlu, N. ve H. **Tasa** (2018), “Engelliye Yönelik Ayrımcılık ve İş Yerinde Engelli”, **Türkiye Klinikleri J Psychol-Special Topics**, 3 (1): 1-10.

Manago, Bianca, Jenny L. **Davis** and Carla **Goar** (2017), “Discourse in Action: Parents’ Use of Medical and Social Models To Resist Disability

Stigma”, *Social Science and Medicine*, 184: 169-177.

Miller, Paul, **Sophia Parker** and **Sarah Gillinson** (2004), **Disablism: How to Tackle the Last Prejudice**”, London: Demos.

Murphy, John W. (2005), “Social Norms and Their Implications for Disability”, *in* (eds) J. W. Murphy and J. T. Pardeck (2005), **Disability Issues for Social Workers and Human Services Professionals in the Twenty-First Century**, New York: The Haworth, pp.153-164.

Myers, David G. (2015), **Sosyal Psikoloji** (Çeviri Editörü: S. Akfırat), Ankara: Nobel Yayıncılık.

Nielsen, Laura Beth and **Robert L. Nelson** (2005), “Scaling the Pyramid: A Sociolegal Model of Employment Discrimination Litigation”, *in* (eds.) L. B. Nielsen and R. L. Nelson (2005), **Handbook of Employment Discrimination Research: Rights and Realities**, Dordrecht, Netherlands: Springer, pp.3-34.

Ormerod, A. J. (2008), “Social Discrimination”, *in* (ed.) F. T. L. Leong (2008), **Encyclopedia of Counseling**, Thousand Oaks: SAGE Publications, pp.1631-1634.

Öztürk, Kübra (2014), **Dezavantajlı Gruplara Yönelik Ayrımcılık: Engellilerin Çalışma Hayatında Karşılaştıkları Ayrımcılık ve Çözüm Önerileri** (Uzmanlık Tezi), Ankara: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma ve Sosyal Güvenlik Eğitim ve Araştırma Merkezi.

Pérez-Garín, Daniel, **Patricia Recio**, **Alejandro Magallares**, **Fernando Molero** and **Cristina García-Ael** (2018), “Perceived Discrimination and Emotional Reactions in People with Different Types of Disabilities: A Qualitative Approach”, **The Spanish Journal of Psychology**, 21 (e12): 1-11.

Pfeiffer, David (2001), “The Conceptualization of Disability”, *in* (eds.) S.N. Barnartt and B.M. Altman (2001), **Exploring Theories and Expanding Methodologies: Where We Are and Where We Need to Go** (Research in Social Science and Disability, Volume 2), Bingley: Emerald Group Publishing, pp.29-52.

Selek-Öz, Cihan ve **Serdar Orhan** (2012), “Özürülü İstihdam Yöntemlerinin Uygulanabilirliği Üzerine Bir Değerlendirme”, **Çalışma İlişkileri Dergisi**, 3 (2): 36-48.

Sherry, Mark (2014), “The Promise of Human Rights for Disabled People and the Reality of Neoliberalism”, *in* (eds.) M. Gill and C. J. Schlund-

Vials (2014), **Disability, Human Rights and the Limits Of Humanitarianism**, New York: Routledge, pp.15-27.

Smith, Nicholas Mark (2011), **Basic Equality and Discrimination Reconciling Theory and Law**, Union Road: Ashgate.

Social Justice Ireland (2019), **Work and People with Disabilities**, <https://www.socialjustice.ie/content/policy-issues/work-and-people-disabilities> [Erişim Tarihi: 28.11.2020].

Stangor, Charles (2009), “The Study of Stereotyping, Prejudice and Discrimination within Social Psychology: A Quick History of Theory and Research”, in (ed.) T. D. Nelson (2009), **Handbook of Prejudice, Stereotyping and Discrimination**, New York: Psychology Press, pp.1-22.

Temple, J. B., M. Kelaher and R. Williams (2018), “Discrimination and Avoidance due to Disability in Australia: Evidence from a National Cross Sectional Survey”, **BMC Public Health**, 18 (1347): 1-13.

Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu (2016), Resmi Gazete (Sayı: 29690), <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6701.pdf>

CRPD: United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (2006, 6 December)

https://www.un.org/disabilities/documents/convention/convention_accessible_pdf.pdf [Erişim Tarihi: 27.09.2020].

OHCHR: United Nations Human Rights Office of The High Commissioner (2020), **Covid-19 and the Rights of Persons with Disabilities: Guidance**, https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Disability/COVID-19_and_The_Rights_of_Persons_with_Disabilities.pdf [Erişim Tarihi: 25.01.2021].

Quinn, Peggy (1998), **Understanding Disability: A Lifespan Approach**, 103-105, Thousand Oaks: SAGE Publications.

Quinn, Gerard and Theresia Degener (2002), “The Moral Authority For Change: Human Rights Values And The World wide Process of Disability Reform”, in (eds.) G. Quinn, T. Degener, A. Bruce, C. Burke, J. Castellino, K. Padraic, K. Ursula, S. Quinlivan (2002), **Human Rights and Disability: The Current Use and Future Potential of United Nations Human Rights Instruments in the Context of Disability**, New York: United Nations, pp.13-28.

Walsh, Mark, Paul Stephens and Stephen Moore (2000), **Social Policy and Welfare**, Cheltenham: Stanley Thornes Ltd.

Wolbring, Gregor (2010), “Ableism”, *in* (ed.) D. H. Guston (2010), **Encyclopedia of Nanoscience and Society**, Thousand Oaks: SAGE Publications, pp.2-3.

<https://www.avrupa.info.tr/tr/engelli-ayrimciligi-ile-mucadele-190>
[Erişim Tarihi: 27.09.2020].

<https://www.equalityhumanrights.com/en/advice-and-guidance/disability-discrimination> “Disability Discrimination” [Erişim Tarihi: 27.09.2020].

https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@ed_norm/@ipecc/document/publication/wcms_648801.pdf “İntegrated Strategy on Fundamental Principles and Rights at Work 2017-2023” [Erişim Tarihi: 27.09.2020].

<https://ailevecalisma.gov.tr/eyhgm/haberler/aile-calisma-ve-sosyal-hizmetler-bakanligi-ndan-2030-engelsiz-vizyon-belgesi/> “Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı’ndan 2030 Engelsiz Vizyon Belgesi” [Erişim Tarihi: 15.01.2021].

https://www.unicef.org/disabilities/files/COVID19_Disability_Response_Inforgraphic.pdf “Leaving No-One Behind: Considerations for Children and Adults with Disabilities” [Erişim Tarihi: 18.01.2021].

Kuşaklar Arasındaki Köprü: Canfeza ve Gaza

Zihniye Okray¹

Makale Türü: Derleme

Geliş Tarihi / Submitted: 07.09.2020

Kabul Tarihi / Accepted: 17.02.2021

Yayın Tarihi / Online Publication: 31.05.2021

Özet: Gelenekler toplumun tarihini adet, gelenek ve göreneklerini kuşaklardan kuşaklara aktarırlar. Çalışma *Canfeza* mahlaslı Türk rap müzik sanatçısının *Gaza* isimli parçasında kullanılan metinler arası ilişkileri incelenmesi amaçlanmıştır. Gaza isimli parça Orta Doğu geneli ve Filistin-Kudüs özelinde gelişen olaylara değinmektedir. Gaza isimli parçanın özellikle Türk Şair Nuri Pakdil ve İslamiyet'in Kutsal Kitabı olan Kuran-ı Kerim arasında metinler arası göndergelerin ve alıntuların yoğunluğu dikkat çekici boyuttadır. Kudüs'ün bir gelenek olarak kuşaklar arasında aktarıldığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şiir, Rap, Alıntı, Kudüs.

1. Giriş

Gelenek bir toplumda kuşaklar arasında iletilen bu yönüyle de bilginin aktarımını sağlayan davranış, inanış, kültürel değerler ve davranışlar bütünü olarak tanımlanabilir. Gelenekler maddi ve manevi değerler

bütünüdür. İçerdiği bilgi bakımından bir toplumun kutsal değerleri de gelenek aktarımının birer parçasıdır. Bütün bu özelliklerinin yanı sıra gelenekler anlam zenginliği bakımından sanat ve edebiyata da etki etmektedirler. Gelenekler bilgi, kültür ve medeniyetin taşıyıcısı oldukları için varlıklarını zaman üstü bir evrene taşırlar (Kılıç, 2010: 117; Karataş, 2014: 139). Gelenegin kuşaklar arasında aktarım sürecini üstlenmesi yeni kuşakların da onu anlaması ve yorumlamasıyla birlikte kendi varlığını yeni bir zaman dilimi ve yeni bir dilde yeniden var olmasını sağlamaktadır. Bu tanımlama bağlamında gelenekler dinamik bir süreci içerlerinde barındırırlar. Gelenek kuşaklararası aktarımı sağladığı için yeni kuşaklarda eski kuşakların tarihsel izdüşümlerine rastlamayı mümkün kılarlar. Bir geleneğin aktarımı için en az üç kuşak gerekmektedir. Yapılan araştırmalar geleneksel bilginin aktarımında kadınların önemli bir işlevi olduğunu ileri sürmüşlerdir (Marrie, 2019: 8). Gelenekler zaman, tarih ve kültürel anlamın devredilmesi görevini üstlenirler ve kültürel belleğin de aktarımını sağlarlar (Alsaç, 2018: 18). Assman, geleneklerin ortak deneyim, beklenti ve eylem alanı yaratarak oluşturdukları sembolik anlam dünyası ile birleştirici ve bağlayıcı bir güçle bireyleri birbirlerine bağladıklarını vurgulamaktadır (2001: 21). Alan Dundes, halk kavramını aynı geleneği taşıyan iki ya da daha fazla kişi olarak tanımlarken en az bir bağlayıcı etkenin varlığından bahseder (1965: 139-141). Bu bağlayıcı etken meslek, dil ya da din olabilir. Bir gruba kimlik duygusunu veren ise bu bağlayıcı etkenlerden geleneklerdir.

Kudüs şehri monoteist üç din için Kutsal Şehir olarak kabul edilmektedir. Yahudiler için Kudüs Yaratılış 15: 18'de bahsedilen Rab'bin Avram ile yaptığı antlaşmaya dayanmaktadır.¹ Bu ayette Rab Avram'a "Mısır Irmağı"ndan büyük Fırat Irmağı'na kadar uzanan bu toprakları (Ken, Keniz, Kadmon, Hitit, Periz, Refa, Aor, Kenan, Girgas ve Tevuş topraklarını) "senin soyuna vereceğim" demiştir. Hristiyanlar için Kudüs şehrinin kutsallığı Hz. İsa yaşamını bu şehirde geçirmiş ve çarmıha bu şehirde çakılmasından dolayıdır. İslam dini için ise Hz. Mu-

hammed'in bu şehirde Miraç'a yükselmiş olması ve Müslümanlar için ilk Kible olarak kabul edilen Mescid- i Aksa'nın bu şehirde bulunması burayı kutsal yapmaktadır (Batuk ve Mert, 2017: 131-132).

Şehir 638 yılında Hz. Ömer tarafından fethedilmiş ve Birinci Dünya savaşı sonuna kadar da Müslümanların egemenliğinde kalmıştır (Harman, 2019).² Kudüs şehrinin dini gerekçeler dışında kalan Türk Dünyası ile ilişkisi ise 1517 yılında Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sırasında Kudüs'ü Osmanlı hâkimiyetine alması ile başlamaktadır. Yaklaşık olarak 400 yıl boyunca Kudüs Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası ve İslam dini bakımından önemli bir şehir olmayı sürdürürken tarihinin en hoşgörülü ve huzur dolu yıllarını geçirmiş olduğu söylene bilinir (Köse, 2015: 164). Kudüs şehri Birinci Dünya Savaşı sonrasında 1917 yılında İngiliz Mandasına geçmiş (Üzen, 2009: 331) ve 1921, 1929, 1933 ve 1937 yıllarında başlayan ve sonuncusunun üç yıl sürdüğü kanlı Arap-Yahudi çatışmalarına sahne olmuştur. Osmanlı egemenliğinin Kudüs'te sona ermesi ve Osmanlı'nın Filistin'den geri çekilmesi Filistin'e aşırı bir Yahudi göçünü tetiklemiş ama yoğun göç Almanya'da Nazilerin iktidara gelmesiyle çoğalmıştır. Bu olayların ardından 1948 yılında Tel Aviv'de İsrail Devleti'nin ilanı ile sonuçlanan bir süreç başlamıştır ve 1967 yılında İsrail'in Kudüs'ü işgali ile başlayan günümüze kadar gelen süreçte Filistin'i Yahudileştirme konusunda her türlü aşırı güce başvurularak oradaki Müslüman varlığına son verilmeye çalışılmaktadır (Karaköse, 2018: 157).

Modern Türk Edebiyatı'nda Kudüs temasının yerleşmesi 1960'lı yılların sonunda Arap-Yahudi çatışmaları ve özellikle İsrail Devleti'nin kurulmasından sonra gerçekleşmiştir (Öztürk, 2017: 40). Özellikle Necip Fazıl Kısakürek, Sezai Karakoç, Nuri Pakdil ve Cahit Zarifoğlu, şiirlerinde Kudüs temasını sıklıkla işlemişlerdir (Akar, 2017). Sayılan bu isimler arasında Nuri Pakdil Kudüs Şairi olarak anılmaktadır (Şahin, 2018: 440). Nuri Pakdil ağırlıklı olarak Kudüs hakkında yazmış olsa bile, fikirlerinin ve eserlerinin arka planında bütün Orta Doğu coğrafyasının izlerini sürmek mümkündür (Öztürk, 2017: 40).

Kudüs temasının en belirgin olduğu şiiri ise *Anneler ve Kudüsler* isimli şiiridir. Şair bu şiiri 1972 yılından başlayarak 1974 yılına kadar farklı zamanlarda kaleme aldığı ve şiirin *Ebubekir Sonumut* takma ismiyle yayımlandığı bilinmektedir (Şahin, 2018: 71-76; Yücer, 2018: 28; Öztürk, 2017: 40). Nuri Pakdil kendini bir İslam Devrimcisi olarak tanımlamış ve şiirindeki Kudüs temasını daha çok İslami bir algı üzerinden aktarmıştır (Öztürk, 2017: 40; Şahin, 2018: 71-76). Nuri Pakdil'in içine doğmuş olduğu aile ve şehrin Türk-İslam kültür ve geleneklerine bağlı bir çevre olması ve bunun yanı sıra o dönemin edebi okuma ve yazma çevrelerinin etkisi ile Nuri Pakdil'in Türk-İslam geleneği içerisinde edebi üretimler yapması için zemin hazırlamış olduğu söylenebilir (Şahin, 2018: 71-76).

Canfeza (Orhan Gül) 1990 Osmangazi (Bursa) doğumlu olan Türk Rap sanatçısıdır. Kendi hakkında yazdığı kısa hayat hikâyesinde liseyi bitirmeden bıraktığı ve çalışmaya başladığını ifade etmektedir.³ Canfeza 2017 yılında *L'afedersin* isimli bir şiir kitabı yayımlamıştır. Canfeza yazmış olduğu şiirlere Türk musikisinin ezgilerini kullanarak Türk rapinde yeni bir tarz yaratmıştır. Eserlerinde aşk, nefret, mutluluk ve hüzn gibi insana dair duygulardan bahsederken toplumsal kaygılar ve özellikle savaş-barış, iyi-kötü, doğru-yanlış gibi karşıtlıklar da eserlerinin konuları arasındadır (Canfeza, 2017: 4).

Ortaya çıkan sanat eseri yaratıcısının bilinçdışı süreçlerinden kaynaklanır. Bu yüzden hiçbir yaratı yaratıcısından bağımsız bir şekilde değerlendirilemez. Diğer taraftan 'metinler arasılık' yaklaşımını benimseyen araştırmacılar her şeyin daha önceden ifade edildiğini bu nedenle de yeni diye bir şeyin olmadığını ve yeniden üretimlerin izleklerini geriye doğru sürülebileceğini savunmaktadırlar. Sanat eseri ve sanat özgündür, yaratı ürünüdür ve kurmacadır. Gerçekliği ifade eden sembollerden oluştuğu için hem düşlemleri hem de eleştirileri içerisinde barındırır. Sanatın temel dışavurum araçları olan söz, yazı, görsel imgeler ve semboller gerçekliğin kendileri olmasa bile onları işaret ederler yani anıştırırlar. Sanat eseri ve sanat görünür olanın dışındaki

ile ilgilendiği için sanat eserini inceleyen izleyici/okur/dinleyici yani diğer bireylerin gerçekliği yeniden kurgulamalarına, hayal kurmalarına, sorgulamalarına ve hayallerini gerçekleştirme devinselliğini onlara kazandırır (Kaplan ve Kaplan, 2017: 351-352). Sanatın hayatı değiştirme yeteneği ve gizil gücü vardır. Sanatta ve sanat eserinde aktarılan malzeme kültürel bellek ve dolayısı ile geleneğin aktarımı olarak değerlendirilebilir (Mangion, 2015: 154-155). Aktarılan toplumsal uygulamaların, adetlerin ve inançların içselleştirilmiş miraslarıdır. Canfeza rap müziği ile Kudüs'te olup bitenleri kendilerine has bir şekilde ifade etmiştir. Canfeza'nın *Gaza* isimli parçası 'metinler arası' bağlamında değerlendirilmiştir.

2. Yöntem

Bu çalışmada *Canfeza*'nın *Gaza* isimli rap müzik parçası 'metinler arası' açısından incelenmiştir. Araştırmanın temel metni Canfeza'nın *Gaza* isimli parçası olarak belirlenmiştir. Kültürel belleğin aktarımı sanatçıların yetenekleri doğrultusunda ortaya çıkan eserlerindeki bilinçdışı izler olarak değerlendirilmiştir.

1960'lı yılların sonlarında yeni bir sanat akımı olarak nitelendirilen *HipHop*, sokaklarda ve banliyölerde (varoşlarda) gelişen ve sanatçıların da bu bölgelerde yaşayan bireylerin oluşturduğu bir yaşam felsefesi olarak tanımlanabilir. HipHop kültürü diğer sanat alanlarından farklı olarak toplumun elit tabakası tarafından atölyelerde, galerilerde ya da akademide gelişen bir akım olmamasının yanı sıra temelinde dışlanmışlığı ve yasakları eleştirdiği için diğer akımlardan da ayrılır. Beslendiği kaynaklar toplumdan dışlanmışlık, haksızlığa uğramışlık ve yasaklardır. HipHop kültürünü rap müzik, DJ'lik, break dans ve grafiti olmak üzere dört temel alan oluşturmaktadır (Kahraman, 2014: 28-31). Rap müzik her ne kadar da *Rhythmic African Poem*'in baş harflerinden oluşan bir kısaltma olarak anılsa da bu çalışmada bu anlamı ile değil ağır eleştiri olan diğer anlamı ile ele alınacaktır. Rap müzik 1970'li yıllarda mevcut düzene bir başkaldırı olarak ortaya çıkmış bir

müzik türüdür. Rap müzikte hızlı ve ritmik bir şekilde okunan sözlerin arkasında genellikle daha önce bestelenmiş olan başka müzik parçalarından alıntılar yapılarak bir araya getirilen altyapıdan oluşmaktadır (Karakurluk, 2012: 5-10). Türkçe Rap ise 1990'lı yıllarda rap müziğin Amerika'dan sonra Avrupa'da yaygınlaşmaya başlaması ile gerçekleşmiştir. Avrupa'da yaşayan Türk gençler, Amerika'da olduğu gibi, içinde yaşadıkları toplumsal ve sosyal sorunları müzikleri eşliğinde aktarmaya başlamışlardır.

Türkçe Rap müziğin ilk örnekleri *Cartel* grubu tarafından yapılan çalışmalar (Arslan, 2012: 2-4; Üçer, 2013: 250-254). Canfeza Türk Musikisinde kullanılan enstrümanları kullanarak oluşturmuş olduğu altyapı üzerine şiirlerini okumaktadır (Canfeza, 2017: 4). Bu yönü ile Canfeza diğer Türk rap sanatçılarından da ayrılmaktadır.

Her ulus, kendi kültürel birikiminden beslenir ve sanatçılar da bu ortak mirası gelecek nesillere aktaran sentezleme ve ifade etme yetilerinin yanı sıra sembolleştirme yetilerini kullanmaktan çekinmeyen bireyler olarak tarif edilebilirler. Yakın tarihlerinde çalkantılı dönemler yaşayan ülkeler müzikleri aracılığı ile göndermeler yaparak kimlik sorunlarının yanında geçmişe duyulan özlem ve gelecekle ilgili umutlarını da dile getirirler. Rap müzik, metinler arası incelemelere çok açık olan bir müzik türüdür. Kültürel göndermelerin yoğun olarak kullanılması metinler arası çalışmayı mümkün kılmaktadır. Rap müzikte sanatçının kimliği doğrudan değil, metinler arası göndermeler aracılığı ile ortaya çıkabilir. Diğer taraftan rap müzik sanatçısının toplumsal ve kültürel kimliğinin bir temsili de sayılabilir. Rap müzik sanatçısı ideolojik eğilimlerini şarkı sözleri ve kullandığı altyapı ile ortaya koyabilmektedir. Rap müzikte kullanılan alıntılar ve diğer metinler arası teknikler dinleyicisinin kültürel birikimine göndermeler yaparak eski ve yeni arasındaki bağı kurmasını tetikleyerek dinleyicinin yorum yapmasını ve düşünmesini sağlar yani dinleyici parçayı dinlerken yapıtın metnini yeniden yazar, yaşar. Rap müzik dışında sanatın diğer alanlarına da göndermeler yapılabilir. Resim, karikatür, roman, şiir, sinema

hatta yapılan haberler, röportajlar ya da dergilerde yayımlanan makalelere bile göndermeler yaparak bağ kurabilir (Aktulum, 2017: 18- 25, 58-60, 116). Bu bağlamda *Canfeza*'nın *Gaza* isimli paręasının *Nuri Pakdil*'in *Anneler ve Kudüsler* isimli Şiirine ve İslam dininin Kutsal kitabı olan *Kuran-ı Kerim*'e yapılan göndermeler incelenmiştir.

3. Czmleme

Bu ęalıřmada Canfeza'nın Gaza isimli paręası ilk aşamada kullanılan enstrümanlar (müzik) ve paręanın ismi üzerinden yapılacak genel değerlendirmelerin ardından ikinci aşama olarak şarkı sözlerinin özelikle Nuri Pakdil'in Anneler ve Kudüsler Şiiri ve İslam dininin Kutsal kitabı olan Kuran-ı Kerim'e yapılan göndermeler bağlamında değerlendirilmiştir.

3.1. Genel Değerlendirme

Canfeza'nın *Gaza* isimli paręası; genelde Orta Doğu özelde ise Kudüs'te geręekleřen olaylar üzerine kaleme alınmıştır. 2018 yılında bir *single* olarak piyasaya srlmştir. *Gaza*'nın altyapısını oluşturan enstrümanlar Türk Tasavvuf Müziği'nde kullanılan rebab, *bendir* ve *ney*'in yanı sıra yine Türk Musikisinde kullanılan *ud* ve bir Batı Müziği enstrümanı olan *piyano*'dan oluşmaktadır. Paręada kullanılan bendir Türk Tasavvuf müziği ve klasik Türk müziğinde kullanılan vurmali bir ęalgıdır. Kaşgarlı Mahmut, ney isimli üflemeli ęalgıdan Divn-ı Lgat-it-Türk'te bahsetmiştir. Sagu denilen 'erler' için düzenlenen, ölüm, erdem ve acıları anlatan törenlerde kullanıldığını aktarmıştır. Bendir gibi Türk Tasavvuf Müziği ęalgılarındanır.⁴ Rebab ve ud gibi enstrümanların Yakın Doğu ve Anadolu'da yaygınlaşmasını sağlayan etkenler arasında İslamiyet'e geğiş olduğu söylemek mümkündür (Lawergren, 2004: 18-20). Altyapıda kullanılan son enstrüman ise piyanodur. Piyano diğer ęalgılardan farklı olarak Klasik Batı Müziği'nin bir ęalgısıdır. Piyano 1700'l yıllarda Floransa'da (İtalya) icat edilmiştir. Kullanılan bu enstrümanlar deyim yerinde ise Doğu ve Batı arasın-

daki dil farklılıklarını dile getiriyor olabilir. Arka plandaki piyano üzerine tasavvuf müziği enstrümanları çalınmıştır. Neyin hüznü ve bas-kın sesi bütün parçaya hâkim bir ses olarak kulağa gelmektedir.

Aktulum (2017: 59) rap müziğin bir yenilik yaratma arayışı olmasının yanı sıra kültürel bir aktarım ya da taşıyıcılık görevini üstlendiğini vurgulamaktadır. Kimliğin tanınması ve konumunun belirlenmesi işlevini, hem kullanılan sözler hem de kullanılan enstrümanlar aracılığı ile geleneksel kültürü şimdiye taşıyarak yeni bir işlevle donatabilmektedir. Rap müzik kültürel miras aktarımını sanatçının yaratısı ile birlikte geçmiş ve gelecek mitlerini sunarken bir taraftan da ütopyik olanı dinleyicisinin yorumlamasına bırakmaktadır. İncelenen rap müzik parçası olan *Gaza*'da Türk Tasavvuf Müziği'nde kullanılan enstrüman ve ezgilerin yanı sıra Klasik Batı müziğinin temel enstrümanlarından biri olan piyanonun kullanımı bir taraftan İslami geleneğin aktarımını çağrıştırırken bir taraftan da İslamiyet ve Hristiyanlık/ Musevilik arasındaki çatışmaları da akla getirir nitelikte olduğu düşünülmüştür. Türk Tasavvuf müziği enstrümanları ve ezgileri İslami geleneğin günümüze aktarımı ve deyim yerinde ise ütopyayı çağrıştırır niteliktedir.

Kullanılan enstrümanların dışında *Canfeza*'nın eserine *Gaza* ismini vermesi de gelişigüzel bir seçim olmadığını düşündürten, değerlendirilmesi gereken başka bir unsur olarak göze çarpmaktadır. Bilindiği gibi *Gaza* kelimesi *Gazze*'nin İngilizcedeki karşılığıdır. Gazze, Gazze şeridinin en büyük şehridir ve halen İsrail Devleti'nin ablukası altında bulunmaktadır. Nüfusu Müslümanlardan oluşan Gazze herhangi bir ülke tarafından bağımsız bir devlet ya da devlet bölgesi olarak tanımlanmamaktadır. İsrail Devleti'nin abluka altında tuttuğu Gazze'de Müslüman toplum insani yardımlarla hayatlarını sürdürmeye çalışmakta ve çoğu zaman da oraya ulaştırılmaya çalışılan insani yardımlar da İsrail Devleti tarafından engellenmektedir (Kulu, 2013: 44-46; Çiftçi, 2010: 10-13; Ateş, 2009: 63-66, 69-72). *Canfeza*'nın bu parçasına vermiş olduğu bu isim yine Filistin topraklarının başka bir kesiminde olan Gazze'de yaşayan Filistinli Müslümanların da tıpkı Kudüs'tekiler gibi ol-

duklarını vurguluyor olduğunu düşündürmüştür.

Parçanın ismi ile ilgili yapılabilecek olan ikinci bir çözümleme ise gaza kelimesinin Türk dilindeki anlamı ile ilişkilidir. “Gâzâ” kelimesinin Türk Dil Kurumu Güncel Sözlükteki anlamı “İslam dinini korumak veya yaymak amacıyla Müslüman olmayanlara karşı yapılan kutsal savaş” olarak yapılmaktadır.⁵ Türkler X. asırda Gök Tanrı dinlerini terk edip İslamiyet’i dinleri olarak benimsemiş bir halktır. Türklerin İslamiyet’i benimsemelerinden sonra kurulan tüm Türk Devletleri de yaptıkları savaşları ve barışları İslamiyet adına gerçekleştirmişlerdir (Çakmak, 2015: 18). Hilafet’ in 1517 yılında Mekke ve Medine’nin Osmanlı İmparatorluğu yönetimine geçmesi ile birlikte Türkler tüm Müslümanların dünyadaki hamileri ve yapılan tüm savaşları da İslamiyet adına yapılan savaşlar olarak nitelmişlerdir (Buzpınar, 2004: 119). Özetlemek gerekirse Türklerin din olarak İslamiyet’i seçmeleri ve ardından da Hilafet’ in Osmanlı İmparatorluğu’na geçmesi ile birlikte İslamiyet’in kutsalı Türklerin de kutsalı durumuna gelmiştir. Bu nedenlerle *Canfeza*’nın parçasının isminin Gaza olması, dünyadaki Müslümanları gazaya yani İslamiyet için yapılacak savaşa çağırma, davet etme olarak da yorumlamak mümkündür.

3.2. Metinler Arasılık ve Göstergeler Arasılık İlişkileri

Rap müzik metinler arası alışverişin izlerini yoğun olarak taşıyan bir müzik türüdür. Rap müzik türündeki şarkı sözleri sadece diğer müzik eserlerinin sözleri veya kullanılan bestelerden, parçalardan değil sine- ma, edebiyat, atasözleri, haberler ve diğer sanat alanlarından da alıntılar yaparak onları dönüştürebilir ve yeniden yazılan bu eserler çeşitliliği bir arada kendi içlerinde barındırırlar (Aktulum, 2017: 116). Metinler arasılık iki metin arasında var olan ilişki, iletişim, geçişkenlik, aktarım gibi konuları ele alan bir kuram olarak düşünülmüştür. 1960’lı yıllarda *Julia Kristeva* tarafından ilk kez kullanılan bu terim bir edebi eserin daha bütüncül bir yapıya kavuşabilmesi için hem edebiyat hem de diğer alanlardan metin parçalarının yeni esere katılması olarak açık-

lamıştır (Bulut, 2018: 1-2). Aktulum (2017: 110) *Müzik ve Metinlerarasılık* isimli kitabında Rock sanatçısı David Bowie'nin şarkılarında göndergeselliğin sadece müzik değil müzik dışı alanları, yazarları, ressamı ve film yönetmenlerini de içerek çok geniş bir alanda olabileceğini örneklemiştir.

Canfeza'nın *Gaza* isimli parçası Ortadoğu'da gelişen olaylara genel bir bakış sergilemek amacı ile bir giriş yaptıktan sonra özellikle Filistin-Kudüs özelinde devam edip son kısımda da yine Orta Doğu'da gelişen olaylara göz yuman dünya devletlerine deyim yerinde ise gözdağı niteliğinde seslenişlerde bulunduğu düşünölmüştür. Parçanın giriş niteliğini taşıyan kısmı

İnsanlığını kaybediyor Orta Doğu
Susan bu vahşi zulme ortak olur

dizeleriyle başlamıştır. Bu iki dizenin açık göndermeleri olarak Orta Doğu'da gerçekleşen insanlık dışı olaylara ve susarak bu olaylara tepki vermeyen insanlığın da aslında deyim yerinde ise zulme ortak olduğundan bahsedilmektedir. Orta Doğu olarak bilinen coğrafya parçasında Türkiye, Mısır, Kıbrıs Adası, İran, Suriye, Filistin, İsrail, Irak, Suudi Arabistan, Yemen, Kuveyt, Ürdün, Afganistan ve Birleşik Arap Emirlikleri gibi ölkeler bulunmaktadır. Bu ölkeler hem petrol hem de doğal gaz yatakları açısından oldukça zengin bir bölge olmasının dışında Kıbrıs adasının güneyinde bulunan Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ve İsrail dışında nüfusunun neredeyse tamamını Müslümanlar oluşturmaktadır (Harunoğulları, 2017: 124-129).

Orta Doğu'da görölen büyük çekişmelerin temel nedenlerinden biri de hidrokarbon kaynakları açısından zengin olmalarıdır (Niray, 2003: 10-11). Orta Doğu'da gerçekleşmekte olan iç savaş ve savaşlar orada yaşayan halkları egemen güçlerin zulmüne maruz bırakmaktadır. Orta Doğu'daki gelişmeler sonucunda oradan göç emek zorunda kalan göçmenlere ya da oradaki terör örgütleri ile mücadele Türkiye dışında başka bir devlet tarafından yürütölmemektedir (Sözen ve Çıplak,

2014). Canfeza örtük içerik olarak Batılı hiçbir devletin Orta Doğu'da gerçekleşen olaylara müdahale etmeyerek ve hidrokarbon yataklarından dolayı kendi çıkarları doğrultusunda hareket ederek orada işlenen insanlık suçlarına ortak oldukları mesajını vermektedir.

Şerefiyle ölmek korkmak olur
Onuruyla ölür ana, korkma doğur

mısraları ile devam eden parçada açıkça Nuri Pakdil'in Anneler ve Kudüsler şiirine gönderme bulunmaktadır.

Nuri Pakdil Anneler ve Kudüsler adlı şiirinde

Gel,
Anne ol.
Çünkü anne,
Bir çocuktan bir Kudüs yapar

demektedir. Burada da görüldüğü gibi *Canfeza* annelere çocuklarının bu kanlı savaşta ölebilmeye ihtimalleri olduğunu bile bile doğurmalarını ölümden korkmamalarını ifade ederken Nuri Pakdil de benzer bir şekilde Kudüs'te doğacak her çocuğun Kudüs'ü yaşatacağından bahsetmektedir. Birleşmiş Milletler'in raporuna göre Filistin topraklarında 2008 yılından bu yana yaklaşık 2 bin 880 ölüm ve yine aynı yılları kapsayan dönem içerisinde yaklaşık 113 bin yaralanma olayı gerçekleşmiştir. Ölümlerin yaklaşık yüzde 40'ını ve gerçekleşen yaralanma olaylarının ise yaklaşık yüzde 25'ini kadın, kız ve oğlan çocuklarından oluşan sivil halk oluşturmaktadır. Ölümler hava saldırıları ve askeri çatışmalar sırasında sivil halka açılan ateş sonucunda, yaralanmalar ise göz yaşartıcı bomba, silahlı saldırı ve fiziksel saldırıdan dolayı gerçekleşmiş olduğu bildirilmiştir.⁶

Ölüm ve yaralanma oranlarının bu kadar yüksek olduğu bir coğrafyada çocuk sahibi olmak belki de anne-babaların ölümsüzlük arzularının yanı sıra daha ilkel bir versiyonda da hayatta kalmayı yani soyun devamını sağlamakla ilişkisi olduğu düşünülmüştür.

Doğur, anlasın bu zalim ordusu,
Ölüm, yalnızca onların korkusu,
Bizde kadere iman sorgusuz,
Anlasın mümin yolun yolcusu

dizelerinde açık içerik olarak *Canfeza* anneleri daha önceki dizelerde olduğu gibi çocuk doğurmaları için yüreklendirmiş ve Müslümanların kutsal kitabı olan Kuran-ı Kerim'e göndermeler yapmıştır. Dizeleri tek tek ele alacak olursak Kudüs'te yaşayan Müslüman annelere çocuk sahibi olmaları için çağrı yaparken İslam inancında ölümden korkmaya yer olmadığını çünkü İslam uğrunda ölmenin başka bir deyişle şehit olmanın korkulacak bir tarafı olmadığı çünkü din için yapılan savaşlarda ölmenin kutsal sayıldığı vurgusu yapılmıştır.

Bakara Suresi 154. Ayet de

Allah yolunda öldürülenler için 'ölüler' demeyin. Hayır, onlar diridirler, fakat siz bilemezsiniz

demektedir. Bu ayetin tefsirine bakıldığında ise Allah yolunda ölenlerin Şehitlik mertebesine ulaştıkları ve onların yerlerinin Cennet olduğunu söylemektedir.⁷ Devam eden dizelerde de İslamiyet'te ölümden korkulmadığı ile ilgili bir gönderme daha yapılmıştır. Bu gönderme de Al-i İmran Suresi 185. Ayet'tir. Bu ayette ise

Herkes ölümü tadacaktır; yaptıklarınızın karşılığı size eksiksiz olarak ancak kıyamet gününde verilecektir. Kim cehennemden uzaklaştırılır da cennete konursa artık kurtulmuştur. Dünya hayatı zatenaldatıcı şeylerden ibarettir

denilmektedir.⁸

Görüldüğü gibi *Canfeza* bu dizelerinde Müslüman kadınlara doğuracakları çocukların Allah yolunda şehit olabileceklerini ama onların bu şekilde ölümlerinin ne anneler ne de imanlı Müslümanlar için korkulacak bir durum olmadığını ifade etmektedir. Örtük içerik olarak da Filistin yönetimine ve Orta Doğu'da daha önce insanlık dışı diye nite-

lendirdiği olaylardaki diğer oyunculara yani dış güçlere Filistin’de Müslüman halkın ne ölümden ne de Hak yolunda verilen savaştan korkmadıklarını ve orada haklarını savunmaya devam edecekleri mesajını vermektedir.

Canfeza, “bizde kadere iman sorgusuz” dizesi ile Ahzab Suresi 38. Ayet’e gönderme yapmaktadır. Bu ayette

Allah’ın, kendisi için takdir ve emrettiği bir şeyi yerine getirme hususunda peygamber için bir sıkıntı ve sakınca olamaz. Allah’ın hükmü değişmez katedir

denilmektedir.⁹

Görülüyor ki, hem *Canfeza*’nın dizelerinde hem de ayette Allah’ın hükmünün değişmez bir kader olduğu ve iman edenlerin de bu kaderi sorgusuz sualsiz kabul etiklerinden bahsedilmektedir. Bakara Suresi 285. Ayet’te de şöyle denilmektedir:¹⁰

Elçi, kendisine Rabbinden indirilene iman etti, müminler de. Tümü, Allah’a, meleklerine, kitaplarına ve elçilerine inandı. O’nun elçileri arasında hiçbirini (diğerinden) ayırt etmeyiz. İştittik ve itaat ettik. Rabbimiz bağışlamamı (dileriz). Varış ancak Sana’dır

Yine benzer bir içerikten bahsedilmektedir.

Damarda durmaz kan, varsa akacağı
Gerekirse taş atan tanklar yapacağız

Bu dizelerin ilkinde rap müzik parçalarında sıklıkla kullanılan bir yöntem olan atasözlerinin ve deyimlerinin kullanımına sözcüklerin yerleri değiştirilerek başvurulmuştur (Çetin, 2019: 354- 356).

Türk Dil Kurumu’nun *Deyimler ve Atasözleri*’ne göre ‘akacak kan damarda durmaz’ atasözünün anlamı kişinin alın yazısında olanla kesinlikle karşılaşacağı olarak verilmiştir.¹¹ Bu dizede kaderin değiştirilemez olduğu ve her bireyin kaderinden kaçmayacağı vurgusu yapılmaktadır. İbn-i Haldun’un ‘coğrafya katedir’ sözü akla gelmektedir.

Şahin ve Belge (2016: 440), İbn-i Haldun'un coğrafi determinizmini incelemiştir; insanın yaşadığı coğrafi çevrenin onun fiziksel özelliklerinin yanı sıra kültür, ahlak ve sosyalleşme süreçlerini de etkilediğini vurgulamıştır. Bu dize ile hem önceki dizeleri onaylanmış olup hem de bu noktadan sonra gelinecek konuya bir giriş yapılmıştır. Çünkü ikinci dizede *Canfeza* gerekirse taş atan tanklar yapacağız diyerek devam etmiştir. *Canfeza* bu giriş ile Orta Doğu'daki Filistin- İsrail gerçekliğinden daha özel bir konuya da giriş yapmıştır.

Kudüs olacak bir gün pencerede manzaran
 Biz yüzünü, sen Kudüs'ü göreceksin Hanzala!
 Şerefli duruşun, bu zulmü önleyecek,
 Acep dünya bunu nasıl görmeyecek,
 Artık tek bir umut dahi ölmeyecek,
 Çocuklar yaşama sırtını dönmeyecek.
 Sırtını dönmeni bekliyor zalimler,
 Çünkü kuvvetin besbelli halinden.
 Korkar gözüne bakmaya hainler,
 Yetersin dünyaya bu halinle!

Bunlar, Gaza adlı parçanın devamında gelen dizelerdir. Filistinli bir karikatürist olan Naci el Ali'nin *Hanzala* ismini vermiş olduğu karikatür kahramanına açık göndermeler burada bulunmaktadır. Naci el Ali'nin Hanzala tiplmesi çizilmeye başladığı günden itibaren hep sırtı dönük durmaktadır ve sessiz bir şekilde Filistin'de olup bitenleri protesto etmektedir. Hanzala hem sessiz bir tanık hem de sessizliği ile olup biteni protesto eden güçlü bir karakterdir. Hanzala Naci el Ali'nin ifadesi ile 10 yaşında hiç büyümeyen ve aslında yaratıcısının Filistin'i terk etmeye zorlandığı yaşı yansıtan bir çizimdir. Hanzala yüzünü hiç dönmemiş ve göstermemiştir. *Canfeza* Hanzala'ya seslenerek bir umuttan bahsetmiştir. Onun bir gün Filistin'e geri döneceğini ve evinin penceresindeki manzaranın yine Kudüs olacağından ve bizlerin de yıllar sonra onun yüzünü göreceğimiz umududur. Hanzala'nın sessiz duruşundaki bu asalet orada yaşananları engelleyecek; dünyanın dik-

katini oraya çekebilecek güçte olduğundan bahsetmektedir.

Canfeza burada Hanzala'ya kahramanlık atfetmiştir. Hanzala'nın küçük bir çocuk olmasına rağmen sergilediği davranışın savaşı durdurabilecek güçte olduğuna inanmaktadır. Canfeza bu vurgu ile bir ütopyadan bahsetmektedir. Bu dizelerde yapılan diğer bir gönderme de Hanzala isimli sahabe ile ilgilidir. Hanzale b. Ebü Amir Uhud savaşında İslamiyet düşmanlarına karşı girişilen savaşta şehit düşmüş bir sahabedir.¹² Naci el Ali'nin sırtından vurularak ölen Hanzala tiplemesi ise Hanzale b. Ebü Amir Uhud savaşı sırasında sırtından vurularak şehit edilmesinin bir göndermesi olduğu düşünülmüştür. Naci el Ali'nin Hanzala'sı da bir meydan okuma gibi düşmanlarına hep sırtı dönük durmaktadır. Canfeza bu yaptığı anıştırma ile sırtı dönük duran küçük çocuk Hanzala'nın adını aldığı Hanzale b. Ebü Amir gibi sırtından vurularak şehit edilmeyi arzulamasına rağmen dünyanın buna gücünün yetmediğini dile getiriyor olabilir. Diğer taraftan parçanın giriş dizelerinde olan insanlık dışı olaylara göz yuman insanlığın küçük bir çocuğu sırtından vuramayacak kadar güçsüz olduğunu da dile getirmektedir. Çünkü Canfeza Hanzala'nın sırtı dönük duruşunun bir güç göstergesi olduğunu ve bu zulme susarak ortak olanların Hanzala'nın yüzüne bakmaya cesaret bile edemedikleri de verilen içerik arasındadır. Canfeza bu kısımda yine bir gerçekliğe vurgu yapmakta ve daha önce de bahsedildiği gibi Filistin'de ölüm ve yaralanmaların daha çok kadın ve çocuklardan oluştuğu gerçeğine dikkat çekmektedir. Canfeza ölen her çocuğun yaşanmamış hayatları ile umutlarının da öldüğünü örtük bir şekilde vurgulayarak o da rap müziğin Aktulum, kışkırtma ve şiddet gibi arayışların dışında tarafsız bir alan, bir kaçış ve bir sığınak olduğunu göstermektedir (Aktulum, 2017: 124). Çünkü burada Canfeza bir umuttan bahsetmektedir. Canfeza'nın Gaza isimli parçası

Dünyanın el uzatmaya yok mecali
Çünkü onlar da bu pis kumpasa dâhil
İnsanı değil, insanlığı vuruyor zalim
İsrail içimdeki çocuğu öldürmese bari

dizeleri ile devam etmektedir. Bu dizelerdeki açık içerik dünya devletlerinin Filistin’de olup bitenlere sessiz kaldığı, İsrail Devleti ordusunun masum halkı özellikle de çocukları öldürdüğünü tekrar dile getirmiştir. Canfeza burada ‘insanı değil, insanlığı vuruyor zalim’ dizesi ile Orta Doğu’daki olaylara tekrar dikkat çekmiştir; İsrail Devleti’ni zalim olarak nitelendirmiştir. Zalim kelime anlamı olarak *Türk Dil Kurumu Sözlüğü*’nde acımasız ve haksız davranan, zulmeden olarak tanımlanan Arapça kökenli bir kelimedir.¹³

Casiye Suresi, 19. Ayet’te

Çünkü onlar, Allah’tan (gelecek) hiçbir şeyi senden savamazlar. Şüphesiz zalimler, birbirlerinin velisidirler. Allah ise, muttakilerin velisidir

denilmektedir.¹⁴

Daha önce de Orta Doğu’nun Müslüman bir coğrafyayı akla getirdiğinden bahsedilmiştir. Casiye Suresi 19. Ayet’le birlikte *Canfeza* kendi dizelerine bir dayanak daha sağlamıştır. Dünyanın Filistin’de olup bitenlere kayıtsız kalması gayri Müslimlerin Müslümanlara karşı birlikte hareket ettiğini ve bu yüzden göz yumduklarını örtük içerik olarak vermiştir. *Canfeza* yine bir deyim kullanmıştır. Burada kullanılan deyim ‘kumpasa dâhil olmak’ deyimidir. Rap müziğinin özelliklerinden biri olarak olmak fiili çıkarılarak kumpasa dâhil edilmiştir.

Bilindiği gibi bir kumpasa dâhil olmak hileli bir iş düzenlemek ya da gizli bir işe dâhil olmak demektir. İsrail’in 1948 yılından bu yana yirmi yedi bin kilometrekarelik Filistin topraklarının yüzde 85’ini işgal etmiş olduğu *Anadolu Haber Ajansı* (Ula Atallah, 2016) tarafından bildirilmiştir. *Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı*’nın (UNCTAD) raporuna¹⁵ göre de İsrail’in 1967 yılından itibaren de yaklaşık 800 bini zeytin ağacı olmak üzere 2 buçuk milyon ağacı söktüğünü veya kestiğini bildirmiştir. Verilmiş olan bu iki örnek de İsrail’in Filistin toprakları ve halkı üzerinde hileli bir şekilde önceden planlanmış ve diğer devletlerin de dâhil olduğu bir oyunun aktörleri oldukları örtük içeriği göze çarpmaktadır.

Şimdilik gökyüzünde yıldızlar sönük
Öyle ışıldayacak ki şaşırtacak körü
Ölüm sizi bulacak dönüp
Allah'ı göremiyorsanız ona olan sevgimizi görün

dizelerinde açık içerik olarak şu anda İslam âleminde bir karamsarlığın ve karanlığın olduğunu, fakat Allah'a olan inançla İslam'ın yeniden parlayacağını ve İslam düşmanlarının bu aydınlık içinde yok olup gideceklerini söylemektedir. Bu dizelerde örtük içerik olarak inanç dışında Eski Türk mitolojisindeki yıldızla dönüşmekten de bahsedildiği düşünülmüştür. Eski Türk Mitolojisinde 'gökyüzü ebedi huzurun mekânıdır' ve Allah'ın iyi insanları gökyüzüne yanına aldığı inanışı mevcuttur. Bu gönderme sadece Eski Türk Mitolojisinde değil aynı zamanda Tasavvufî anlamında da beşeri aşktan ilahi aşka yükselmesinin yani erdemleri ile değer kazanarak yerinin gökyüzü olarak belirlenmesi olarak da okunabilir (Şenocak, 2010: 24-26).

Diğer taraftan bu dünyada zulüm altında olan bir halkın Allah inancı ile belki de şehitlik mertebesine ulaşarak mekânlarının cennet olacağı ile ilgili bir gönderme olarak da değerlendirilmiştir. Birer kahraman olarak ölüp yıldızla dönüşecek kahramanların gökyüzüne çıkması ile karanlık aydınlığa dönüşecek ve düşmanlar bu aydınlık içerisinde yok olacaklardır. Burada bir zıtlıktan da örtük içerikte bahsedilmiş olduğu akla gelmiştir.

Bir önce çözümlenen kısımda bahsedilen zalim, zulmet masterından türetilmiş olup nurun / ışığın olmama durumu, karanlık olarak tanımlanmaktadır.¹⁶ Yaşanılan zalimliklerden dolayı şu anda karanlık içerisinde olan inananların Allah inancı ile birlikte karanlığı aydınlığa döndüreceklerinden bahsedilmiş olduğu da akla gelmektedir.

İman, fakir dünyamda göğsümdeki gömü
Şimdilik güzel günler görene kadar körüm
Ey zalim ölene kadar sömür
Ey mazlum hür yaşa, ölene kadar ömür

Canfeza bu kısımda iman etmenin en büyük hazinesi olduğundan, güzel günler gelene kadar karanlıkta yaşayacağından açık içerikte bahsetmiştir. Zalim diye nitelendirdiği kişilere ömürleri bitene kadar sömürmelerini mazlumlara ise hür yaşamak için gerekirse canlarını vermelerini öğütlemektedir. Burada zalimlere vermiş olduğu gözdağı ise; bu dünyada yaptıkları zalimliklerin ahirette hesaplarının sorulacağı ile ilgili olduğu düşünülmüştür. Diğer taraftan örtük bir içerik olarak da iman etmekten vazgeçilmemesi gerekliliği vurgulanmıştır.

Biz gelene kadar zalimlere direnin
Sırtınızdan çıkan hançer gönlümüzde bilenin
Müslümanlar, zafer istemeyin dilenin
Kılıç kuşananın alimallah, söz bilenin

Bu dizelerde biz birincil çoğul şahıs ekinin kullanılması İslam birliğine bir gönderme olduğu düşünülmüştür. İkinci dizede bahsedilenin ise ‘sırtından çıkan hançer’ ise daha önce de bahsedilen Hanzale b. Ebü Amir’e bir gönderme olduğu düşünülmüştür. Çünkü O da İslam uğrunda giriştiği bir savaşta sırtından bıçaklanarak şehit olmuştur. Diğer taraftan Müslümanlara yine bir çağrıda bulunmaktadır. Zaferin sadece arzu etmekle değil Allah’a zafer için yakarışlarda bulunulması gerekliliğini de Müslümanlar, zafer istemeyin dilenin cümlesi ile vurgulamıştır. Bundan sonra gelen dizede ise Allah yolunda kılıç kuşananın yani savaşa hazır olanın Allah tarafından bilineceğini ve görüleceğini vurgulamıştır. Bir başka deyişle *Gaza*’dan bahsedilmektedir. Filistin için Müslümanların birleşip oradaki kardeşlerine yardıma gitmelerinin bir Gaza olduğunu örtük içerikte vurgulamaktadır. Bu dizelerin örtük içeriğinde ‘kılıç kuşanmak’ deyimini ile Osmanlı Padişahların padişahlık unvanlarını alırken yapılan tören ve Hilafetten de bahsedilmiş olabileceği de düşünülmüştür. Osmanlı’nın güçlü olduğu dönemlere romantik bir gönderme olduğu da düşünülmüştür. Çünkü daha önce de bahsedildiği gibi Filistin Osmanlı İmparatorluğu’nun yönetimi altında iken tarihinin en huzurlu dönemlerini geçirmiştir.

Canfeza parçasının sonuna geldiğinde ise Filistin özelinden Ortadoğu geneline geçiş yaptığı takip eden dizelerle vermiştir.

Gözyaşı kimyasal zulmün tükürüğü asit
Tek silahı canı olana kurşun atmak basit
Orada kahvaltıda mermi yemek nasip
Ortadoğu'da bebek öldüren bir demokrasi

Canfeza bu dizeleri ile Ortadoğu'da eşit güçler arasında bir savaşın olmadığına vurgu yapmaktadır. Bu dizelerle birlikte Canfeza dikkati Filistin'den genel olarak Orta Doğu'ya çekmeye çalışmıştır. *Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü'nün* (OPCW) 2019 yılı raporuna göre 2018 yılı içerisinde Suriye'de sivil halka kimyasal silahlarla saldırılar düzenlenmiştir.¹⁷

Canfeza bu dizesinde bir gerçekliğe gönderme yapmıştır. Orta Doğu'daki savaşın eşit güçler arasında olmadığına ilişkin gerçekliği savunmasız sivil halka dikkat çekerek yapmıştır. Orta Doğu'daki demokrasi anlayışının yozlaşmış bir anlayış olduğu ve yönetime başkaldıran sivil halkın hatta bebeklerin bile bu demokrasi anlayışı çerçevesinde öldürüldüğünden bahsetmiştir.

Cinayet ve kanla yazılmış bir sözlük
Bu sözlükte cinayet bir özgürlük
Biz hepsine her iki cihanda da şahidiz
Yürek hissetti, kulak duydu, göz gördü

dizeleri parçanın sonuna gelinmek üzere olduğunun habercisi niteliğindedir.

Bu dizelerde *Canfeza* Orta Doğu'da bilinen sözlüklerden daha farklı bir sözlük yazıldığını ve bu sözlükte cinayet işlemenin bile ceza gerektiren bir suç olmaktan çıktığından bahsetmektedir. Cinayetin bile özgürce işlenebilecek bir eylem olduğundan bahsedilmiştir. Fakat bu olup bitenlere yine İslam inancına vurgu yapılarak Müslümanların her iki cihanda da yani dünya ve ahirette de şahitlik yapabileceğinden bahsedilmektedir. Şahitlik bilindiği üzere bir kimsenin hazır bulunup

görmek veya duymak suretiyle bildiği bir şeyi haber vermesi anlamına gelmektedir. Ve sanatçı bir sonraki dizesinde de Müslümanların olup bitenlere hem manevi hem de maddi olarak şahit olduğunu ve şahitlik yapacaklarını ifade etmektedir.

Canfeza'nın Gaza'sı

Dünyanın suskunluğu, çıkar denen illetten
Para elin kiridir *kirleşmiş* milletler
İçlerinde insan ölmüş zilletten
İtin, köpeğin sömürdüğü *bir leşmiş* milletler

dizeleriyle son bulmaktadır. Bütün bir parçanın özeti niteliğinde olan bu dizelerde açık içerik olarak orta Doğu'da olup bitenlerin çıkar savaşları olduğu, para için bütün bunların gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Canfeza bu dizelerinde deyim kullanımının yanı sıra cinas sanatını da kullanmıştır. Para elin kiridir deyimini kullanılırken paranın sadece bu dünyada maddi değeri olduğunu vurgulamıştır. Yine açık içerik olarak milletlerin içindeki insanlığı içlerindeki alçaklıktan öldüğünü ifade etmiştir. Bu son iki dizede kullanılan cinas ise bir leşmiş milletler kelimelerinde kullanılmıştır. Burada Birleşmiş Milletler'in temel görevi olan tarafsızlığı göz ardı ettiğini ve çıkar çatışmalarından dolayı ortaya çıkan bu savaşta gayri Müslimlerin tarafında olduğu örtük içerikte vermiştir. Petrol uğruna yapılan bu savaşların da insanlığı kaybettirip milletlerin birer leş haline geldiği de vurgulanmıştır. Aslında burada *Canfeza*, 'Müslüman'ın Müslümandan başka dostu olmadığı' vurgusunu yeniden yapmıştır.

Bu durumda akla Maide Suresi 51. Ayet gelmektedir. Bu ayette

Ey iman edenler, Yahudi ve Hıristiyanları dostlar (veliler) edinmeyin; onlar birbirlerinin dostudurlar. Sizden onları kim dost edinirse, kuşkusuz onlardandır. Şüphesiz Allah, zalimler topluluğuna hidayet vermez

denilmektedir. Bu çağrışım örtük içerikte İslam Birliği'ni vurgular nitelikte olduğunu düşündürmüştür.

4. Sonuç Yerine

Sadece Rap müzikte kullanılan sözler değil genel olarak şarkı sözleri üzerine yapılacak çözümlemelerde metnin üzerinde durularak, metnin arka planı ve metnin kültürel boyutu ile ilgili temel göndermeler tespit edilebilir (Aktulum, 2017: 179). Canfeza'nın Gaza isimli rap müzik parçasında metin arka planında kültürel göndermelerin yoğun olarak işlenmiş olduğu görülmüştür. Diğer taraftan incelenmiş olan bu parçada tarihsel gerçeklerin yanı sıra güncel yaşanan olaylara da göndermeler yapılmıştır. Bu da okuyucuya ya da parçayı dinleyen dinleyicilere hem tarihsel arka plan hem de kültürel arka plan hakkında oldukça yoğun bilgiler sunmaktadır. Parçanın barındırdığı toplumsal göndermelerin anlamları metinsel göndermelerin izlerini takip ederek, çözümleyerek örtük içerikten açık içerik haline dönüştürülebilir.

İncelenmiş olan Gaza isimli parçada geçmiş miti, gelecek miti ve ütopya bir arada sunulmuştur. Hem tarihsel gerçekler, günlük yaşanan olaylar bunların yanı sıra diğer sanat alanlarına yapılan göndermeler de Gaza isimli parçada yer bulmuştur. Yapılan çözümlemelerde Nuri Pakdil şiiri yanı sıra, özellikle de Müslümanların kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'e yapılan göndermeler dikkat çekicidir. Canfeza parçasının giriş kısmında Nuri Pakdil şiirine gönderme yaparak geçmiş miti; başka bir ifade ile ilk kuşaktan dinlenen hikâye, Kudüs özelinde yapılan göndermeler ile ikinci kuşaktan aktarılan gerçeklik ve son bölümde ise üçüncü kuşağın olayı yeniden kurgulayarak ütopyayı ortaya koymasını sonuçlanmıştır.

Bu çalışma ile farklı sanat alanlarında, tarihin farklı kesitlerinde yaşamış olan sanatçıların geleneğin kuşaklararası aktarımını sağladıkları ve yeni kuşaklarda eski kuşakların tarihsel izdüşümlerine rastlanıldığı görülmüştür. Bu parça özelinde *Nuri Pakdil* ve *Canfeza*'nın Kudüs geleneğini aktarmada kuşaklar arası iletinin aktarıcıları oldukları düşünülmüştür.

Bridge between the Generations: Canfeza and Gaza

Abstract: Traditions transmits the history of society from generations to generations. The study was intended to examine the relationship between texts and indicators used in the song Gaza by the Turkish rapper with Canfeza. Gaza, refers to events in general to the Middle East and in a more private to Palestine-Jerusalem. The density of texts and cross-indicators and quotations is remarkable, especially between the Turkish poets Nuri Pakdil and there are clear references to the holy book of Muslims, the Quran. As a result Jerusalem acknowledge as a tradition, has been passed through different art paths among generations.

Key Words: Poem, Rap, Qquote, Jerusalem.

Kaynaklar

Ahzab Suresi, <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Ahz%C3%A2b-suresi/3571/38-ayet-tefsiri>) (Erişim Tarihi: 06.01.2020).

Akar, Mustafa (2017), “Türk Őiirinin Geniş Ufkuna Giriş: Kudüs”, **Lacivert Dergi**, Sayı 36: <http://www.lacivertdergi.com/dosya/2017/06/14/turk-siirinin-genis-uf-k'una-giris-kudus> (Erişim Tarihi: 06.11.2019).

Aktulum, Kubilay (2017), **Müzik ve Metinlerarasılık, Müziklerarası / Göstergelerarası Etkileşimler ve Aktarımlar**, Konya: Çizgi Kitabevi.

al Ali, Naci (2012), “Powerful Weapons”, **Index on Censorship**, 41(1): 120-125.

Al-i İmran Suresi, <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/%C3%82-i%C4%B0mr%C3%A2n-suresi/478/185-ayet-tefsiri> (Erişim Tarihi: 06.01.2020).

Alsaç, Fevziye (2018), “Dede Korkut Hikayeleri’nde Kültürel Bellek Bağlamında Gelenekler”, **Journal of Turkish Language and Literature**, 4 (1): 17-35.

Arslan, Ekinan (2012), Geçmişten Günümüze Rap Müzik Prodüksiyonu, https://www.academia.edu/9292003/Ge%C3%A7mi%C5%9Ften_G%C3%BCn%C3%BCm%C3%BCze_Rap_M%C3%BCzik_Prod%C3%BCksiyonu (Erişim Tarihi: 12.11.2019).

- Assman, Jan** (2001), **Kültürel Bellek** (Çeviri: Ayşe Tekin), İstanbul: Ayrintı Yayınları.
- Ateş, Davut** (2009), “Gazze Trajedisi: Sorumluluk ve Kavramların Haklılaştırma İşlevi”, **Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 6 (1): 61-83.
- Bakara Suresi**, <https://kuranfihristi.net/fihrist/m%C3%BCminler> (Erişim Tarihi: 06.01.2020).
- Batuk, Cengiz ve Rabia Mert** (2017), “Çatışan Kutsalların Ortasındaki Şehir: Kudüs”, **Din Bilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi**, 17 (2): 129-149.
- Bulut, Feyza** (2018), “‘Metinlerarasılık’ Kavramının Kuramsal Çerçevesi”, **Edebi Eleştiri Dergisi**, 2 (1): 1-19.
- Buzpınar, Ş. T.** (2004), “Osmanlı Hilafeti Meselesi: Bir Literatür Değerlendirilmesi”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, 2 (1): 113-131.
- Canfeza** (2017), **L’afedersin**, İstanbul: Nesil Yayınları.
- Casiye Suresi**, <https://kuranfihristi.net/casiye-suresi>, (Erişim Tarihi: 13.01.2020).
- Çakmak, Mehmet Ali** (2015), “İnanç Olgusunun ve Tarihi Olayların Türk Halkında Oluşturduğu İslam Dünyası Algısı”, **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 19 (1): 13-26.
- Çetin, Nagihan** (2019), “Rap Müzikte Deyimlerin Kullanımının Sagopa Kajmer Örneği Üzerinden Metinlerarasılık Bağlamında Değerlendirilmesi”, **Motif Akademi Halk Bilim Dergisi**, 12 (26): 344-358.
- Çiftçi, Sabri** (2010), “Gazze Ablukası ve İsrail-Filistin Sorununun Geleceği”, **Ortadoğu Analiz**, 2 (19-20): 8-15.
- Dundes, Alan** (1965), “The Study of Folklore in Literature and Culture: Identification and Interpretation”, **The Journal of American Folklore**, 78 (308): 136-142.
- Dünya Mevlana Sağlık Eğitim ve Kültür Vakfı**, Tasavvuf Musikisi, <http://www.mevlevider.net/default.aspx?mi=250> (Erişim Tarihi: 13.01.2020).
- Faber, Michel** (2009), **Comics and Graphic Novels, Pens and Swords**, **The Guardian**, <https://www.theguardian.com/books/2009/jul/11/child-palestine-cartoons-al-ali> (Erişim Tarihi: 07.11.2019).
- Halevy, Sivan** (2009), Hanzala, l’enfant de Palastine, **Vingtieme Siecle. Revue d’histoire**, No: 103: 233-236.

Çakın, Kamil (2020), “Hanzale B. Ebü Amir, Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/hanzale-b-ebu-amir> (Erişim Tarihi: 13.01.2020).

Harman, Ömer Faruk (2016), Kudüs, Türk Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kudus>: (Erişim Tarihi: 11/06/2019).

Harunoğlu, Muazzez (2017), “Orta Doğu Jeopolitiği ve Küresel Güçlerin Enerji Mücadelesi”, **Humanitas: Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, 5 (9): 121-137.

İHH: İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (2019), İsrail, İşgal Altındaki Filistin Topraklarından 2.5 Milyon Ağaç Söktü, https://insamer.com/tr/israil-igal-altindaki-filistin-topraklarinda-25-milyon-agac-soktu-10-temmuz-2019_2279.html (Erişim Tarihi: 14.01.2020).

Kahraman, Mehmet Emin (2014), “Resim-Müzik İlişkisinde Yeni Yöntemler, Grafiti ve Rap Müziği Örnekleme”, **Yıldız Journal of Art and Design**, 1 (1): 24-35.

Kaplan, F. N. ve A. B. **Kaplan** (2017), “Olgusal ve Düşsel Gerçekliğin Kozmogonik Portleleri: Frida Kahlo’mum İmgeleminde Biyolojik ve Ruhsal Acının Anatomisi”, **Journal of Current Researches on Social Sciences**, 7 (4): 349-364.

Karaköse, Hasan (2018), “Filistin ve Kudüs Meselesine Genel Bir Bakış: XIX. Yüzyılın Ortasından XX. Yüzyıl Ortalarına Kadar”, **Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 4 (2): 150-165.

Karakurluk, Bedirhan (2012), **Storytelling Technique in Turkish Rap Music: A Music Video** (Yüksek Lisans Tezi), Ankara. İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Grafik Tasarım Bölümü,

Karataş, Hicran (2014), “Geleneğin Kuşaklara Aktarımı Bağlamında Bir Çatalzeytin Dügün Türküsü: ‘Dünür Ağa’”, **Milli Folklor**, 26 (101): 138-148.

Kılıç, Muharrem (2010), “Anlamın İnşası ve Anlam Etkinliği Bağlamında Geleneğin Sorunsallaştırılması”, **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, 22: 117-126.

Köse, Feyza Betül (2015), “Osmanlı Dönemi Kudüs’ünde İdari ve Sosyal Yapı”, **Ardahan Üniversitesi İnsan Bilimleri ve Edebiyat Fakültesi**

Dergisi, 1: 161-199.

Kulu, Mustafa (2013), “İsrail Kamuoyunda İkinci Gazze Savaşı’na Farklı Yaklaşımlar”, **Ortadoğu Analiz**, 5 (49): 40-52.

Lawergren, Bo (2004), **Eski Anadolu’da Telli Çalgılar, I. Uluslararası Tarihte Anadolu Müziği ve Çalgıları Sempozyumu Tam Metin Kitabı**, Ankara: 16-26. T.C. Kültür Ve Turizm Bakanlığı, Yayın No: 3003, Kültür Varlıkları Ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Yayın No: 102,.

Maide Suresi, <https://kuranfihristi.net/maide-suresi>, (Erişim Tarihi: 12.01.2020).

Mangion, Claude (2015), “Gelenek, İletişim ve Toplumsal Yeniden Üretim Üzerine”, **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi**, 25: 153-168.

Marrie, AM, Henrietta (2019), “Emerging Trends in the Generation, Transmission and Protection of Traditional Knowledge”, **Indigenous Policy Journal**, 30 (1): 1-15.

Niray, Nasir (2003), “Bölgesel ve Küresel Gelişmeler Işığında Orta Doğu’da Oluşan Siyasal Gelişmeler Ve Türkiye’nin Yeri”, **Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Birinci Orta Doğu Semineri**, Elazığ, 29-31 Mayıs.

OCHA, United Nation Office for the Coordination of Humanitarian Affairs, occupied Palestinian Territory, <https://www.ochaopt.org/data/casualties> (Erişim Tarihi: 24.12.2019).

OPCW, **Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü**, <https://www.opcw.org/media-centre/news/2019/03/opcw-issues-fact-finding-mission-report-chemical-weapons-use-allegation> (Erişim Tarihi:12.01.2020).

Öztürk, Mustafa (2017), “Türk Edebiyatında Kudüs Teması”, **Beytül-makdis Araştırmaları Dergisi**, 17 (2): 39-57.

Sözen, Edibe ve Bilal **Çıplak** (2014), **Orta Doğu’da Barış: Aktörler, Sorunlar ve Çözüm Arayışları Sempozyumu**, 19-20 Aralık 2014, Gaziantep: Hasan Kalyoncu Üniversitesi,.

Şahin, Emir Ali (2018), “Nuri Pakdil’in Şiir Coğrafyasında Kudüs”, **Akademik Platform İslam Araştırmaları Dergisi**, 2 (1): 69-78.

Şahin, Cemalettin ve Rauf **Belge** (2016), “İbn Haldun’da Coğrafi Determinizm”, **Akademik Bakış Dergisi**, 57: 439-467.

Şenocak, Ebru (2010), “Mitolojik Konulu Bir Halk Hikayesi ‘Leyla ile Mecnun Hikayesi’ Merkezinde Yıldıza Dönüşüm, **Milli Folklor**, 22 (86): 20-29.

Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/> , Erişim tarihi: 09/12/2019.

Ula Ataullah, Ekip (2016), İsrail, Filistin Topraklarının Yüzde 85’ine El Koydu, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/israil-filistin-topraklarinin-yuzde-85ine-el-koydu/546478> (Erişim Tarihi: 13.01.2020).

Üçer, Merve Betül (2013), “Müzikte Anlamın Yeniden Üretimi: Hip-Hop Kültürünün Türkiye’deki Görüntüleri Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme”, **II. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi, Bildiriler Kitabı - I**, s.249-262.

Üzen, İsmet (2009), “İngilizlerin Kudüs’ü Ele Geçirmesi ve General Edmund H. H. Allenby’nin Kudüs’e Törenle Girişi”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 19 (2): 329-344.

Yücer, Hür Mahmut (2018), “Türkiye’de Bir Kudüs Şairi: Nuri Pakdil ve Aşk-ı Kudüs”, **Akademik Platform İslam Araştırmaları Dergisi**, 2 (2): 28-43.

N o t l a r

1. İncil, Yaratılış, <https://incil.info/kitap/Yaratilis/15>

[Erişim: 11 Haziran 2020]

2. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kudus> [Erişim: 06.11.2019].

3. <https://www.karakan.org/canfeza-orhan-gul-kimdir-hayat-hikayesi/>:

[Erişim: 7 Kasım 2019].

4. <http://www.mevlevider.net/default.aspx?mi=250>

[Erişim: 13 Ocak 2020].

5. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim: 9 Aralık 2019]

6. <https://www.ochaopt.org/data/casualties> [Erişim: 24 Aralık 2019]

7. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Bakara-suresi/161/154-ayet-tefsiri>

[Erişim: 6 Ocak 2020].

8. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/%C3%821>

[i%20%C4%B0mr%C3%A2n-suresi/478/185-ayet-tefsiri](https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/%C3%821i%20%C4%B0mr%C3%A2n-suresi/478/185-ayet-tefsiri)

[Erişim: 6 Ocak 2020].

9. <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Ahz%C3%A2b-suresi/3571/38-ayet-tefsiri> [Erişim: 6 Ocak 2020].

10. <https://kuranfihristi.net/fihrist/m%C3%BCminler>

[Erişim: 6 Ocak 2020].

11. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim: 6 Ocak 2020].

12. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hanzale-b-ebu-amir>

[Erişim: 13 Ocak 2020].

13. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim: 13 Ocak 2020].

14. <https://kuranfihristi.net/ayetleri/zalim> [Erişim: 13 Ocak 2020].

15. https://insamer.com/tr/israil-ısgal-altındaki-filistin-topraklarında-25-milyon-agac-soktu-10-temmuz-2019_2279.html [Erişim: 14 Ocak 2020].

16. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim: 9 Aralık 2019].

17. <https://www.opcw.org/media-centre/news/2019/03/opcw-issues-fact-finding-mission-report-chemical-weapons-use-allegation>
[Erişim: 12 Ocak 2020].

K İ T A P İ N C E L E M E S İ

Milletin Mimarisi: Yeni İslamcı Ulus İnşasının Kent ve Mekân Siyaseti¹

Alper Bodur²

Makale Türü: Kitap İncelemesi

Geliş Tarihi / Submitted: 04.03.2020

Kabul Tarihi / Accepted: 27.03.2021

Yayın Tarihi / Online Publication: 31.05.2021

Bülent Batuman'ın yazdığı, Metis Yayınları tarafından yayınlanan ve “New Islamist Architecture and Urbanism Negotiating Nation and Islam through Built Environment in Turkey” başlıklı kitabın çevirisi olan “Milletin Mimarisi: Yeni İslamcı Ulus İnşasının Kent ve Mekân Siyaseti” isimli kitap, Türkiye'nin yakın dönem yapılı çevresi ve siyasi dönüşümünü konu edinen bir eser... Kitabın çeviri bir metin olması dolayısıyla çevirmen ya da yayıncı notunun ve özgeçmişinin olmayışı önemli bir eksiklik... Çünkü başlıkta bile İngilizce aslına uygun olmayan ya da olmasının istenmediği bir çeviri yapıldığı görülmektedir.

1. Bülent Batuman (2019), İstanbul: Metis Yayınları, 303 Sayfa

2. Dr. Öğretim Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi

Kitap, giriş kısmı ile beraber 5 bölümden oluşmakta ve dört farklı başlık altında şekillenmektedir. Bölümler, konunun detaylıca anlatılması ihtiyacıyla alt başlıklara ayrılmaktadır. Birinci bölümden dördüncü bölüme doğru analizler detaylandırılmakta ve yapılı çevredeki değişiklikler siyasi bağlamla bütünleştirilmeye ve anlamlandırılmaya çalışılmaktadır.

Kitabın 4 sayfalık önsözünde yazar, öğrencilik yaşamına başladığı süreçte el değiştiren belediyenin (yazar tarafından İslamcı bir belediye olarak nitelendiriliyor) Ankara’da yıkıcı müdahalelerinden bahsetmektedir. Yazarın bu bakış açısı, konuya eleştirel yönden mi, yoksa bir önyargı ile mi yaklaştığı konusunda okuyucuda tereddüt uyandırmaktadır. Kaldı ki, yoğun lise yıllarından yeni çıkmış ve yine yoğun bir eğitim ortamına giren bir öğrencinin yapılı çevre ile ilgili düşüncelerinin olgunlaşmasının zaman alacağı aşikârdır. Uzun zaman sonra (yaklaşık 16 yıl) yazarın tekrar Ankara’ya geldiği, görev aldığı Mimarlar Odası’nın büyük projelere karşı geçmişten beri etkili ve muhalif bir aktör olduğu belirtilmektedir. Belediye’nin (Ankara Büyükşehir Belediyesi kastediliyor) projeleri ile mücadele eden yerel örgütlenmelerin hukuki çaresizliği dillendirilerek bu örgütlenmelerin zaman geçtikçe sayısının arttığı, ancak konunun kısır bir döngü şeklinde Laiklik ve İslamcılık arasında sıkıştırıldığı anlatılmaktadır. Kitap içerisinde birtakım kurumların kitabın odağındaki konuya hangi yönden baktığı ile ilgili bilgiler verilmesi olumlu bulunmaktadır.

Kitabın giriş kısmı 15 sayfa ve 3 alt bölümden oluşmaktadır. İslam ile yapılı çevre arasındaki ilişkiyi analiz ederek “Siyaset-İslam bağlantısının belirli bir veçhesine ışık tutmak” olarak belirtilen kitabın amacına yönelik AKP iktidarı döneminde yapılı çevrenin değişmesine yönelik fikirler ve gelişmeler sınır olarak kabul edilmektedir. Yapılı çevre, toplumun koruma unsurlarından biri ve kentselin özgüllüğü olarak iki ana unsura dayandırılmakta, bu iki ana unsurla siyasi hayat bir araya getirilmeye çalışılmaktadır. Siyasal İslam’ın ya da İslamcılık teriminin İslam düşüncesinden ayrıldığı, Siyasal İslam’la ilgili birçok tar-

tışma ve bu tartışmaların içinde hangi terimlerin kullanılacağına dair farklı fikirlerin bulunduğu belirtilmektedir. Yazar, bu terimlerden en önemlisinin Arap Yarımadasındaki ayaklanmalarla yaygınlaşan “Post-İslamcılık” olduğunu, ancak “Yeni İslamcılık” tabirini kullanmayı tercih ettiğini belirtmektedir.

Türkiye’deki Siyasal İslamcılığın, özellikle Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle bir güç olarak yükselişe geçtiği, 1994’te Refah Partisi, ardından Fazilet Partisi ve AKP ile bunun devam ettiği ve bu partilerin iktidar olabilmek için düzenle mücadelesinde dini gruplarla işbirliği yaptığı anımsatılmaktadır. Literatürde çok kaynak olmasına rağmen, Siyasal İslam’ın somutlaşması adına yapıları çevre ile ilgili çalışmaların azlığından bahsedilmekte ve kitabın bir ara yüz olarak kullanıldığı ifade edilmektedir. Giriş kısmında kitabın yapısı ve nasıl şekillendiği ile ilgili bilgi verilmesi olumlu bulunmakla beraber kitap kapsamında detaylı bir şekilde bu kısımda açıklanmaya çalışılması gereksiz görülmektedir.

Birinci bölümde, cami mimarisinin siyasal niteliği 9 alt başlıkla detaylıca tartışılmaktadır. Cami inşasında 1950’li ve 1960’lı yılların gelenekselin modern şekliyle yapımı safhası, 1980’lerde ise bu durumun ideolojik bir boyuta dönüştüğü belirtilerek pek çok örnek verilmektedir. Cami mimarisi biçimleri ile devletin İslam’a bakışı arasında bir birliktelik kurulmaya çalışılmaktadır. Aynı zamanda bir taklitten söz edilmektedir. Sözü edilen taklitte, bir yapının tamamının taklidinden ziyade, farklı cami yapılarının farklı özellikleriyle bir imge üretildiğinden bahsedilmektedir. Bu açıdan, Kocatepe Camii önemli bulunmaktadır. Birçok çevreden eleştiri alan caminin, konumuyla beraber mimarisi ile de bir sembol olarak görüldüğü söylenmektedir. Caminin sembolik durumunun şehit cenazelerinin burada kılınmasıyla pekiştirildiği belirtilmektedir.

Yazar burada şunu sorgulamaktadır: Neden yeni bir dil icat edilmedi? Neden Osmanlı mimarisi taklit edildi? Mesela Vakıflar Genel Müdürlüğü 1973’te farklı büyüklüklerde tip projeler hazırlamıştır. Yazara

göre bunun sebebi, ülkedeki milliyetçi muhafazakâr kesimin yeni bir alternatif mimari dilin ortaya çıkmasını engellemesidir.

Aynı zamanda, 2000'lerin başı ve 1990'ların sonunda yeni bir mimari arayışın ortaya çıktığı hatırlatılmaktadır. Buna örnek ve taklitçi zihniyetin sonu olarak Ahmed Hamdi Akseki Camii gösterilmektedir. Bununla yeni nesil camilerin tasarlanmaya başlandığı söylenerek Taksim ve Çamlıca Camii, Ataşehir Mimar Sinan Camii ve Amerikan Diyanet Merkezi özellikle eleştiri konusu yapılmaktadır.

Bölümün sonunda yazar, Türkiye'de cami mimarisinin siyasi boyutunun da olduğunu söyleyerek 15 Temmuz darbe girişimine karşı camilerde okunan salaların ideolojik çağırmanın kusursuz örneği olarak gördüğünü ifade etmektedir. Cami mimarisi, bir siyasi güç olarak değerlendirildiğinden Osmanlı tipi camii üretiminin bu gücü simgelemesinin bilinçli olarak kullanıldığı öne sürülmektedir. Farklı bir yaklaşım olarak camilerde kadınlara yönelik birtakım düzenlemelerin yapıldığı, buna rağmen dönem içerisinde toplumsal cinsiyet eksikliğinin ön planda olduğu savunulmaktadır.

İkinci bölümde, dönemin konut politikaları 13 alt başlıkta altında ve mikro ölçekte ele alınmaktadır. Millet kavramına değinilmekte ve bu kavramın orta sınıfı tanımladığı belirtilmektedir. Bazı kentsel dönüşüm projelerine İslamcı kentsel yenileme projesi prototipi denmekte ve bu dönemin TOKİ dönemi olduğu ifade edilmektedir.

Bu arada 1994 yılı ile birlikte el değiştiren belediyelerin (özellikle İstanbul Büyükşehir Belediyesi konu ediliyor) KİPTAŞ gibi bir kurumu ortaya çıkarmasının TOKİ'nin yeniden yapılandırılmasında örnek olduğu belirtilmektedir. Bu kapsamda Başakşehir'de (İstanbul) yapılan konut uygulamaları, bu dönemin özel olarak ortaya koyduğu fiziki bir yapılanma olarak anlatılmaktadır. Bu bölgede aynı değerlere sahip insanların ikamet ettiği, İslami sohbetlerin var olması ve zamanla zenginlerin bu bölgeye gelmesiyle gıda ve giyim açılarından tüketim alışkanlıklarının değiştiği ve yeni kamusal alanların ortaya çıktığı ifade edilmektedir.

Bununla birlikte, millet kavramının, İslami ulus olarak neoliberal medeniyet üretimi ve kamusal hayatın İslamileştirilmesi ile inşa edildiği vurgulanmaktadır. Kentsel dönüşüm alanlarında tapusu olmayanlara, alanda toplu örgütlenmenin olmaması ve ayrı gruplar oluşturulması amacıyla bir şey verilmediği, konutun tamamlanmasına kadar tapunun TOKİ'de kalmasıyla da konut sahibinin muhalefete yaklaşmasının önüne geçilmeye çalışıldığı anlatılmaktadır. Yazarın bu bakış açısı eksik bir yaklaşım olarak görülmektedir. Her ne kadar belli oranlarda kurumların siyasileştiği kabul edilse de hak sahibi olmayanlara verilmeyen hakların sebebinin, hukuki birtakım zorunluluklarda aranmasının daha doğru bir yaklaşım olacağı düşünülmektedir.

TOKİ faaliyetlerinin gecekondularla tasfiyeleri ile arttığı, dönemin bakış açısından farklı olarak, gecekondularla birlikte camilerin de yıkıldığı, ancak görünürlüğü temsil etmesi bakımından minarelerin yıkılmadığı belirtilmekte ve *Kuzey Ankara Kentsel Dönüşüm Projesi* örneği verilmektedir. Yazara göre, Cumhuriyet modernizmine karşı bir alternatif inşa edilmesi hedeflenmektedir. Yazar, klasik bir yaklaşımla, Bursa örneğinde olduğu gibi, TOKİ projelerini eleştirmektedir. Sosyal konutların aylık taksitlerini ödeyemeyen gecekonduların sahiplerinin, eski alanlara kiracı olarak geri döndüklerini tekrar etmektedir.

Kitapta, konutların büyük ölçekli ve toplu konut şeklinde inşa edilmelerinin farklı bir yönetim anlayışı olarak site yönetimlerini meydana getirdiği belirtilmektedir. Site yönetimi şirketlerinin, konut sahiplerinin tapu almalarında evrak işlemlerinde yavaş davrandığı, aidat ödemeyenlerin tehdit ve ihtarlara maruz kaldığı belirtilmektedir. Yazarın bu yaklaşımı da kusurlu bulunmaktadır. Her ne kadar site yönetimleri yönetici sıfatında bulunsa da kanuna göre hareket etmesi zorunlu olan yapılanmalardır. Kendi ödevlerini yapmadıkları durumlarda kanun karşısında ayrıca sorumlu bulunmaktadır. Aidatı ödemeyen ev sahiplerine gönderdikleri ihtarlar kanunen gönderilmesi gereken evraklardan olup kitapta konunun bu tarafının açıklanması gerektiği ortadadır. Ayrıca, belediyelerin cemaatlere yardım

ederek tabanın genişlemesine çalışıldığı, bayramların bu açıdan önem kazandığı açıklanmakta, kurban etinin paylaşılması, Gençlik ve Kadın Merkezlerinin kurulması, toplu iftar, sünnet ve nikâh törenleri gibi etkinliklerin yapılması buna örnek gösterilmektedir. Diğer yandan, TOKİ'nin performansı ülke dışı diğer kurumlarla (Solidere-Beyrut, Bahreyn Finans Limanı-Menama, Dreamland-Kahire, Abdali Yatırım ve Geliştirme Şirketi-Ürdün, Waad-Hizbullah) karşılaştırılmaktadır. Başakşehir gibi konut yerleşimlerinin, sosyal çevre sağlamada yetersiz olduğu, mahallelerde içeriye karşı uyum, dışarıya karşı ise düşmanlık olduğu, camilerin büyüklüğünün ihtiyaçtan değil, ideolojik teslimiyetten kaynaklandığı ifade edilmektedir. Bu bölümde, ilk bölümün kapsamına girmesi sebebiyle cami mimarisi ile ilgili bazı açıklamaların ilk bölümde yapılmasının daha doğru olacağı düşünülmektedir. Bölümde; Türkiye'de mekân üretimi, ekonomik bakış açısından ziyade, İslami Ulus olarak milletin inşası, gündelik hayat ve mimari açıdan ele alınmaktadır. Bunun hem alt gelir grubu gecekondu sahipleri hem de orta sınıfı nasıl etkilediği etraflıca tartışılmaktadır. Ancak, iktidarın ortaya çıkan problemlerin üstesinden gelme konusunda başarılı olamadığı belirtilmektedir.

Üçüncü bölüm 17 alt başlığa sahiptir ve 2013 yılı Gezi Parkı Olayları derinlemesine analiz edilmektedir. Dönemin iktidarının bir kentsel devrim oluşturduğu, böylelikle kentle kır arasındaki ikili ilişkinin çok daha karmaşık bir ilişkiler ağına dönüştüğü aktarılmaktadır. İktidarla beraber muhalefetin de kentselleştiği belirtilerek Gezi Parkı Olayları (direnişi olarak belirtiliyor çoğu zaman) ile birlikte başka birtakım olaylardan bahsedilmektedir. Örneğin uzun süredir kırsalda devam eden silahlı çatışmaların kentlere yayıldığı ve kentlerin yoğun tahribata uğraması sonucunda göçün ortaya çıktığı dillendirilmektedir.

İktidarın kadına yönelik attığı adımlar, imam hatiplerin çoğalmasıyla eğitimin adım adım dine yöneldiği ve ciddi sonuçlar alındığı söylenerek muhalefet bu konuda başarısız bulunmaktadır. Ayrıca, asıl muhalefetin Mimarlar Odası gibi odalar tarafından yapıldığı ve Mimarlar

Odası'nın birçok projeyi iptal ettirdiği aktarılmaktadır. Diğer yandan çevreci görünen iktidarın aslında neoliberal bir doğa istediği ve düşündüğü yöntemleri hayata geçirdiği ifade edilmektedir. Bu dönemde, işçi hareketlerinin azaldığı ve STK'ların arttığı, iktidarca yapılan birçok çalışma karşısında Gezi Parkı Olaylarının patlak verdiği ve bunun bir karşılaşma olduğu söylenmektedir. Bu karşılaşmalara ayrıca Kızılay Meydanı ile Tekel Kampı olayları örnek gösterilmektedir. Bu kısımda yazarın, işçilerin çadırlarını nasıl kurduklarına varana kadar detaya girdiği, ancak bunun gereksiz olduğu belirtilebilir.

Kitapta, Gezi Parkı olaylarının sebebinin ekonomik olmadığı, bilahare gündelik hayata müdahalenin sonucu olduğu değerlendirilmektedir. Sosyal medya ile farklı grupların birleştiği, eylem süresince eylemcilerin dış yardım alarak ve paraya ihtiyaç duymadan parkta yaşam sürebildiği, pankart kullanımının etkisinden bahsedilerek siyasetin kentleşmesinin tipik bir örneği olduğu anlatılmaktadır. Polisin müdahale şeklinin farklılaştığı, Başbakan'ın eylemcilerle görüştüğü ve sonrasında olayların bitiş süreci aktarılmaktadır. Bu aşamadan sonra, siyasal eylem merkezleri olarak meydan kullanımının yeni kamusal mekân açısından önemi belirtilmektedir. Bu anlamda, Yenikapı, Maltepe ve Zeytinburnu Kazlıçeşme miting alanlarının kitap çerçevesinde irdelenmemesi bir eksiklik olarak görülmektedir. Gezi Parkı olaylarının öneminin, iktidarın unutmamasından kaynaklandığı söylenmekte, 15 Temmuz Darbe Girişimi Mısır'da meydana gelen olaylara benzetilmektedir. Yazarın bu bakış açısı değerlendirildiğinde, Türkiye'ye karşı yapılan bu darbe girişiminin başka bir ülkedeki olaylara benzetilmesi doğru bulunmamakta ve 15 Temmuz Darbe Girişimi'nin özel önemi sebebiyle kitapta konu edilmesi halinde ayrı bir başlık altında değerlendirmeye alınması gerektiği düşünülmektedir.

9 alt bölümden oluşan dördüncü bölüm, Cumhurbaşkanlığı Yerleşkesi etrafında şekillenmektedir. Yeni ulus inşası açısından yerleşke ve yeni bir ulusal mimari anlayışı çerçevesinde açılan imam hatip okulları ve tip okul mimari projelerine değinilmektedir. AB üyeliği çerçeve-

sinde yapılan hukuk reformları konu edilerek tip adalet saraylarından bahsedilmektedir. Adalet sarayı binalarının okul binalarından daha fazla çeşitte yapıldığı belirtilmektedir. Tarihi ve coğrafi göndermelerin “millet” tanımına hizmet ettiği, bina cephelerinin yerel yönetimlerle tarihi referansla yapılmasının teşvik edildiği söylenmektedir.

Cumhurbaşkanlığı Yerleşkesine eleştirilerin temelde büyüklük, lüks ve mevzuata aykırılıktan ileri geldiğini belirten yazar, bu yapıyı siyasal erkin bir merkez tanımlayarak kamusal mekânı yeniden tarif etme girişimi olarak görmektedir. Kitapta, yeni cumhurbaşkanlığı yerleşkesi siyasi anlamıyla detaylarıyla anlatılmaktadır. Yazara göre; Cumhurbaşkanlığı Yerleşkesinin nasıl telaffuz edildiği bile konuya nereden ve hangi politik açıdan bakıldığına ışık tutmaktadır.

Dört bölümün sonunda, kitap 5 sayfalık son söz kısmı ile nihayete ermektedir. Bu kısımda, en önemli sorun olarak kitabın yazılış zamanının, ülkedeki siyasal çalkantıların arttığı zamanda olduğu ve kitaba konu edilen dönemin sınırının net çizilemediği belirtilmekte ve mevcut koşulların kitabın yazılmasında baskı oluşturduğu ifade edilmektedir. Giriş kısmında sorulan soruya dönülerek otoriterliğin kaynağının İslam’dan mı, yoksa yapılı çevre ile mi ilgili olduğu tartışması yapılmakta, bunun topyekûn İslamcılığa bağlanmasının yanlış bulunduğu ifade edilmektedir. Dönem kısaca özetlenerek parti başkanının tek otorite olarak öne çıktığı ve parti içinden gelen seslerin cılız olduğu belirtilmektedir. Sonuç olarak AKP’nin 17 yılı sonunda ortaya çıkan sonucun değil, işletilen mekanizmanın İslamcı olduğu savunulmaktadır. Bu politikaların en önemli tarafının kentsel olduğu ve bu tutumun muhalif tarafı bile yeniden şekillendirdiğine değinilerek yeni dinamiklerin etkisinin ise ilerde görüleceği düşüncesiyle kitap sonlandırılmaktadır.

Kitap, ele aldığı konu açısından farklı bir okuma sunmaktadır. Kitaba genel olarak Türkiye ekseninde şekil verilmişse de diğer ulusötesi İslami ağların da dâhil edildiği görülmektedir. Bununla beraber, kitap içeriğinde kimi zaman mimarlık ve kent, bazen ise siyasi eleştirilere ağırlık verildiği görülmektedir. Her siyasi oluşumun geleceğe

ait misyon ve vizyonunun varlığı düşünülduğünde, kitapta dönemin iktidarının mimari anlayışını net bir şekilde açıklayan misyon ve /veya bakış açısına atıf yapılmayışı bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca, önemine binaen, Kanal İstanbul, İstanbul Havalimanı, Üçüncü Köprü, Osmangazi Köprüsü ve Çanakkale Köprüsü gibi büyük ölçekli çalışmaların iktidarca önemsenmesi ve önemli projeler olarak değerlendirilmesi açısından kitapta kendine yer edinemeyişi önemli bir eksiklik olarak görülmektedir.

Kitapta bazı terimler (mesela “Kürt milliyetçiliğinin başlattığı silahlı mücadele”, s.48) göze çarpmaktadır. Bu tip terimler toplum nezdinde hassas bir durum sergilemektedir. Kullanımında çeviri hatası yapıp yapılmadığı veya yazarın asıl metinde aynı ifadeleri tercih edip etmediği anlaşılmamaktadır. Kitabın yeni bir baskısında bu kullanımların değiştirilmesinin yerinde olacağı öngörülmektedir.

Sonuç olarak, yakın dönemin siyasi anlayışının kent ve mekân değişimine etkisini eleştirel bir dille ele alan bu kitap, konuya yaklaşımı ve getirdiği bakış açısı bakımından anlamlı bir içeriğe sahiptir ve okunmaya değer görülmektedir.